

B.B. BERKINOV

INSTITUTIONAL ECONOMICS

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

INSTITUTIONAL VA IQTISODIY TADQIQOTLAR MARKAZI

B.B. BERKINOV

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

Darslik

5- nashr, qayta ishlangan va qo'shimchalar kiritilgan

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy
o'quv yurtlarida ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash
to'laridan oliy o'quv yurtlarining 230000 – "Iqtisod" ta'lim sohasidagi yo'nalishlari
talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2022

UO'K: 330.101
KBK: 65.01
B 55

Berkinov B.B.

Institutsional iqtisodiyot: Darslik. 5-nashr, qayta ishlangan. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022, 288 b.

Ushbu darslik "Institutsional iqtisodiyot" fani dasturiga muvofiq yozilgan bo'lib, unda ushbu fanning metodologik asoslari, predmeti va asosiy tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Shuningdek, darslikda jamiyatda rasmiy va norasmiy institutlarning roliga, bozor instituti, shartnomalar, transaksiya xarajatlari, xufiyona iqtisodiyot, mulkchilik, firma, davlat va uy xo'jaligi rivojlanishning institutsional nazariyalarining asoslarini yoritishga keng o'rin berilgan.

Darslik oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalari, magistrantlar, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar hamda o'qituvchilar, shuningdek, institutlar iqtisodiyoti masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

A.Sh. Bekmurodov

iqtisod fanlari doktori, prof.

Taqrizchilar:

N.M.Maxmudov

i.f.d., prof.

N.Y.Xamroxo'jayev

i.f.n., dotsent

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti ilmiy kengashi tomonidan chop etishga tavsiya qilingan.

ISBN 978-9943-7226-9-9

**© Berkinov B.B., 2022.
"Innovatsiya-Ziyo", 2022.**

Kirish

Har qanday davlat, jamiyat va uning fuqarolari institutsional muhitni tashkil qiluvchi institutlar, rasmiy va norasmiy qoidalar doirasida faoliyat yuritadi va taraqqiy etib boradi. Vaqt o'tishi bilan institutlar, ularning tarkibiy qismlari hisoblangan institutsional-huquqiy normalar (qoidalar) ichki va tashqi omillar (o'zgarishlar) ta'siri ostida eskiradi va rivojlanishga to'siq bo'lib qoladi. Bu esa eskirgan – talabga javob bermay qolgan institutlar va ular normalarini takomillashtirish yoki ular o'rniga mutlaqo yangi institutlar va normalarni amaliyotga kiritish talab etiladi.

Shu bois yaratilgan institutsional muhitni kuchaytirish, iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilishni chuqurlashtirish va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. "Institutsional iqtisodiyot" fani shubhasiz, ana shunday vositalardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yilidan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo'jalik yurituvchi sub'ektlari – yirik aksiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar tashkil etildi. Shu bilan birga ular faoliyat yuritishi shartlarini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar (konstitutsiya, qonunlar, farmonlar va b.) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o'z ichiga olgan institutsional muhit hamda mamlakat iqtisodiyotining institutsional tarkibi shakllandi. Bu jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarining takomillashuvi, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

"Institutsional iqtisodiyot" fani iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotini institutsional o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligida o'rganuvchi zamonaviy iqtisodiy fikrlarning ilmiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalish G'arb mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishi, talab va taklif qonunlarining ishlashi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning hulq-atvori, bozor va ma'muriy mexanizmlarning faoliyat

yuritishi, iqtisodiy o'sish va shu kabi boshqa bir qator jarayon va hodisalarni o'rganishda keng tatbiq etib kelinmoqda.

Shuni hisobga olgan holda ushbu fanni keng o'rganish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tasdiqlagan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Xarakatlar strategiyasi" da belgilangan ustuvor vazifalarni hal etish, O'zbekiston iqtisodiyotida institutsional islohotlarni chuqurlashtirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim uslubiy asos hisoblanadi va mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga qaratilgan choralar mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda institutsional iqtisodiyot fani iqtisodiy nazariyaning uzviy yo'nalishi sifatida dadil maydonga chiqdi. Ushbu fan Belorussiya, Rossiya, Ukraina, Boltiqbo'yi va boshqa o'tish iqtisodiyotiga ega qator mamlakatlarning iqtisodiyot yo'nalishida kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida keng o'qitilmoqda va mazkur fan bo'yicha kafedralar tashkil etilgan.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu darslikda yangi institutsional nazariyaning metodologik asoslari, asosiy qoidalari, tamoyillari, ushbu yo'nalish vakillarining ilmiy qarashlari, jamiyatdagi rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish muammosiga va norasmiy institutlarning roliga muhim ahamiyat berilgan.

Shuningdek, darslikda institutsional iqtisodiyotning tadqiqot usuli sifatida o'yinlar nazariyasi va modellashtirish tavsifi, reja va bozor institutlari faoliyati normalari hamda shartnomalar xillariga katta e'tibor qaratilgan. Transaksiyalar va transaksiya xarajatlari nazariyasi, transformasion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va uning ahamiyati hamda tahliliy usullari, mulkchilik huquqlari va mulk shakllarining rivojlanishi, davlat va uy xo'jaligi xillari, firmalar turlari va ular faoliyatining institutsional asoslari keng yoritilgan. Darslikda institutlarni yangi institutsional muhitga joriy etish jarayonlarini o'rganishga katta o'rin berilgan.

Shuningdek, "Institutsional iqtisodiyot" fanining mazmun-mohiyatini belgilab beruvchi amaliy vositalar asoslangan va ular quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- yangi institutlar shakllanishi tamoillari, jamiyatdagi rasmiy va norasmiy institutsional-huquqiy normalarni muvofiqlashtirish hamda institutsional tahlil qilish usullari;

- institutlar va ularning jamiyat hamda iqtisodiyot rivojlanishidagi roli va mexanizmlari;
- iqtisodiy munosabatlarda shartnomalarning turlari hamda ushbu jarayonlarda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini tahlil qilish va kamaytirish usullari;
- xufiyona iqtisodiyot kelib chiqishining institutsional sabablari, ularni turlari va baholash usullari;
- xususiy mulkchilik va mulkdorlar huquqlarining institutsional nazariyasi va tahliliy usullari;
- ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) korxonasini boshqarishda topshiriq beruvchi ("prinsipial") va topshiriqni bajaruvchi ("agent") o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosini yechish usullari, korxonalar turlari va ular institutlarini rivojlantirish yo'nalishlari;
- institutsional tashkilot sifatida davlatning mulkchilik huquqlarini himoya qilish, axborot tarmoqlarini rivojlantirish, o'lchash standartlarini yaratish, infratuzilmani rivojlantirish, huquqni muhofaza qilish, sof ijtimoiy farovonlikni ta'minlash vazifalari va ularni baholash usul va me'zonlari;
- oila va uy xo'jaligi institutlarining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, aholi farovonligini yuksaltirish institutsional-huquqiy normalarini hamda oilani inson kapitalini asrash va rivojlantirish funksiyalarini takomillashtirish yo'llari;
- innovasion rivojlanishning institutsional nazariyasi va innovasiyalar yaratuvchi sub'ektlarning qiyosiy tahlili usuli;
- institutlarning vaqtga ko'ra o'zgarishini asosiy qoidalari va O'zbekiston iqtisodiyotini va ijtimoiy munosabatlarni institutsional-huquqiy rivojlantirish yo'nalishlari.

"Institutsional iqtisodiyot" fani darsligi va fanning uzviy qismlari bo'yicha tayyorlangan o'quv qo'llanmalar, ilmiy monografiyalar va boshqa adabiyotlarda ushbu vositalar mazmun-mohiyati o'z ifodasini topgan.

Ushbu darslik T.Veblen, R.Kouz, D.Nort, O.Uil'yamson, T.Eggertson va boshqa institutsionalizm namoyondalarining jahonda tan olingan asarlari, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlarining so'nggi yillar mobaynida chop etilgan, institutsional iqtisodiyot nazariyasi doirasidagi tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bergan A.N.Oleynik, R.I.Kapelyushnikov, V.M.Polterovich, V.L.Tambovsev, A.E.Shastitko hamda mamlakatimiz olimlari B.Xodiev, X.Abulqosimov, A.Bekmurodov, A.Vahobov, N.Jumaev, A.Rasulev, T.Shodiev,

Sh.Shodmonov, N.Yusupova, R.Yaushev, A.Qodirov, A.Xoshimov, S.G'ulomov va boshqalarning mulkchilik huquqi, institutsional islohotlar, transaksiya va shartnomalar, xufiyona va norasmiy iqtisodiyot nazariyalari bilan bog'liq ilmiy ishlariga hamda mamlakatimizda amalga oshirilgan institutsional hamda iqtisodiy islohotlar natijalarini ilmiy jihatdan umumlashtirishga asoslangan.

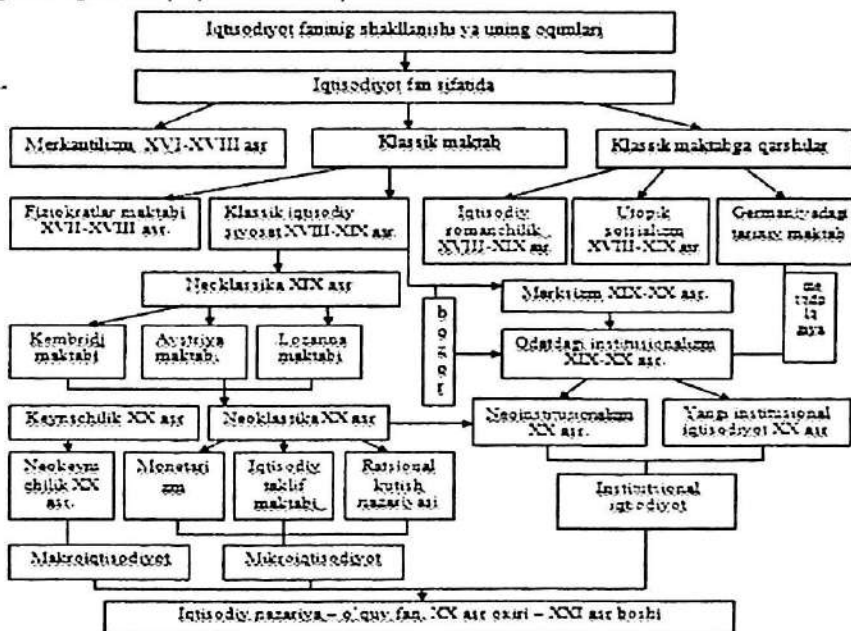
Muallif ushbu darslikni sinchiklab o'qib, uni yaxshilash bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirgan professor A.Bekmurodovga, professor T.Shodievga, professor H.Abulqosimovga, dosent N.O'rmonov hamda qo'llanmaning komp'yuter matnini tayyorlashga katta hissa qo'shganligi uchun "Institutsional va iqtisodiy tadqiqotlar markazi" xodimlari M.Qoraev, G.Shakirovalar va Yo.Abduraximovalarga samimiy minnatdorchilik izhor etadi.

Darslikning mazmun-mohiyatini yanada boyitish va uni takomillashtirish yuzasidan bildirilgan xolisona fikrlarni TDIUga yo'llash mumkin.

I bob. "INSTITUTSIONAL IQTISODIYOT" FANI PAYDO BO'LISHI, PREDMETI VA RIVOJLANISHI

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi

Institutsional nazariya avval klassik siyosiy iqtisodning, so'ngra esa Ekonomiksning mug'olib ta'limot sifatida paydo bo'lib, rivojlangan. Amerikalik iqtisodchi Ben Seligmen institutsionalizmni «formalizmga qarshi g'arayon», ya'ni iqtisodiy nazariyada nafaqat rasmiy modellarni va qat'iy mantiqiy qoidalarni, balki butun jonli hayotni aks ettirishga intilish sifatida tavsifladi. Amerikalik iqtisodiy tafakkur tarixchisi Robert L.Xaylbronerning ta'kidlashicha, «nihoyat, iqtisodiy fan o'zining avvalgi saltanati – ishlab chiqarish va taqsimlash saltanatining tor doirasidan tashqariga chiqdi va endi u o'zining oilaviy munosabatlardan tortib to sportgacha, antropologiyadan tortib to davlat huquqigacha cho'zilgan keng hududga bo'lgan huquqlarini e'lon qilishi mumkin».

1.1-rasm. Institutsionalizmning shakllanishi

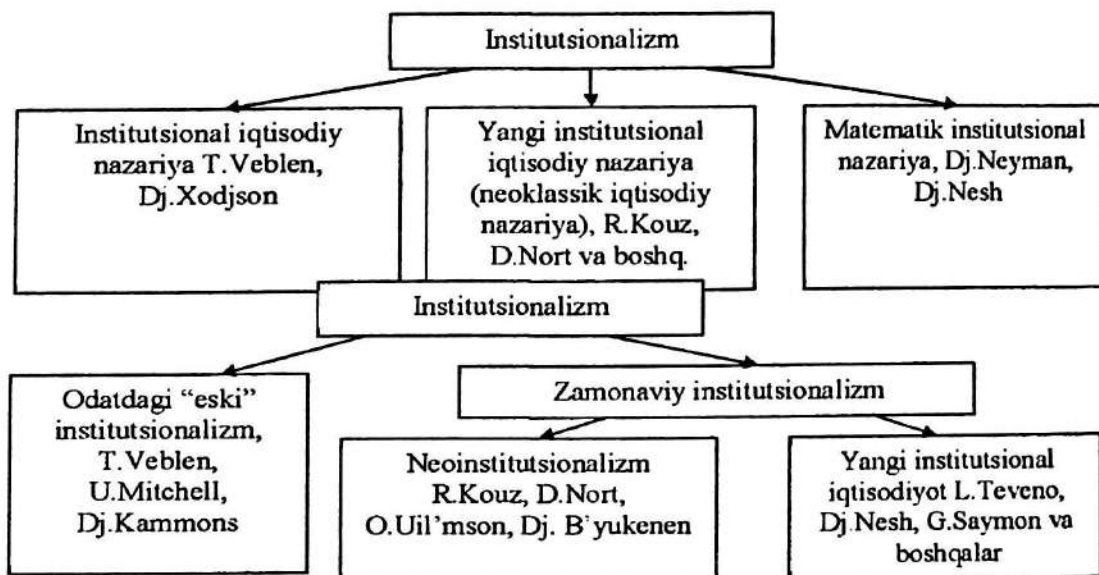

Manba: Institutsional iqtisodiyot: nazariya va amaliyot. O'quv – uslubiy qo'llanma. Nijniy Novgorod, 2012.-70b.

Institutsionalizm iqtisodiy nazariyaning avvalgi eng yaxshi maktablarining quyidagi nazariy-metodologik yutuqlarini o'z ichiga oldi:

- matematik apparat va neoklassikaning marjinal prinsiplari;
- Germaniyadagi tarixiy maktabning metodologik vositalari;
- D.Rikardo rentasi nazariyasining tahlili.

Institutsionalizm rivojlanishining asosiy yo'nalishlari

1.2-rasm. Institutsional oqimlarni klassifikatsiyasi (Rossiya va b. mamlakatlar)

Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning "eski" tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning "yangi" tamoyillari tashkil etadi. "Eski" tamoyillar "qat'iy negiz" bo'lsa, "yangi" tamoyillar neoklassikaning «himoya qobig'i»ni tashkil etadi.

"Eski" tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Pareto (Val'ras-Errou-Dobre) optimumi talablariga mos keladi;
- bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;

- individlarga tashqi omillar ta'sir ko'rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;

- xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog'da ayirboshlash xarajatlari e'tiborga olinmaydi.

“Yangi” tamoyillarga ko'ra:

- bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun resurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi;

- individlarda bitim to'g'risidagi barcha axborot mavjud;

- ayirboshlash chegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda resurslarning dastlabki taqsimlanishidan kelib chiqib, belgilanadi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to'liqroq ko'rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo'nalishning ko'zga ko'ringan vakillari T.Veblen, K.Polan'i va J.K.Gelbreyt [32, 36] qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo'lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi mehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratildi: tabiiy mehnat taqsimoti → kooperatsiya → manufaktura va mutlaq qo'shimcha qiymatni shakllantirish → xususiy ishchining paydo bo'lishi → mashinalarning paydo bo'lishi → fabrika → nisbiy qo'shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polan'ining ta'kidlashicha, aynan milliy resurslar va mehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G'arbiy Yevropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyusiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Veblen «Bekorchi sinf nazariyasi» (1899) [32] asaridagi odatlar to'g'risidagi tahlilda xolizm metodologiyasini qo'llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Veblen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kelib chiqib, ta'riflanadi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo'lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali mehnat qilishga moslashish) deb nomlaydi.

T.Veblenning fikriga ko'ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o'zi individ o'z tanlovini amalga oshirishda o'z foydaliligini ko'paytirishni emas, balki boshqalarning ko'z o'ngida o'z nufuzini oshirishni ko'zlovchi «oshkora iste'mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo'lgan avtomobilni tanlashda iste'molchi uning narxi va texnik

xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta'minlanadigan nufuzga e'tiborni qaratadi.

Nihoyat, "eski" institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbreyt o'z tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan va xususiy ahamiyatga ega, axborot to'liqligiga faqat ushbu to'liq bo'lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deb ta'kidlaydi.

Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega tashkilotlar qo'liga o'tadi. So'ngra mazkur tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit vazifasi sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, uning ta'kidlashicha, iste'mol talabining o'sishi iste'molchilarning ichki tuyg'ulari yuqori bo'lishidan emas, balki ularni ishonitirish uchun reklamadan faol foydalanuvchi korporatsiyalar manfaatlarini ortishidan kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarini o'rganishning eng keng tarqalgan yondashuvlariga ko'ra, ular uchta yo'nalishni o'z ichiga oladi: neoklassika, institutsionalizm va keynschilik. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo'nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo'nalishi sohasidagi ilmiy-nazariy, o'quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni yetarli, deb bo'lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi bevosita klassik va neoklassik nazariyalar bilan bog'liq. Binobarin, neoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko'rsatilgan cheklovlarni hisobga olgan holda, bozor modelini tuzishga yo'naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yor va qoidalar turadi.

Institutsional nazariyaning ko'p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda [31, 39, 40, 50, 56] institutsionalizm turli yo'nalishlarining metodologik xususiyatlari to'g'risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat berilgan.

"Eski" institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm da ko'plab umumiyliklar mavjud, bu institutlarni tadqiq etish, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni

o'rganishga nisbatan evolyusion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman, ushbu ikkita yondashuv kesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nureevning fikricha, "eski" institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o'rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud.

1) Agar "eski" institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o'rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borsalar, neoinstitutsionalistlar bunga to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi yo'ldan boradilar, ya'ni ular o'z tahlilida neoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo'llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

2) "Eski" institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga intildi, natijada, qator iqtisodchilarning fikricha, umumiy institutsional nazariya yuzaga kelmadi; neoinstitutsionalizm deduktiv yo'ldan borib, neoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) "Eski" institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e'tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; neoinstitutsionalizm qaysi jamoa a'zosi bo'lish uning uchun foydali ekanligini o'z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e'tibor qaratadi.

4) "Eski" institutsionalizm metodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta'riflash mumkin: "institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi". Ushbu holat neoinstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan "eski" va "yangi" institutsional maktablarni o'zaro farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo'nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

"Eski" institutsional maktab: T.Veblen, J.R.Kommons, U.Mitchellar, Y.Shumpeter, J.K.Gelbreyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayres, G.Myurdal'.

"Yangi" institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uil'yamson, R.Pozner, M.Olson, F.Xayek.

J.Xodjsonning fikricha [55], agar "eski" maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to'g'risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko'rib chiqqan bo'lsa, "yangi" maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o'z tadqiqotlarini metodologik

individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson "yangi" maktabni ko'p jihatdan tanqid qiladi.

Uning ta'kidlashicha, "yangi" maktabning nochorligi shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotlarga jamiyat o'zining "tabiiy holatida" asos qilib olingan bo'lib, unda ba'zi insoniy munosabatlar mavjud, lekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birga paydo bo'lishi, so'ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magner pulning paydo bo'lishi muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo'lmagan institutlardan xoli bo'lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so'ngra esa ularning paydo bo'lishiga individual agentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi.

O.Uil'yamson ham asos sifatida institutlardan xoli makon – institutlarsiz bozorni ko'rib chiqadi, so'ngra esa transaksiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo'lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha [55], neoinstitutsional olamning bunday taxmini noto'g'ri, chunki jamiyat azaldan institutsionallashgan. Ushbu xulosa, uning ta'kidlashicha, ko'plab iqtisodchilarning "eski" maktab institutsionalistlarining g'oyalari qaytishiga sabab bo'ldi.

Alohida ta'kidlash lozimki, "yangi" institutsional maktab, neoinstitutsional nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot – bitta narsa emas. "Yangi" maktab, R.Nureevning fikricha, o'z asoslariga ko'ra o'zaro farq qiluvchi ikkita so'nggi yo'nalish: neoinstitutsionalizm uchun neoklassik nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot uchun "eski" institutsionalizm yo'nalishlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo'nalish doirasida, balki boshqa yo'nalishlar doirasida ham tan olinib, keng qo'llanilgan bir necha nazariya ishlab chiqildi. Bular o'yinlar nazariyasi (J.Fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh) va to'liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi [30]. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini fransuz maktabi iqtisodchilari – L.Teveno, O.Favro, A.Orlean, R.Buaye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin [30, 31].

Biroq institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo'nalishning boshqa yo'nalishdan ustunligini isbotlashga qaratilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan, T.Eggertsonning ta'kidlashicha, "faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan metodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski amerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki 1984 yilda R.Kouz yozganidek, "hech

qanday nazariyaga ega bo'lmagan ular (amerika institutsionalistlari) hali anglab yetishni talab etuvchi quruq izohli materialdan boshqa hech narsani taklif eta olishmadi".

1.2. Institutsional iqtisodiyotning metodologik asoslari va vazifalari

Hozirgi vaqtda neoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sosiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanmoqdalar. Bu ko'proq ham jahon xo'jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sosiologiya, huquq bo'lsin, bir fan doirasida olib borib bo'lmaydi.

Hozirgi bosqichda iqtisodiy imperializm iqtisodiy fanning deyarli barcha oqimlariga xos, biroq neoinstitutsionalizm u yaqqol namoyon bo'ladi, bu boshqa metodologik asoslardan voz kechmagan va neoklassikaning "qat'iy negizi"ni o'zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sosiologiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini beradi. Bu hol tahlil sohasini sezilarli darajada kengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Neoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan, ular neoklassik nazariya vositalari yordamida tadqiq etiladi. Ushbu ikki tomonlama xususiyat neoinstitutsionalizmni "eski" institutsionalizm va neoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Neoinstitutsionalizm neoklassik nazariyadan insonning ko'paytiruvchi xatti-harakati va metodologik individualizm tamoyillarini meros qilib olgan holda o'tgan asrning 50–60-yillariga kelib shakllandi. Neoinstitutsionalizmning ayrim variantlarida o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim neoinstitutsionalistlar o'z tadqiqotlarida evolyusion nazariya qoidalariga tayanadilar.

Biroq ularning o'xshashligiga qaramay, neoinstitutsional va neoklassik yondashuvlarning metodologik xususiyatlarini belgilab beruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Neoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning real faoliyat yurituvchi ishtirokchilari sifatida guruh yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni o'rganadi. Shu tariqa tashkilotlarda individlar o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo'lishini izohlash uchun hal

etuvchi omil hisoblanib, neoinstitutsional nazariyani o'rganish ob'ekti sanaladi, ayni paytda neoklassik nazariyada firma "qora quti" sifatida ko'rib chiqildi. Firmaning paydo bo'lishi masalalari ham neoklassiklar nazaridan chetda qoldi, ayni paytda neoinstitutsional yo'nalish vakillarining ko'plab ishlari, shu jumladan, R.Kouz ishlari [30]ning maqsadi "firmaning mavjud bo'lishini izohlash va uning faoliyati ko'lamlarini belgilab beruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo'ldi".

Ta'kidlash lozimki, metodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy cheklolarni belgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg'unlashgan tarzda foliyat yurituvchi, bo'linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to'liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish muammoga aylandi; davlatning maqsadli vazifasini ko'paytirishga, individlar vazifalarining qismi (agregati) hisoblanmaydigan o'ziga xos "ijtimoiy ne'mat vazifasi"ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular real ma'lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil etishda boshlang'ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va metodologik individualizm deb nomlanadi. Ya'ni individ institutlarni tahlil qilishda boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Metodologik individualizm tamoyilining davomi ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya konsepsiyasidir. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo'ladi degan taxmin ilgari suriladi. Ya'ni individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o'rin tutishi to'g'risidagi taxmin neoklassiklar qarashlarida o'z aksini topgan.

Aksincha, tahlil uchun boshlang'ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar belgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo'ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda xolizm metodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning ta'rifidan kelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaruvchi vazifalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o'z hukumatini emas, balki hukumat ma'lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko'maklashadi. So'ngra, ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya konsepsiyasiga institutsional determinizm g'oyasi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar

– o'tmishda sodir bo'lgan «jarayonlar natijasi» bo'lib, ular o'tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo'rtlik, ruhiy omil hisoblanadi va barcha keyingi rivojlanish «doiralari» belgilab beradi. Shunday qilib, xolizmda individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o'zaro hamkorligini oldindan belgilab beruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya'ni bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorliklar va uni ta'minlovchi institutlar (tuzilmalar) institutsional iqtisodiyot nazariyasining predmeti bo'lib hisoblanadi.

Institutsionalizm rivojlanishining sabablari va qonuniyatlarini tushunish uchun uning metodologik asosini qisqacha tavsiflaymiz. Ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, mazkur sohada institutsional iqtisodiyot Germaniya tarixiy maktabi bilan ko'plab umumiy jihatlarga ega, xususan: iqtisodiy o'sish yo'llarini asoslash uchun ijtimoiy muhit omillarini hisobga olish va tarixiy jihatdan yondashish.

Institutsionalistlarning o'tmishdoshlari (neoklassika tanqidlari). Nemis tarixiy maktabi

1. Fridrix List (1789-1846) A. Smitning tanqidchisi sifatida.

Asosiy ishi: «Siyosiy iqtisod milliy tizimi» (1841). Ilmiy qarashlarning qisqacha tavsifi va tahlili.

- Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishning tarixiy belgilari, madaniyat, mentalitet, geografik tavsiflar kabi milliy o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda rivojlanishi kerak.

- Klassik siyosiy iqtisodning formalizm va abstraksiyalariga qarshi e'tiroz.
- Inson omilining iqtisodiyotning rivojlanishidagi rolini anglab yetish.

1.1-jadval

F.List qarashlarining klassik maktab bilan qiyosiy tavsifi

Taqqoslash mezonini	A.Smit	F.List
Yaratilish joyi	Angliya	Germaniya
Qarashlar	Kosmopolit	Millatchi
Marzkaziy toifa	Moddiy boylik	Ishlab chiqaruvchi kuchlar – texnik va ijtimoiy (manaviy, siyosiy va b.)

Oliy Qadriyat	Ayirboshlashga asoslangan qadriyat	Boyligni yaratish qobiliyati
Boylign rivojlantirish manbai	Mehnat taqsimoti	Ichki bozorning tashqi ustuvorligi, yakka bo'lishga intilish
Ishlab chiqarish faoliyati	Jismoniy mehnat	Jismoniy va aqliy mehnat
Iqtisodiy rivojlanish	Moddiy boylik hajmini oshirish miqdori jarayoni	Iqtisodiy rivojlanishni sifat jihatdan talqin etish, shu jumladan davlatchilik, ahloq, madaniyat, san'at, insonlar ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi
Siyosat	Fritrederstvo (erkinlik)	Protektionizm

2. Gustav Schmoller (1838 – 1917).

Asosiy ishi: «Xalq xo'jaligining yangi konsepsiyasi» (1874). Ilmiy qarashlarning qisqacha tavsifi va tahlili.

Klassik maktabning rasmiy normalarini tanqid qilgan holda haqiqiy xo'jalik xatti-harakatini tavsifladi.

Rivojlanishning noiqtisodiy omillari va, birinchi galda, ahloqiy normalar, odob-ahloq va madaniyatning xo'jalik faoliyatidagi rolini ta'kidladi.

1.2-jadval

G.Shmoller qarashlarining klassik maktab bilan qiyosiy tavsifi

Taqqoslash mezonlari	K.Menger	G.Shmoller
Tadqiqot predmeti	Inson	Halq xo'jaligi
Tahlil metodologiyasi	Individualizm	Holizm
Tadqiqotning asosiy yonalishlari	Ho'jalik hayotini elementlari o'rtasidagi qonuniyatlar (ne'matlarni tanlash, daromadlarni taqsimlash va h.q.)	Odob – ahloq nuqtai nazaridan amaliy muammolar
Tadqiqot usuli	Deduktiv	Induktiv

3. Verner Zombart (1863-1946).

Asosiy ishlari: «Zamonaviy kapitalizm» (1902), «Yahudiyalar va xo'jalik hayoti» (1911), «Burjua» (1913), «Nemis sosializmi» (1934).

Ilmiy qarashlarning qisqacha tavsifi va tahlili.

- Institutlarning iqtisodiy tuzumni shakllantirishdagi rolini tahlil qildi.
- Kapitalizmning rivojlanishi – ruh hayotining o'ziga xos namoyon bo'lishi.
- Tadbirkorlar – bu srbiq qaroqchilar, feodallar, chayqovchilar, savdogarlar, davlat arboblari shakllantirgan sinf.

- Iqtisodiy siklining "yuksalish" – "pasayish" davrlarini ajratgan holda «kon'yunktura» tushunchasini kiritdi.

4. Maks Veber (1864-1920).

Asosiy ishlari: «kapitalizmning protestant etikasi va ruhi» (1905), «Qonuniy boshqaruvning uchta sof xili».

Ilmiy qarashlarning qisqacha tavsifi va tahlili.

- davlatni boshqarishning uchta «ideal» xilini ajratdi;
- rasional-legal – qonun bilan rasmiylashtirilgan rasional huquqda;
- an'anaviy – tarixan yuzaga kelgan normalarda;
- xarizmatik – yetakchi shaxsining sodiqligida, uning noyob qobiliyatlariga ishonishda.

• Evropa sivilizasiyasi iqtisodiyoti rivojlanishining muvaffaqiyatlarini protestant mentallik bilan bog'ladi.

1.3-jadval

An'anaviy va diniy insonning qiyosiy tavsifi

	An'anaviy inson	Protestant
Ish	Yashash uchun ishlaydi	Ishlash uchun yashaydi
Kasb	Tashvish	Hayot kechirish shakli
Strategiya	Barqaror daromadni iloji boricha saqlab qolgan qolatda ish hajmimi kamaytirish	Hatto bu intensive mehnatni talab qilsa ham daromadni ko'paytirish
Tijorat printsipi	"Aldamasan – sotolmaysan"	"Halollik eng yahshi kafolat"

U bir qator ijtimoiy jihatlarni ko'rib chiqish orqali klassik nazariyani kengaytirdi va ana shunday sinteza asosida o'z iqtisodiy rivojlanish nazariyasini taklif qildi, ya'ni u o'z nazariyasiga hozirgi vaqtda institutsional xususiyatlar sifatida tavsiflanadigan xususiyatlarni kasb ettirdi.

1.3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari

Institutsionalizm o'z tahlilining predmeti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ham iqtisodiy, ham noiqtisodiy muammolarini ilgri suradi. Tadqiqot ob'ekti – birlamchi va ikkilamchi institutlarga bo'linadigan rasmiy va norasmiy institutlar.

Institutning ta'rifi. Institutlar – bu insonlarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlarini belgilab beruvchi rasmiy va norasmiy qoidalar tizimi. Institutlar – jamiyatdagi «o'yin qoidalari» (D.Nort)

Institutlar – bu insonlar o'z hayotida amal qiladigan odatiy tafakkur tarzi.

Institutlar – bu o'tmishda yuz bergan jarayonlar natijasi. Rasmiy (yozilgan) qoidalar: Konstitutsiya, qonunlar, farmonlar, kelishuvlar va h.k.

Norasmiy (yozilmagan) qoidalar: udumlar, an'analar, shartli omillar, odatlar va h.k.

Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy normalar kabi muhim rol o'ynaydi, chunki ular quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega: evolyusiyaning davomiyligi; ko'plab sohalar faqat rasmiy normalar bilan tartibga solinadi; rasmiy qoidalar uchun asos.

Eski va yangi institutlarni muvofiqlashtirish muammosi:

- yangi rasmiy institutlar va eski rasmiy institutlar;
- yangi rasmiy institutlar va eski norasmiy institutlar;
- yangi norasmiy institutlar va eski norasmiy institutlar.

Institutsionalizm - iqtisodiy tafakkurning XX asrning 20-30-yillarida ijtimoiy-iqtisodiy omillar (institutlar) yig'indisini vaqtga ko'ra tadqiq etish va jamiyatning iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazoratini o'rganish uchun shakllangan yo'nalishi		
	paydo bo'lish sababi	
Kapitalizmning monopolistik bosqichga o'tishi, bu ishlab chiqarish va kapitalning sezilarli darajada markazlashirilishi bilan kuzatilib, jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqardi		
	tahlil metodologiyasi	
matematik apparat va neoklassiklar iqtisodiy tahlilining marjinal prinsiplari	Germaniya	tarixiy maktabining metodologik vositalari
	Asosiy qoidalar	
✓	moddiy omillar bilan bir qatorda tarixiy rivojlanishdagi ma'naviy, ahloqiy, huquqiy va boshqa omillar iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi;	
✓	iqtisodiy fanga "institutlar" tushunchasini olib kirdi. "Institutlar" – bu jamiyatdagi	

rasmiy va norasmiy «o'yin qoidalarini». Ushbu institutlar, xususan, davlat, korporatsiyalar, kasaba uyushmalari, huquq, odob-ahloq, oila instituti kabilar insonning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatadi;

✓ neoklassik yondashuvning qo'llanilishi mumkin bo'lgan chegaralarni tavsifladi, xususan:

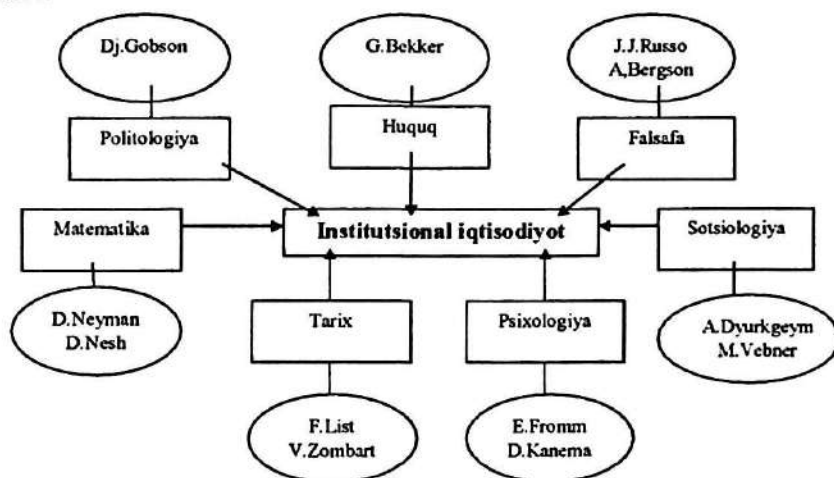
✓ axborotning to'liqligi;
 ✓ mukammal raqobat (bitimlar ishtirokchilarining minimal o'zaro bog'liqligi);
 ✓ homo economicus; neoklassika insonlarning muayyan turdagi xatti-harakatini nazarda tutadi: inson – aniq maqsadga intilgan va rasional, ya'ni foydalilikni, foydani ko'paytirish vazifasini o'z oldiga qo'ygan; – boshqaning xatti-harakatiga nisbatan to'g'ri kutishlarni shakllantiradi;

✓ iqtisodiy fanni ijtimoiy fanlar bilan integratsiyalashga intilish;

✓ ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan talqin etish.

1.3-rasm. Institutsionalizmning umumiy belgilari

Institutsional iqtisodiyotning fanlararo xususiyati. Iqtisodiyot boshqa fanlar ta'siri ostida rivojlanadi. Institutsional iqtisodiyot gumanitar fanlar orqali tavsiflanadigan ijtimoiy turmush hodisalari va iqtisodiy jarayonlarning o'ziga xos sintezi.

1.4-rasm. Institutsional iqtisodiyotning fanlararo xususiyati.

Neoklassika va institutsionalizm: yondashuvlarning umumiyligi va farqlari. Institutsional iqtisodiyot neoklassikaga muqobil variant sifatida paydo bo'lganligi bois, ular o'rtasidagi asosiy prinsipial farqlarni ajratamiz.

1.5-jadval

Neoklassika va institutsionalizmning qiyosiy tavsifi

Mezon	Неоклассика	Институционализм
Yuzaga kelish davri	XVII → XIX → XX asr	XX asming 20-30-yillari
Rivojlanish joyi	G'arbiy Evropa	AQSh
Davr	Industrial	Postindustrial (axborot)
Tahlil metodologiyasi	Metodologik individualizm – institutlarni individlarning turli sohalaridagi o'zaro hamkorligini tarkiblovchi doiralarning mavjud bo'lishiga ehtiyoji orqali izohlash. Individlar birlamchi, institutlar ikkilamchi	Xolizm – individlarning xatti-harakati va manfaatlarini ularning o'zaro hamkorligini belgilab beruvchi institutlarni tavsiflash orqali izohlash. Institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi
Fikrlash hususiyati	Deduktiya (umumiydan xususiyga)	Induksiya (xususiydan umumiyga)
Insonning ratsionalligi	To'liq	Cheklangan
Axborot va bilimlar	To'liq, cheksiz bilimlar	Qisman, maxsus bilimlar
Maqsad	Foydalilikni, foydani ko'paytirish	Madaniy bilim darajasi, garmonizasiya
Istaklar	Mustaqil tarzda belgilanadi	Madaniyat, jamoa bilan belgilanadi
O'zaro hamkorlik	Tovar	Shaxslararo
Ijtimoiy omillar ta'siriga bog'liqlik	To'liq mustaqillik	Qat'iy mustaqil emas
Ishirokchilarning xatti-harakatlari	Makr-hiyla (aldov) va majburlash mavjud emasprinjdeniya	Opportunistic xatti-harakat*

* Opportunistik xatti-harakat – makr-hiyla, to'g'ri yo'ldan urish sa'y-harakatlari, aldov, axborotni yashirish va boshqa harakallar orqali shaxsiy foydaga intilish.

O'rganish sohalari va ob'ektlarining xilma-xilligi shunga olib keladiki, neoinstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir necha muhim g'oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi.

Neoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlari ichida o'z mohiyatiga ko'ra, ko'p jihatdan o'zaro yaqin bo'lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Demeses, R.Pozner, S.Peyovich va Ye.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo'ldi;

- transaksiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uil'yamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo'lib xizmat qildi – M.Aoki, A.Alchiyan va G.Demeses, S.Chung, M.Jensen va U.Mikling, O.Uil'yamson, Yu.Fama;

- ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.B'yukenen, T.Talok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Bekker, M.Fridmen, J.Stigler, M.Olson va b.; korrupsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryuger, J.Stigler va b.; xufiyona va norasmiy iqtisodiyot – E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnayder;

- D.Nortning institutsional evolyusiyasi konsepsiyasi yangi iqtisodiy tarixda o'z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va b.

Rossiya iqtisodiyot fanida neoinstitutsional nazariya R.I.Kapelyushnikov, O.S.Suxareva, A.N.Oleynik, V.M.Polterovich, V.L.Tambovseva, A.E.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Xufiyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Oleynik, V.Radaev, L.Timofeev, Yu.Latov va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan [41, 47, 52].

Neoinstitutsional nazariyaning sanab o'tilgan yo'nalishlari o'rtasida ko'plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggertsson quyidagilarni farqlaydi [59]:

Birinchidan, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan belgilanadigan cheklovlarni yaqqol ko'rinishda modellashtirishga intiladilar, bunda andoza sifatida ko'proq neoklassik modelda mulk huquqlarining eng namunali yo'lidan foydalaniladi. Ikkinchidan, to'liq axborot va almashuvning nol' darajali xarajatlar to'g'risidagi neoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy transaksiya xarajatlarining natijalari o'rganilmoqda. Uchinchidan, baholanadigan ne'matlarda faqat ikkita o'lchov –

narx va sifat o'lovchilari mavjud, degan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o'zgarishlarining natijalari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor ta'kidlash lozimki, neoinstitutsional nazariya hozircha to'liq shakllanmagan: ta'riflar va atamashunoslik borasida to'liq uyg'unlikka erishilmagan, matematik modellardan mikroiqtsodiy nazariyadagiga nisbatan juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik testlashga katta e'tibor qaratiladi (bu ayniqsa o'tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan, xufiyona sektorni o'rganishda, turli ma'muriy to'siqlarning samaradorligini tadqiq etishda yaqqol ko'zga tashlanadi).

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari va yo'llari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi keyingi davr neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o'xshashlilikka qaramay, institutlar tahlilida prinsipial jihatdan turli konsepsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish neoklassikaning qat'iy negizini o'zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unsumi kiritish neoklassika nazariyasining «himoya qobig'i» to'g'risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz beradi. Aynan shuning uchun neoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy imperializm»*ga misol sifatida keltiriladi: an'anaviy mikroiqtsodiy quroldan voz kechmagan holda «imperialistlar» ilgari neoklassik nazariyaga begona bo'lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning neoklassikaning ilgarigi qoidalari bilan bog'liq bo'lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

Ronald Kouz «Firma tabiati» (1937), «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor neoinstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda neoklassik nazariyaning "himoya qobig'i"ga quyidagi o'zgartirishlar kiritilgan.

Birinchidan, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aksiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi nisbiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining keng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi. Mulchilik huquqlari nazariyasi (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich) va optimal shartnoma nazariyasi (J.Stiglis, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu

yerda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi va samarali himoyalaniishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, ijtimoiy tanlov nazariyasi (J.B'yukenen, G.Talok), shuningdek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan konstitusiyaviy iqtisodiyot (V.Vanberg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitusiyaviy iqtisodiyotning vazifasi neoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda «ijtimoiy tanlov» unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchidan, neoklassik modelga axborot xarajatlari, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. Axborot nazariyasi (J.Stigler) neoinstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda transaksiya xarajatlari mavjudligi neoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi (R.Kouz, O.Uil'yamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zahirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan barcha xarajatlar tushuniladi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash natijasida Yangi iqtisodiy tarix (D.Nort), deb nomlangan tarixiy tahlil paydo bo'ldi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi ikkinchi bosqich o'yinlar nazariyasi (J. fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh)ning neoklassikadagi umumiy muvozanat modeliga nisbatan bildirgan tanqidiy xulosasi bilan boshlandi.

Aynan o'yinlar nazariyasi yangi institutsional iqtisodiyot modellarining tilini shakllantirdi. O'yinlar nazariyasi quyidagi taxminlarga asoslanadi:

a) bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin; b) muvozanat nuqtalari Pareto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kelishi shart emas; v) muvozanat umuman mavjud bo'lmasligi mumkin.

An'anaviy institutsionalizm mualliflarining uning rivojlanish tarixiga qo'shgan hissalar va ular nazariyalari muhim ahamiyatga ega.

1.5-jadval

«Eski institutsionalizm» asoschilari

Vakil	Asosiy ishi
Torsteyn Bunde Veblen (1857-1929)	«Bekorchi sinf nazariyasi», 1899.
Uesli Kler Mitchel (1874-1948)	«Ishbilarmonlik sikllari», 1927.
Djon R.Kommons (1862-1945)	«Institutsional iqtisodiyot fani», 1934.
Djon Moris Klark (1884-1963)	«Iqtisodiy institutlar», 1957.

Birinchi bosqich – XX asrning 20-30-yillari. Mazkur bosqich vakillari iqtisodiy fanga «institutlar» tushunchasini kiritdi. Ularning fikricha, insonning xatti-harakatiga davlat, korporatsiyalar, kasaba uyushmalari, huquq, odob-ahloq, oila instituti kabi institutsional tuzilmalar ta'sir ko'rsatadi.

T.Veblenning fikriga ko'ra, jamiyat rivojlanishining asosini jamoa psixologiyasi tashkil qiladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning xatti-harakati maqbullashtiruvchi hisob-kitoblar bilan emas, balki faoliyat maqsadini belgilab beruvchi instinktlar va ushbu maqsadlarga erishish vositalarini belgilab beruvchi institutlar bilan belgilanadi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy hayotdagi, oiladagi xatti-harakati doiralarini belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi. T.Veblen «Veblen samarasi» nomini olgan nufuzli iste'mol tushunchasini kiritdi. Ushbu namoyishkorona iste'mol muvaffaqiyatni tasdiqlaydi va o'rta qatlamlarni boylarning xatti-harakatiga talqin qilishga majbur etadi.

U.Mitchellning fikriga ko'ra, bozor iqtisodiyoti beqaror. Bunda ish sikllari ushbu beqarorlikning namoyon bo'lishi bo'lib, ularning mavjudligi davlatning iqtisodiyotga aralashishi zarurligini keltirib chiqaradi. Sanoat ishlab chiqarishi dinamikasi bilan narxlar dinamikasi o'rtasidagi farqni tadqiq etdi. U.Mitchell insonga «rasional optimizator» sifatida qarashni inkor etdi. Oila byudjetlarida pullar sarfining norasionalligini tahlil qildi. 1923 yilda u ishsizlikdan davlat sug'urtasi tizimini taklif etdi.

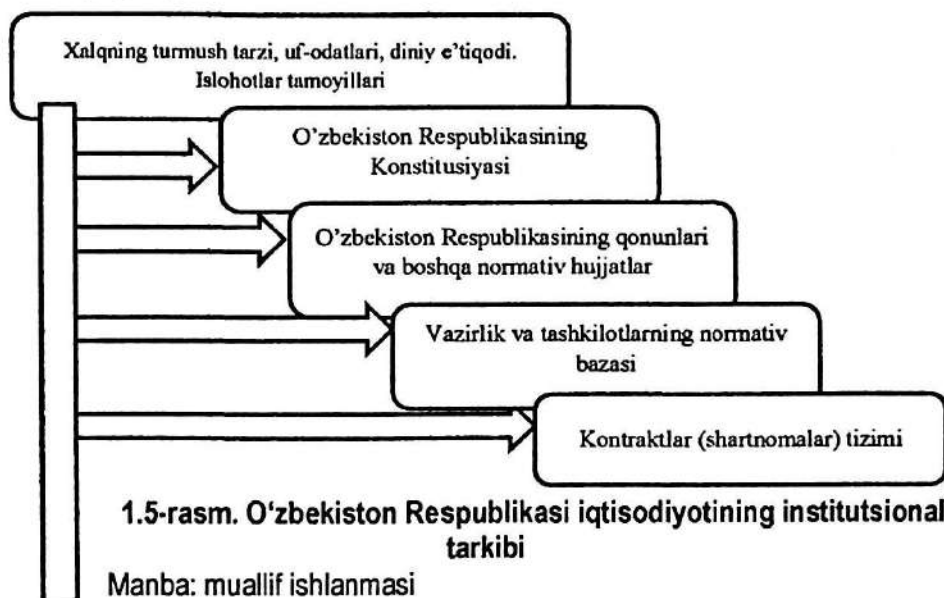
J.Kommons korporatsiyalar va kasaba uyushmalarining rolini va ularning insonlar xatti-harakatiga ta'sirini o'rganishga katta e'tibor qaratdi. «Korxonalar yoki kasbning ijobiy nufuzi – bu raqobatning qonunga ma'lum bo'lgan eng mukammal shakli». Kommons qiymatga "jamoaviy institutlar"ning huquqiy kelishuvi natijasi deya ta'rif berdi. Uyushgan mehnat bilan yirik kapital o'rtasidagi murosa vositalarini izlash bilan shug'ullandi. Jon Kommons 1935 yilda qabul qilingan "ijtimoiy himoyalanganlik to'g'risidagi dalolatnoma"da bayon etilgan pensiya ta'mini asoslarini ishlab chiqdi.

J.M.Klark davlat tomonidan inqirozga qarshi tadbirlarning amalga oshirilishini, xususan "korxonalar va aholi bandligini oshirish maqsadida samarali barqaror talab"ni shakllantirishga yo'naltirilgan davlat xarajatlarining oshirilishini yoqlab chiqdi. Klark kapitalizm transformasiyasining muhim xususiyati sifatida «davlatning iqtisodiy funksiyalaridagi inqilob»ni ilgari surdi, buning natijasida u umumiy farovonlik manfaatlarini yo'lida xo'jalik tashkilotchisi rolini bajara boshladi. Klarkning fikriga ko'ra, bunga texnik va iqtisodiy taraqqiyot natijalarining

jamiyatdagi barcha sinflar o'rtasida teng taqsimlanishida namoyon bo'ladigan «foydalar diffuziyasi» yordam berdi.

Ikkinchi bosqich – XX asming 50-70-yillari. Mazkur bosqich vakili – Djon Kennet Gelbreyt (1908-2006). Asosiy ishi: «Yangi industrial jamiyat», 1967.

Institutsionalizmning eng ko'zga ko'ringan vakili amerikalik iqtisodchi J.K.Gelbreytning fikriga ko'ra, o'zini o'zi tartibga soluvchi bozorning o'rini davlatning ko'magidan foydalanuvchi va kapital bilan emas, balki texnotuzilma (olimlar, konstruktorlar, boshqaruvchilar, moliyachilarni o'z ichiga oluvchi ijtimoiy qatlam) tomonidan boshqariladigan monopollashgan tarmoqlar bilan namoyon etilgan yangi iqtisodiy tashkilot egalladi. Gelbreyt yangi iqtisodiy tizim, o'z mohiyatiga ko'ra, rejali iqtisodiyotni o'zida namoyon etganligini isbotlashga izchil urindi. Aynan shuning uchun Gelbreytning g'oyalari Sobiq Ittifoqda juda ommalashgan edi. Gelbreytning asosiy g'oyasi – zamonaviy bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas, har bir kishining bilimlari maxsus va qisman xususiyatga ega.

O'zbekistonda qator yillar davomida iqtisodiyotni, uning tarmoq va sohalarini institutsional jihatdan rivojlantirish, islohotlar jarayonida shakllangan institutsional

muhitni takomillashtirish muammolari bo'yicha keng ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda, iqtisodiyotni institutsional rivojlantirish yo'nalishida hal etilishi lozim bo'lgan, o'z yechimlarini kutayotgan, yangi O'zbekistonni taraqqiy etishiga to'sqinlik qilayotgan muammolar, vazifalar mavjud. Gap shundaki, har qanday davlat va uning iqtisodiyoti ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi. Vaqt o'tishi bilan o'sha institutlar ichki rivojlanish talablari va tashqi omillar ta'siri ostida "eskiradi", ular taraqqiyotga to'siq bo'lib qoladi. Shunday holatlarda mavjud institutlar va institutsional normalarni takomillashtirish yoki ular o'miga yangilarini kiritish lozim bo'ladi.

Misol tariqasida aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda o'tgan 2016 yildan boshlab Prezident Sh.Mirziyoev Farmonlari, Qarorlari orqali Xususiy mulkchilik, Kichik biznes, Qishloq xo'jaligini boshqarish va boshqa bir qancha yo'nalishlarda institutsional normalar hamda mexanizmlar takomillashtirildi va yangi institutlar joriy qilindi. Shu bilan bir vaqtda xo'jalik faoliyatini yuritish hamda rivojlanishini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va normalarni o'z ichiga oluvchi institutsional muhit shakllandi. Shakllangan institutsional muhit O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishini belgilovchi umumiy institutsional model sifatida mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlariga hamda yangicha boshqarish tizimini barpo etilishiga; moddiy, tabiiy, mehnat va boshqa resurslardan samarali foydalanish bilan birgalikda iqtisodiy o'sishga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishi bosqichma-bosqich barqarorlashdi va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlanmoqda.

Institutsional normalar va mexanizmlar iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar samaradorligini oshirishga asos yaratishi bilan birga, uzoq istiqbolda iqtisodiy o'sishga sharoit ochib beradi. Institutsional muhitni shakllanishi bilan bog'liq muammolar hamda institutsional cheklolarni yuzaga kelishi yoki institutsional normalarning "eskirishi" iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarini pasaytiradi. Shularni hisobga olganda, mamlakatda shakllangan institutsional muhit sifatini iqtisodiy rivojlanishga hamda institutsional o'zgarishlarni iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi institutsional mexanizmlarni takomillashtirish zarur hisoblanadi.

"Harakatlar strategiyasi"da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirish bo'yicha 7 ta yangi qonun qabul qilish, 15 ta amaldagi qonunlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish orqali davlat va jamiyat

boshqaruviga yangi institutsional – huquqiy normalar kiritilgan ham mavjudlari takomillashtirilgan.

Hozirgi kunda O'zbekistonda shakllangan, kundalik hayotda foydalanilayotgan, ayrim noqulay, takomiliga yetmagan, institutlar mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada barqaror rivojlanishiga halaqit berayotgan to'siqlardan hisoblanadi. Qaysikim ular orqasida yashirinib turgan aniq tarkibga ega, mutanosib, qarama–qarshiliklarsiz institutlar mavjud, ana shunday institutlar iqtisodiy o'sishga yangi turtki beradi hamda o'zaro iqtisodiy munosabatlarni tezlashtiradi va soddalashtiradi, xalqaro maydonda O'zbekiston obro'sini oshiradi.

Har qanday yangi institut yoki institutsional normalar, qoidalar tezda paydo bo'lmaydi, yoki ularni amalga kiritish birdan yuz bermaydi. Aksincha, ayrim institutlar qanchalik jozibali bo'lmasin, ularni qonunchilikka kiritish hamisha ham maqsadga muvofiq hisoblanmaydi, yoki bunday harakat rivojlanishga to'siq bo'lib, mavjud institutsional mutanosiblikni buzishi mumkin. Shularni hisobga olganda, O'zbekistonda "Harakatlar strategiyasi"ni bosqichma–bosqich amalga oshirish tamoillariga amal qilgan holda, o'zini oqlagan institutsional mexanizmlarni rivojlantirishning strategik maqsadlarga muvofiq takomillashtirish talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev Farmonlari, ma'ruzalari va chiqishlarida belgilab berilgan barqaror iqtisodiy rivojlanishni qo'llab–quvvatlashning ustuvor vazifalarini amalda ijrosini ta'minlash bilan bog'liq yo'nalishlarda tadqiqotlar bajarilishi lozim.

Institutsional nuqtai nazardan, davlatning asosiy funksiyalaridan biri – bu mulkchilik huquqini himoya qilishdir. Xususiy mulk – iqtisodiy raqobatni harakatga keltiruvchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan xususiy mulk huquqini himoya qilish va shartnomalar bajarilishiga davlat kafolatining institutsional mexanizmlarini takomillashtirish zarur [22]. Chet el investisiyalari va investorlarini himoya qilish, turli tadbirkorlik shakllari rivojlanishini qo'llab–quvvatlash va ularni rag'batlantirish institutlari, institutsional normalari hamda mexanizmlari shular jumlasiga kiradi.

Raqobat sharoitida iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan transaksiyalar bajarilishiga va ular uchun sarflanayotgan xarajatlarga bog'liq hisoblanadi.

Ushbu muammo yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar nazariy tasnifga ega bo'lib, ular iqtisodiy rivojlanishning transaksiya xarajatlarning amaliy jihatlarni hisobga olmagan. Shu nuqtai nazardan makro va mikro darajada

davlat va bozor tuzilmalarida transaksiya xarajatlarini optimallashtirishning institutsional omillarini baholash va tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Iqtisodiy o'sishni barqaror sur'atlarini ta'minlashning o'tgan yillarda to'plangan tajribalaridan kelib chiqib, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish uchun boshqarish usullarini takomillashtirish zarur.

Mamlakatimizda YalM hajmini oshirishning prognoz variatlari tashqi sharoitlarga bog'lanmasligi, inersion xususiyatga emas, balkim innovasion - investision tavsifga ega bo'lish hamda tegishli davlat va nodavlat idoralari ishi samaradorligining asosiy mezoniga aylanishi kerak.

Iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari, ayniqsa sanoat va qishloq xo'jaligida iqtisodiy o'sishni resurslardan foydalanishni kengaytirish hisobiga emas, balkim sifat jihatda takomillashtirish hisobiga erishish lozim.

Koronavirus pandemiyasi davrida O'zbekistonda YalM hajmini barqaror o'sishini ta'minlash siyosatining muhim yo'nalishi sifatida xususiy mulkchilik, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ustuvor rivojlantirishni ajratish lozim. Shuni hisobga olib, "Harakatlar strategiyasi" da belgilanganidek, kichik biznesning yangi sub'ektlarining paydo bo'lishi va rivojlanishini har tomonlama rag'batlantirish, agrar sohaning nufuzini, ekinlar hosildorligini oshirish, aholini qo'llab-quvvatlashni faollashtirish hamda himoya qilishning institutsional normalarini yanada takomillashtirish zarur.

Qisqacha xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi. Ular uch yo'nalishdan iborat: neoklassika, institutsionalizm va keynschilik. Klassik nazariyaning marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida namoyon bo'ldi.

Institutsionalizmning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy me'yor va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, u bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir. Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda

metodologik individualizm va xolizm metodologiyasidan foydalaniladi. Ular institutlar yoki individlarning birlamchiligi nuqtai nazaridan o'zaro farq qiladi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishida o'zaro o'xshash nomdagi neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda mulkchilik huquqlari optimal shartnoma, konstitusiyaviy iqtisodiyot, ijtimoiy tanlov, transaksiya xarajatlari, axborot nazariyalari, ikkinchi bosqichga o'yinlar nazariyasi, G.Saymonning to'liqsiz rasionallik nazariyasi kiritilgan. D.Nort tadqiqotlarida individlarning institutsional doiralarni o'zgartirishga qodirligi ta'kidlanadi.

Yangi institutsional iqtisodiyotning eng yoyiq ko'rinishdagi dasturi kelishuvlar iqtisodiyotidir. Uni tahlil qilish markazida kelishuvlar turadi. Kelishuvlar individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning umumiy doiralari sifatida qabul qilinadi.

Tayanch so'z va iboralar

Neoklassika, institutsionalizm, keynschilik, metodologik individualizm, ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya konsepsiyasi, xolizm metodologiyasi, institutsional determinizm, «Eski» institutsionalizm, texnik tarkib, «himoya qobig'i», mulkchilik huquqlari nazariyasi, optimal shartnoma nazariyasi ijtimoiy tanlov nazariyasi, konstitusiyaviy iqtisodiyot, axborot xarajatlari, axborot nazariyasi, transaksiya xarajatlari nazariyasi, yangi iqtisodiy tarix, o'yinlar nazariyasi, to'liqsiz rasionallik nazariyasi, kelishuvlar iqtisodiyoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutsional iqtisodiy nazariyaning rivojlanishi uchun nima asos bo'lib xizmat qildi?
2. Institutsionalizmning rivojlanishidan oldin qanaqa nazariyalar mavjud bo'lgan?
3. Institutsional iqtisodiyot metodologiyasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. «Eski» institutsionalizm vakillarining qarashlarini sharhlang.
5. Institutsionalizmning asosiy nazariyalariga tarif bering.
6. Mulkiy va shartnomaviy munosabatlarga oid nazariyalarni sharhlang.

7. "Eski" va "yangi" institutsional maktablarning prinsipial farqini ayting.
8. Germaniyadagi tarixiy maktab va Amerika institutsionalizmining umumiy xususiyatlari?
9. Institutga umumiy ta'rif bering.
10. Quyidagi institutlarning paydo bo'lishi va amal qilishini ko'rib chiqing: qo'l berish, xususiy mulk, nikoh, ta'lim, bozor, davlat.
11. Institutsional iqtisodiyotda fanlararo yondashuvning mohiyatini izohlang.

II bob. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI

2.1. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati

Institutlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Agar bir daqiqaga barcha institutlar yo'q bo'lib ketishini tasavvur qiladigan bo'lsak, u holda tartibsizlik boshlanib ketgan bo'lardi va bu hol, o'z navbatida, abadiy davom etmas edi. Chunki insonlarning o'z hayotini tartibga keltirishga urinishlari yangi institutlarning paydo bo'lishiga olib kelgan bo'lardi.

Institutlar tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilish global xususiyatlarga ega qator savollarga, xususan, nima uchun bozorlar "ishlaydi" yoki "ishlamaydi"? Iqtisodiy siyosatning u yoki bu tadbirlari nima uchun samarali yoki samarasiz bo'ldi? Iqtisodiyotdagi qaysi o'zgarishlar ichki sabablarga ko'ra yoxud hukumatning u yoki bu qarori tufayli yuzaga keldi, degan savollarga javob topish imkonini beradi.

Institutlar o'zi nima? Turli davrlar tadqiqotchilari institutlar mohiyati va ularning faoliyat yuritish mexanizmini yorituvchi bir necha ta'riflarni asoslaganlar. T.Veblen [32] institutlarni quyidagicha ta'riflagan: "Institutlar – bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kechiradigan odatiy tafakkur tarzi" yoki "Institutlar o'tmishda sodir bo'lgan jarayonlar natijasi bo'lib, ular o'tmish sharoitlariga moslashgan va, o'z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to'liq moslashmagan".

Ye.Erdvard tomonidan [60] "Institutlar ko'plab individumlar ulardan hamma joyda va har kuni foydalanadigan va asosan o'z noyobligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy ne'matlar. Institutlar almashuv jarayonini soddalashtiradi. Ular – qarorlar qabul qilish jarayonining yakka tartibdagi qarorlarni ijobiy qarorlarga aylantiruvchi ajralmas qismi", deya ta'riflangan.

J.Xodjsonning ta'riflashicha [55], "Institutlar – an'ana, urf-odat yoki qonunchilik cheklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalari yaratilishiga olib keluvchi ijtimoiy tashkilot".

Institutlarni ko'z bilan ko'rib, ularni jismonan his etib yoki o'lchab bo'lmaydi. Bu inson ongi bilan yaratilgan o'ziga xos konstruksiyalar, ko'zga ko'rinmaydigan mexanizmlardir. Institutlar insonlarning muayyan jamoasiga xos bo'lgan tafakkur tarzini aks ettiradi.

Institutlarning yana bir ta'rifi B.Z.Milner tomonidan D.Nort [46] yozgan so'z boshida keltirilgan: "institutlar – insonlar tomonidan ishlab chiqilgan cheklovlar

hamda ularning o'zaro hamkorligini tarkiblashtiruvchi majburlash omillari. Bularning barchasi birgalikda jamiyat va iqtisodiyotning undovchi tarkibini hosil qiladi".

Yuqorida keltirilgan ta'riflar institutlarning asosiy xususiyatlarini qamrab olgan holda, ularning asosiy vazifalarini hamda rivojlanish qonunlarini aks ettiradi hamda jamiyatni rivojlantirish uchun institutlarning muhimligini ta'kidlaydi. Yuqorida ko'rsatilgan barcha holatlarni umumlashtirgan holda, institutsionalizmning hozirgi zamon talqinlariga asosan institutlarni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Institut – jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi. Institutlar asosini uning tarkibiy qismlari hisoblangan normalar tashkil etadi.

Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu unsur: tartibni saqlash vazifasiga ega; o'zaro hamkorliklar tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi; shaxslar xatti-harakatidagi ijtimoiy, iqtisodiy, yuridik sanksiyaga tayanuvchi muntazamlik hamda muqarrarlikni aks ettiradi; shaxsning turli vaziyatlarda o'zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib besh unsurdan iborat:

- individlarning guruhlanish belgilari;
- muqarrarlik omili (kerak yoki kerak emas);
- maqsad;
- norma harakatda bo'lgan shart-sharoitlar;
- sanksiyalar.

Ajratilgan ushbu 5 ta unsur normalar turlari, ya'ni hamkorlik strategiyasini, xususan, normaning o'zini (tor ma'noda) va qoidalarni cheklash imkonini beradi. Norma turlari quyidagilardan iborat:

Hamkorlik strategiyasi = belgi + maqsad + shart-sharoit;

Norma = belgi + muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit;

Qoida = belgi + muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit + sanksiya.

Shaharda yoki supermarketda bir-birlarini yo'qotgan kirishlarni qidirish hamkorlik strategiyasiga misol bo'ladi. Bunda: individlarning guruhlanish belgisi – bir-birini yo'qotganlik fakti; maqsad - bir-birini topish; shart-sharoit – uchrashish

ehtimoli yaqin bo'lgan ko'zga tashlanuvchi narsa yoki buyumning mavjudligi bo'ladi.

Torroq ma'noda norma kelishuv tushunchasiga mos keladi. Chunki kelishuv ko'rsatmasini bajarish o'ta ixtiyoriy xususiyatga ega. Qoidaga o'tishda ko'rsatmalarni bajarishning ixtiyoriy xususiyati yo'qoladi, ya'ni bunda sanksiya ishga tushadi.

Normaning inson xatti-harakatiga ta'siri haqidagi munozara sosiologiya va iqtisodiy nazariya o'rtasidagi chuqur tarixiy ildizga ega qarama-qarshilik bilan bog'liq. Sosiologlar normada insonlar xatti-harakatining ularga tashqaridan berilgan va ekzogen xususiyatga ega mutlaq natijasini ko'radilar. Homo sociologicus xatti-harakati umuman jamiyatning normativ tarkibi bilan aniqlanadi. Normalarning o'zlari esa, sosiologlarning fikriga ko'ra, jamiyat xususiyatlaridan hosil bo'lgan va uni takror ishlab chiqarish vazifasini ko'zlaydi.

Iqtisodchilar esa klassik siyosiy iqtisod davridan buyon normalarning bunday talqin etilishiga qo'shilmaydilar. Chunki norma tanlash erkinligini istisno etadi. Homo economicus o'z tanlovda, shu jumladan, norma tomonidan qo'yiladigan cheklovlardan xoli. Iqtisodchilar shaxs tanlovining institutsional cheklovchisi sifatida normalarning mavjud bo'lishini umuman inkor etadi. Yoki normalarga oqilona izoh berishga, aniqrog'i, ularda tashqaridan berilgan xatti-harakat natijasini emas, balki anglab yetilgan tanlov natijasini ko'rishga intiladi.

Umuman, ijtimoiy tanlov nazariyasida normalar: oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodiyotida esa normalar oqilona xatti-harakat omili sifatida tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tanlov nazariyasi (D.B'yukenen) birinchi galdagi siyosiy tanlov natijasini aks ettiruvchi va huquqda qayd etiladigan yuridik normani o'rganadi. Yuridik normalarni izohlash uchun oqilona tanlovning neoklassik modelidan foydalaniladi. Xususan, shu narsa nazarda tutiladiki, B'yukenen uchun siyosat – insonlar bozorida faqat o'z afzalliklariga amal qilgan holda tovarni xarid qilgani singari, u asosida ular turli muqobil variantlarni o'z qadr-qimmatlari bilan qiyoslagan holda, tanlaydigan murakkab institutsional jarayon hisoblanadi. Boshqacha aytganda, norma va qoidalar siyosat bozorida shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijasida paydo bo'ladi. Bundan normalarni baholashning navbatdagi mezon – ularning samaradorligi kelib chiqadi. Normalar faqat ular o'ziga xos qadr-qimmatga asoslanganda samarali bo'lib, yakka manfaatlarni o'zaro foydali tarzda amalga oshirishga ko'maklashadi [47].

Ijtimoiy tanlov nazariyasiga xos bo'lgan oqilona tanlov modeli yordamida normalarni talqin qilishdan farqli o'laroq, kelishuvlar iqtisodi normalarga amal qilishda (bunda normalar tashqaridan berilgan) ekzogen hisoblanishiga qaramay, oqilona xatti-harakatning omilini ko'rishni taklif etadi. Bunday bir qarashda o'ziga xos xususiyatga ega oqilona tanlov natijasi hisoblanmagan normalarni bajarish, oqilona xatti-harakatning shartiga aylanadi. Ammo bozordagi bitimlar ishtirokchilarining oqilonalik talabi ushbu o'ziga xoslikni izohlash imkonini beradi.

Kelishuvlar iqtisodi normani bozorda ishtirokchilar tomonidan istaklar va afzalliklarning o'zaro talqin etilishi uchun zamin sifatida ko'rib chiqishni taklif etadi (2.1-jadval). Shu nuqtai nazardan normaga amal qilish shaxs uchun o'z maqsadlari (signaling) haqidagi xabarlarini kontragentgacha yetkazish usuliga aylanadi. Shaxslar o'z xatti-harakatiga nisbatan bir-birini istisno etuvchi talablarni muvofiqlashtirish va o'z tomonlarining harakatlariga nisbatan ishonchli fikrlarni bildirishga qodir bo'lmay qoladi. Ko'rib chiqilayotgan yondashuv doirasida kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari tahlil qilinadi.

1. Ekspansiya – unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalardagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati. Masalan, siyosiy soha siyosiy bozorga aylanishi mumkin, bunda fuqarolik kelishuvi normalari bozor kelishuvi normalari tomonidan siqib chiqariladi.

Bozor kelishuvining ekspansiyasi o'ta xavfli, u boylikning o'ta nomutanosib taqsimlanishiga va undan siyosiy hokimiyat omili sifatida foydalanishga olib kelgan holda jamiyat rivojlanishini barqarorlikdan mahrum etadi.

2. Urinish – unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati. Shu nuqtai nazardan ilk bor K.Errou tomonidan tadqiq etilgan qon topshirish bunga aynan mos misol bo'ladi. Gap shundaki, qon odatda pulga (bozor kelishuvi) yoki birdamlik nuqtai nazardan bepul (fuqarolik kelishuvi) topshiriladi. Ushbu nomutanosiblik shaxslarning qon topshirish yuzasidan o'zaro hamkorligida noaniqlikning yuqori darajasini belgilab beradi.

3. Murosa – unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati. Masalan, har qanday reklama kampaniyasi bozor kelishuvi va ijtimoiy fikr talablari o'rtasidagi murosani topishni nazarda tutadi. Ushbu ikki kelishuv o'rtasidagi murosaga boshqa misol – ko'r-ko'rona iste'mol, bunda shaxs o'z iste'mol

tanlovida tovar yoki xizmatni iste'mol qilishdan foydalilikni oshirishni emas, balki u iste'mol qilish tufayli qo'lga kiritadigan hurmatga erishishni ko'zlaydi.

2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

Institutsionalizm asoschilaridan biri D.Nort [46] institutlar tarkibida ularni uch asosiy qismga ajratadi:

- rasmiy qoidalar (konstitusiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar va b.);

- norasmiy normalar (an'analar, urf-odatlar, ijtimoiy shartlilik);

- qoidalarga amal qilinishini ta'minlovchi (sudlar, polisiya va h.k.) majburlash mexanizmlari (masalan, jazolash tizimi).

"Institut"ning yuqorida keltirilgan ta'rifi (2.1)dan kelib chiqib, institutlar inson tomonidan ongli ravishda yaratilgan turli hujjatlar (konstitusiyalar, qonunlar va h.k.) ko'rinishidagi rasmiy, "yozilgan" qoidalarda ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga ular umumiy qabul qilingan shartlilik, xatti-harakat kodekslari, ya'ni norasmiy, "yozilmagan" normalarda namoyon bo'ladigan, jamiyatning barcha sohalariga kirib borib, an'analar, urf-odatlar ko'rinishida yoki boshqa shaklda amal qilinadigan inson ongining mahsulini o'zida namoyon etishi mumkin.

Agar rasmiy qoidalar tizimi insonlar (davlat)ning qonun ijodkorligi faoliyatini o'zida aks ettirsa, u holda norasmiy normalar tizimi qay tarzda shakllanadi, degan savol tug'iladi.

T.Veblen [32]ning konsepsiyasiga ko'ra, institutlarning o'zgarishi tabiiy tanlab olish qonuniga muvofiq ravishda kechadi. Insonning jamiyatdagi hayoti, xuddi boshqa turdagi hayot kabi – bu yashash uchun kurashish va, o'z navbatida, tanlab olish va moslashish. Uning fikricha, ijtimoiy tuzum evolyusiyasi ijtimoiy institutlarni tabiiy tanlab olish jarayoni bo'ldi.

Institutlar – inson jamiyati va inson tabiatining rivojlanishda davom etishi va shu nuqtai nazarda erishilgan taraqqiyotni umumiy ko'rinishda eng ko'p moslashgan tafakkur tarzini tabiiy ravishda tanlash va individlarni jamiyat rivojlanishi bilan izchil o'zgarib turadigan yangi sharoitlarga majburiy moslashtirish jarayoni, deyish mumkin. Shunday qilib, T.Veblenning ta'qinida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ("ijtimoiy tuzum evolyusiyasi") turli xildagi institutlarni "tabiiy tanlash" jarayonini amalga oshirish sifatida namoyon bo'ladi.

Bozor ishtirokchilarining o'zaro kelishuvlar bo'yicha xatti-harakatlari normasi*

Kelishuvlar xili	Xatti-harakatning asosiy normasi	Kelishuv predmeti	Axborot manbai	Vaqt (hozir, o'tmish va kelajak)	Faoliyat sohasi (misol)
Bozor Sanoatga xos	Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish	Tovar va pul	Narx	Hozirgi vaqtni nazarda tutish	Klassik bozor
Industrial	Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi	Texnologik jihozlar	Standartlar	Bitimlar kelgusini hozirgi davrga aks ettirish	Harbiy sanoat majmui
An'anaviy	An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi; kattalik tamoyili	O'tmishga xos bo'lgan buyumlar	Odallar, an'analar	Bitimlar o'tgan davrni aks ettirish hisoblanadi	Oila
Fuqarolik	Jamoaviy manfaatlarga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum	Ijtimoiy boylik	Qonun	Hozirgi davrni nazarda tutish	Siyosiy hayot
Ijtimoiy fikr	Mashhurlikka erishish, jamoat e'tiborini jalb etish	Nufuzli buyumlar	Duv-duvlar	Hozirgi davrni nazarda tutish	Ommaviy axborot vositalari
Ijtimoiy faoliyat	O'xshashi yo'q, betakror natijaga erishish	Ixtiro	Iqtidor	Diskret vaqt	Ijodiy faoliyat
Ekologik	Tabiat bilan uyg'unlashuv, ekologiya talablariga bo'ysundirish	Tabiat ob'ektlari	Atrof-muhit haqidagi axborot	Vaqtning davriyligi: tabiiy davriylik	Tabiat muhofazasi

* Manba: Oleynik A. Norma kak bazoviy element institutov / Voprosi ekonomiki. – M.: 1999, №2, s.142.

T.Veblenning nuqtai nazari F.Xayek ning qarashlariga yaqin. Xayekning fikricha, jamiyatda qaror topgan axloq qoidalari va normalarini tanlashni biologik tanlovga qiyoslash mumkin. Uning fikricha, rasmiy qoidalar bilan bir qatorda (an'analar va urf-odatlar ko'rinishida) norasmiy normalarning mavjud bo'lishi shu bilan shartlanganki, "tanlab olish jarayonida, shakllangan urf-odatlar va axloqda haqiqiy holatlar soni hisobga olinishi mumkin – individlar qabul qilishi mumkin bo'lgan narsalardan ko'proq; buning oqibatida, an'ana ma'lum jihatlarda inson ongidan ustun turadi". Jamiyat qanchalik ko'p xilma-xillikka yo'l qo'ysa, ijtimoiy maqsadga muvofiq institutlarni tanlab olish shunchalik samarali kechadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqadiki, agar rasmiy qoidalar sun'iy tarzda o'ylab topilishi va majburan joriy etilishi mumkin bo'lsa, F.Xayekning ta'kidlashicha, norasmiy normalar "ma'lum o'tmishdagi voqealar bilan belgilanadi, lekin biror-bir tuzilma yoki model (institutsional matrisa)ning ongsiz tarzda o'zini-o'zi tashkil etishi jarayonining tarkibiy qismi sifatida shakllanadi". Boshqacha aytganda, norasmiy institutlar – shartlilik, o'zini-o'zi qo'llab-quvvatlovchi, uchinchi tomon (davlat)ning aralashuvisiz, o'z-o'zidan bajariladigan qoidalardir.

Ta'kidlash lozimki, "evolyusiya" atamasidan foydalanilsa-da, tabiiy tanlov nazariyasi izchil institutsional o'zgarishlarga nisbatan hamma vaqt ham qo'llanilmaydi. Chunki eng "yaxshi" institut hamma vaqt ham yashovchan bo'lmaydi. Ikkinchi tomondan, institutlarning bir holatdan ikkinchi holatga doimiy ravishda o'tishi hamma vaqt ham tashqi omillar ta'siri ostida kechmaydi. Ba'zi institutlar normativ tarzda mustahkamlanib, norasmiy turdan rasmiy institutlarga aylanadi, boshqalari esa, rasmiy institutlar sifatidagi avvalgi ahamiyatini yo'qotib va huquqiy tizimdan chiqarilgan holda norasmiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Amaliyotga ko'ra, ko'p holatlarda norasmiy normalar jamiyatda "tartibni" ta'minlashda rasmiy qoidalarga nisbatan g'oyat katta rol o'ynaydi. Bunga qator omillar xizmat qiladi:

1. Har qanday jamiyatda faoliyatning alohida sohalari rasmiy qoidalar mavjud bo'lmaganda faqat norasmiy normalar bilan tartibga solinadigan vaziyatni kuzatish mumkin. Xo'jalik yuritishning jamoa shakli paydo bo'lishi davrida urug'doshlik va ular a'zolari o'rtasidagi munosabatlar yoki mafiya (kriminal) guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, O'zbekistonda mahallada yashovchi aholi orasida keng tarqalgan odatlar va qoidalar bunga misol bo'lib xizmat qiladi.

Qoidalarga zarurat hamma vaqt, bittadan ko'p sub'ekt mavjud bo'lib, ular o'rtasida ba'zi munosabatlar yuzaga kelgan taqdirda, tug'iladi. Bunda

sub'ektlarning turli guruhlaridagi qoidalar bir xil bo'lishi ham, o'zaro yaqqol farq qilishi ham mumkin. Alohida oila yoki alohida jamoa doirasidagi munosabatlar ana shunday qoidalarga eng oddiy misol bo'lib xizmat qiladi. Oila doirasidagi munosabatlar norasmiyligicha qoladi, jamoaning qarindoshlar bo'lmagan a'zolari o'rtasidagi munosabatlar esa, aksariyat hollarda shartnoma yoki boshqa hujjat ko'rinishida (fuqarolik kodeksida davlat doirasida) rasmiy tarzda mustahkamlandi.

2. Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy qoidalarga nisbatan ancha oldin paydo bo'lib, ko'p jihatdan rasmiy, qonunchilik bilan mustahkamlangan normalar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Norasmiy normalarning rasmiy qoidalar sifatida mustahkamlanishiga istalgan mamlakatning tarixida ko'plab misollarni uchratish mumkin.

2.3. Institutsional matrisa

Institutsional matrisa sosiologiya fani doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, unda sosiologik tushunchalardan foydalaniladi. Ammo ushbu konsepsiya jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan, iqtisodiyotda hamda huquqiy jarayonlarni tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin.

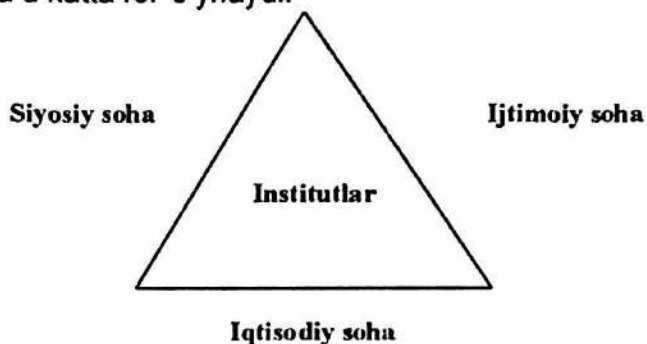
Shuni hisobga olib, institutsional matrisaning nisbatan yangi konsepsiyasini ko'rib chiqamiz. Institutsional matrisaning nazariy g'oyasi jamiyatni tahlil qilishga nisbatan tarkibiy-tizimli yondashuvni amalga oshiradi.

Institutsional matrisa – tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishi va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi asosiy ijtimoiy institutlar tizimi.

Bu yerda institutlar sosium yashovchanligining tashqi sharoitlari bilan shartlangan jamiyat a'zolari o'rtasidagi muayyan va muqarrar aloqalar tizimi sifatida tushuniladi. Ushbu holatda gap insonning takror shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar (ular jumlasiga oila, salomatlik va boshqa institutlar kiradi) haqida emas, balki davlatlarning takror shakllanishi va ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar haqida bormoqda.

Institutlar jamiyatning uning tarixiy barqarorligi va ijtimoiy yaxlitlikning takror shakllanishini ta'minlovchi o'ziga xos tuzilishini (qobirg'asini) hosil qiladi. Institutsional matrisa chizma ko'rinishida jamiyatda teng ahamiyatli mavqeni egallab turgan yagona uchta: siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sohalmi

birlashtiruvchi ijtimoiy shakl sifatida namoyon etilgan (2.1-rasm). Asosiy matrisalar [30] S.Kirdinaning "Institutsional matrisalar va Rossiyaning rivojlanishi" kitobidan olingan. Biroq ularga ayrim o'zgartirishlar kiritilgan, xususan, siyosiy va mafkuraviy sohalar birlashtirilgan, chunki jamiyatda mafkura ko'p jihatdan boshqaruvchi siyosatchilarga bog'liq bo'lib, ular faoliyatining natijalaridan biri hisoblanadi. Matrisada ijtimoiy soha alohida ajratilgan va institutsional tizimni shakllantirishda u katta rol' o'ynaydi.

2.1-rasm. Jamiyatning institutsional matrisasi

Matrisalarning asosiy va qo'shimcha institutlarning muayyan to'plami bilan tavsiflanuvchi ikkita turi mavjud – g'arbiy (bozor, demokratik) va sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) matrisalar.

2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi

Institutlar qanday ishlayotganligini, nima uchun ular asrlar mobaynida mavjud bo'lishi va rivojlanishini, ularning "hayotiyligi" yoki barqarorligini tushunish uchun institutsional o'zgarishlarga olib keluvchi sabablarni o'rganib chiqish lozim.

Jamiyatning rivojlanish jarayonida institutlar shaklining o'zgarishi ro'y beradi. Agar rasmiy qoidalarni u yoki bu qonun, farmonni qabul qilib o'zgartirish mumkin bo'lsa, an'analar va urf-odatlarda ifodalanadigan norasmiy cheklavlarni bir kunda o'zgartirib yoki tugatib bo'lmaydi. Ular yana uzoq vaqt amal qilishda va jamiyat rivojiga ta'sir ko'rsatishda davom etadi. Biroq institutsional tizimning o'zida doimiy ravishda o'zgarishlarga ehtiyoj sezilib turadi.

T.Veblenning ta'kidlashicha, institutsional o'zgarishlarning asosiy sababi shakllangan institutlar bilan o'zgargan sharoitlar, tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro nomuvofiqlik hisoblanadi [40].

D.Nort [40] institutsional o'zgarishlar sub'ekti sifatida yakka tartibdagi tadbirkorni, institutsional o'zgarishlar manbai sifatida esa narxlar nisbatidagi fundamental siljishlarni ajratadi.

O'zgarishlar mexanizmi quyidagicha: nisbiy narxlar tarkibidagi siljishlar ishlab chiqarish omillarining narxlar o'rtasidagi narx ulushiga, axborot qiymatiga va texnologiyalardagi o'zgarishlarga ta'siri nazarda tutadi. Ushbu o'zgarishlardan ayrimlari ekzogen xususiyatga ega (inqiroz, epidimiya va h.k.), biroq aksariyat o'zgarishlar endogen xususiyatga ega bo'lib, insonlarning joriy faoliyati kengayishi natijalarini aks ettiradi. Narxlar nisbatidagi fundamental o'zgarishlar vaqt o'tishi bilan xatti-harakat eski odatlarining o'zgarishi va insonlar tomonidan xatti-harakat standartlarini hosil qiladigan omillarning aglab yetilishiga olib keladi. Biroq, narxlar o'zgarishining g'oyalarga ta'siri darajasi to'g'risidagi masala hozircha kam o'rganilganligicha qolmoqda.

D.Nortning fikricha [46], mafkura institutsional o'zgarishlarning yana bir manbai hisoblanadi. Mafkura deganda, u insonlar ular orqali atrofdagi olamni qabul qiladigan va baholaydigan sub'ektiv modelni tushunadi. Mafkuraviy mayillik ham iqtisodiy hisob-kitoblardan holi emas: olamning sub'ektiv manzarasi kimningdir foydali imkoniyatlarini chegaralashi qanchalik katta bo'lsa, uni qayta ko'rib chiqishdan manfaatdorlik shunchalik kuchli bo'ladi.

Shunday qilib, institutsional o'zgarishlar texnika taraqqiyoti, yangi bozorlarning ochilishi, aholi sonining o'sishi va hokazolar, ya'ni ular natijasida tashkiliy va institutsional o'zaro hamkorlikning ilgari muvaffaqiyatli faoliyat yuritgan alohida shakllari "foydasiz" bo'lib qoladigan jarayonlar oqibatida yuz berishi mumkin. Yangi rasmiy normalar o'miga boshqalari qabul qilinadi, norasmiy normalarga amal qiladigan insonlar soni kamayib borishi bilan ular asta-sekin yo'qolib boradi.

Institutlar paydo bo'lishining o'ziga xos jihatlari shundaki, ular o'zlari paydo bo'lishidan avval amal qilgan normalar va sharoitlarga bog'liq hisoblanadi. Shu tariqa, har qanday yangi institut, mavjud iqtisodiy yoki ijtimoiy sharoitlar (institutsional matrisa) tomonidan belgilab beriladi. Institutsional o'zgarishlar sezilarsiz tarzda kechishi ham, yoki o'zgarishlar, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tezda takomillashuviga olib kelishi ham mumkin.

Institutsional o'zgarishlar eski va yangi institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik xususiyati ham katta rol o'ynaydi. D.Nort bog'liqlikning quyidagi turlarini ta'kidlaydi [46]:

Birinchisi – rivojlanishning avvalgi yo'liga bog'liqlik – chuqur aloqa, yangi institutlarning faqatgina eski institutlar negizida paydo bo'lishini ta'minlovchi yangi institutlarning eski institutlarga kuchli bog'liqligi.

Ikkinchisi – mutlaq yangi institutlarning paydo bo'lishiga bo'shliq mavjudligi orqali belgilanadigan nisbatan kamroq.

Bog'liqlikning ushbu ikki turi evolyusion xususiyatga ega, chunki eski institutlardan yangi institutlarga o'tishda izchillikka amal qilinadi. Evolyusion o'zgarishlar jiddiy iqtisodiy larzalar sodir bo'lmagan va ularning jahon ishlab chiqarishidagi ulushi ustun bo'lgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning institutsional tizimlariga xosdir. Izchilligiga qaramay, evolyusion o'zgarishlar sifat jihatdan ilgari siljishlarni istisno etmaydi – miqdoriy-sifat o'zgarishlar dialektikasi o'z kuchida qoladi.

D.Nort tomonidan ajratilgan bog'liqlikning uchinchi turi – eski va yangi institutlar o'rtasida yaqqol aloqa (bog'liqlik)ning mavjud emasligi – inqilobiy xususiyatga ega. Inqilobiy o'zgarishlar jamiyat rivojlanishining avvalgi o'zgarish chizig'iga amal qilishni nazarda tutmaydi va tafakkur tarzi odatlari va an'alarining tubdan o'zgarishi bilan kuzatiladi.

Hatto iqtisodiy tizim samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi inqilobiy o'zgarishlar ham aholining ko'plab guruhlar uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunga bir yaqqol misol tariqasida XV-XVIII asrlarda Angliyada ro'y bergan agrar sohadagi tub burilishlar bilan bog'liq institutsional o'zgarishlarni keltirish mumkin.

Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish. Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarning muvofiqlashtirilishi jamiyatda muhim rol o'ynaydi, chunki u institutlar mavjud tizimi faoliyatining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Odatda, insonlar ba'zan institutlar tarkibiy unsurlaridan biri hisoblangan jazolash tizimining samaradorligiga ziyon yetkazgan holda jazolashning ancha yumshoq shakllarini nazarda tutuvchi normalarni rasmiylashtirishga intiladilar. O'lim jazosini bekor qilish to'g'risidagi bahs-munozaralar bunga misol bo'ladi.

Kelishmovchilik natijasida institutsional nizo kelib chiqishi mumkin. Bir holatda, institutsional nizo hech bir o'zgarishsiz institutlarning paydo bo'lishiga,

boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Eski va yangi institutlar o'rtasidagi inqilobiy bog'liqlik doirasida ular rivojlanishining uchta ehtimoliy yo'lini ta'kidlash lozim:

- birinchisi – mavjud institutsional matrisaga qarama-qarshi bo'lgan rasmiy institutlarning paydo bo'lishi (odatda, hamma joyda chuqur islohotlar davrida, masalan, o'tish iqtisodiyotida qonunlar, farmonlar ko'rinishida) va ularning ildiz otishi (kengayib borishi) hamda qabul qilingan rasmiy normalarga mos keluvchi yangi norasmiy normalarning shakllanishi;

- ikkinchisi – qabul qilinayotgan rasmiy qoidalarning norasmiy normalarga to'liq mos kelmasligi shunga olib keladiki, norasmiy normalar ancha "hayotiy" bo'lib chiqadi va natijada yangi qabul qilingan rasmiy qoidalarning norasmiy institutsionallashuvi yuz beradi;

- uchinchisi – yangi rasmiy qoidalar ildiz otmaydi, bu ularning yo'qolib ketishiga olib keladi.

Institutsional tizim samaradorligiga institutlar bilan bir qatorda tashkilotlar ham ta'sir ko'rsatadi. D.Nortning fikricha [46], institutlar iqtisodiy nazariya bilan yoritiladigan standart cheklovlar bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining imkoniyatlarini ham shakllantiradi.

Institutsional doiralar qaysi tashkilotlar (siyosiy organlar, iqtisodiy tuzilmalar, jamoat muassasalari) hosil bo'lishi va ishlashini belgilab beradi. Boshqacha aytganda: institutlar – "o'yin qoidalar", tashkilotlar esa – "o'yinchilar". Biroq bu hol o'yinchilar jamiyatda o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga majburiy tarzda amal qilishini anglatmaydi. Xuddi institutlar singari tashkilotlar ham insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tarkiblashtiradi. "Tashkilotlar aniq maqsadga yo'naltirilgan tarzda faoliyat yurituvchi, tashkilotchilar tomonidan boylik, daromadni ko'paytirish uchun yoki boshqa maqsadlarda tashkil etilgan birliklar hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni ko'zlagan holda, tashkilotlar asta-sekin institutsional tarkibni o'zgartiradi" [46].

Tashkilotlar (korxonalar, firmalar)ning institutsional jarayondagi roli hozircha kam o'rganilgan, biroq institutsional nazariya doirasida, xususan, G.Kleyner tomonidan o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar ko'rsatdiki, tashkilot nafaqat tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi, balki quyidagi asosiy vazifalarni bajaruvchi o'ziga xos "institut-provayder" hisoblanadi [30]:

- ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi roli. Alohida tashkilotning muvaffaqiyatli tajribasi, unda foydalaniladigan shartnomalar tizimining samaradorligi, odatda, bunday tuzilmalarni tashkilotning ushbu usullaridan foydalanishga undaydi;

- institutlar inkubatori roli. Tashkilotning faoliyat yuritishi natijasida ushbu tuzilmaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi va yakuniy natijalarning katta samaradorligi bilan faoliyat yurituvchi yangi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar shakllanadi yoki, boshqacha aytganda, tegishli institutsional muhitda yangi institutlar hosil qilinadi;

- yakka tartibdagi institutsional integrator roli (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb etish).

Institutsional yondashuvga muvofiq davlatni alohida tashkilot sifatida ko'rib chiqish lozim. Davlatni institut (ijtimoiy shartnoma negizida rasmiy qoidalar tizimini shakllantirish va ularga amal qilish mexanizmi) sifatida ham, tashkilot (davlat boshqaruv apparati tarkibi, qonuniy jazolash va majburlash tizimi) sifatida ham tadqiq etish mumkin.

Qisqacha xulosa

Institutlar jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim ro'l o'ynab kelgan. Ular jamiyatda qarorlar qabul qilish, insonlar va iqtisodiyot ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari belgilovchi normalardan tarkib topgan rasmiy va norasmiy qoidalar hisoblanadi. Rasmiy qoidalar mamlakat Konstitusiyasida, qonunlarda, ma'muriy va boshqa hujjatlarda o'z aksini topadi. Norasmiy normalar esa urf-odat, an'analar va shu kabi boshqa hayot tarzi orqali yuzaga kelgan qoidalarda ifodalanadi.

Jamiyat rivojlanishi bilan mavjud institutlar va ular negizini tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar ham o'zgarib boradi, takomillashadi. Bunday o'zgarishlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar belgilab beradi.

Institutlar o'zaro muvofiqlashtirilgan tarzda ishlashi, davlat tizimi faoliyatining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Institutlar faoliyati aksariyat hollarda normalarga bog'liq. Norma tushunchasi tartibni saqlash vazifasiga ega bo'lib, u o'zaro hamkorlik tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi. Normalar hamkorlik strategiyasi, qoida, xususan, normaning o'zi kabi shakllarga ega. Rasionallikning to'liq, to'liqsiz, tartiboti, asoslangan, harakat normasi kabi

shakllari mavjud. Ijtimoiy tanlov nazariyasida normalarga oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodiyotida esa, normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Tayanch so'z va iboralar

Institut, rasmiy qoidalar, norasmiy normalar, institutlarning o'zgarishi, institutsional matrisa, institutsional o'zgarishlar, mafkura, institutlarning o'zaro bog'liqligi, tashkilotlar, o'yinchilar, o'yin qoidalari, norma, hamkorlik strategiyasi, qoida, kelishuv, ijtimoiy tanlov nazariyasi, kelishuvlar iqtisodiyoti nazariyasi, urinish, murosa, oqilona harakat, tashkilot.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar nima? Ularning ta'riflarini keltiring.
2. Institutlar tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
3. Rasmiy va norasmiy normalar qanday yuzaga keladi?
4. Norasmiy qoidalarning jamiyatdagi roli nimada?
5. Institutsional matrisa ta'rifini keltiring va uning g'oyasi nimadan iborat?
6. Norma asosiy institut ekanligini izohlang.
7. O'zaro hamkorlikni qurishda normaning o'rni qanday tavsiflanadi?
8. O'zingizning odatiy kuningizni ertalabdan kechgacha kelishuv (murosa, ekspansiya, urinish) lar atamalarida yoritishga urinib ko'ring.
9. Institutsional o'zgarishlarga nimalar sabab bo'ladi? Eski va yangi institutlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?
10. Rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish zarurati nima bilan belgilanadi?
11. Tashkilotlar institutsional jarayonda qanday vazifalarni bajaradi?

III bob. O'YINLAR NAZARIYASI VA O'ZARO HAMKORLIKLARNI MODELLASHTIRISH

3.1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

Ma'lumki, neoklassikaning «qat'iy negizi»dagi o'zaro hamkorliklarni tahlil qilishda differensial hisoblashdan foydalanilgan. Institutsional iqtisodiy nazariyada yuqoridagi tadqiqot usulini tayanch usul sifatida qo'llash uncha qulay emas. Institutsional iqtisodiyot nazariyasining predmetini individlarning o'zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etsa, o'yinlar nazariyasi uning tadqiqot usuli hisoblanadi.

Institutsional iqtisodiyot formal modellarini tuzish uchun Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlarga asoslangan o'yinlar nazariyasidan foydalanadi [47]. Ushbu nazariyaning rivojlanishi Jon Nesh 1950 yilda kiritgan muvozanat vaziyati tushunchasi bilan bog'liq. Bu bilan kooperatsiyaga asoslanmagan (nokoalision) o'yinlarning yechish usuli ishlab chiqildi. 1994 yilga kelib, birdaniga uch tadqiqotchi "nokooperativ o'yinlar" nazariyasidagi muvozanatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jog Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). Ushbu tadqiqot usulining o'ziga xos asosiy belgilari ichida quyidagilarni ajratish lozim. Birinchidan, o'yinlar nazariyasi individlarning o'zaro shartlashilgan xatti-harakatlari vaziyatini tahlil qilish bilan shug'ullanadi: har bir shartning hal etilishi o'zaro hamkorlik natijasiga va o'z navbatida, qolgan individlarning qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Individ o'z harakatlari masalasini hal etayotib, o'zini kontragentlar o'rniga qo'yib ko'rishi kerak.

Ikkinchidan, o'yinlar nazariyasi, mukammal kalkulyator sifatidagi individdan tortib to robot sifatidagi individgacha qator modellardan foydalangan holda, individlarning to'liq rasonalligini talab etmaydi.

Uchinchidan, o'yinlar nazariyasi o'zaro hamkorliklardagi muvozanatning mavjudligi, yagonaligi va Pareto-optimaligini nazarda tutmaydi. Ushbu sabablar o'yinlar nazariyasi yordamida qurilgan institutlarning formal modellariga qiziqishni orttiradi. O'yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ (koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. Bunda o'yin ishtirokchilarining o'zaro kelishuvi darajasiga ko'ra, kooperativ (koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) o'yinlar nazarda tutiladi. Shartli ravishda aytilish mumkinki, birinchi guruh nazariyalar makrodarajadagi tahlilga, ikkinchi guruhdagilar esa, mikrodarajaga e'tiborni qaratadilar.

Kooperativ (koalisiyali) o'yinlar – ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo'lgan vaziyatlar. Nokooperativ (koalisiyasiz) o'yinlarda yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas. O'yinlar asosan matrisa shaklida namoyon etiladi. Nokooperativ (koalisiyasiz) o'yinlarda ishtirokchilar o'zaro ziddiyatli munosabatda bo'ladilar. Har bir ishtirokchi o'z yutug'ini oshirishga xarakat qiladi. Birining yutug'i ikkinchisining mag'lubiyatiga olib keladi. Har bir o'yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi xarakat dasturi o'yin ishtirokchisining strategiyasi deyiladi.

$$G=F(N,St,P)$$

Demak, o'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

3.2. Muvozanatlar turlari va ularni izlash yo'llari

Har bir o'zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakel'berg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat. Ustun strategiyali muvozanat – boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini. Nesh bo'yicha muvozanat – o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat. Shtakel'berg bo'yicha muvozanat – hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi. Pareto bo'yicha muvozanat – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Ustun strategiya deb ishtirokchiga boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar o'yinchining maksimum foydaliligini ta'minlovchi harakatlar rejasiga aytiladi. O'z navbatida, o'yindagi ikkala ishtirokchi ustun strategiyalarining o'zaro kesishuvi ustun strategiyalar muvozanati bo'ladi. Nesh bo'yicha muvozanat – har bir o'yinchining strategiyasi boshqa o'yinchining harakatiga yaxshi javob bo'ladigan vaziyat. Shtakel'berg bo'yicha muvozanat o'yin ishtirokchilari tomonidan qarorlar qabul qilinishida vaqt omili mavjud bo'lganda yuzaga keladi, ya'ni ulardan biri boshqasi qanday yo'l tutganligini bilgan holda qaror qabul qiladi.

Shunday qilib, Shtakel'berg bo'yicha muvozanat qarorlar bir vaqtning o'zida qabul qilinmagan sharoitda o'yinchilarning maksimum foydaliligiga mos keladi. Ustun strategiyalar muvozanati va Nesh bo'yicha muvozanatdan farqli o'laroq muvozanatning ushbu turi hamma vaqt mavjud bo'ladi. Nihoyat, bir vaqtning o'zida ikkala o'yinchining ham foydaliligini oshirib bo'lmaydigan holatda Pareto bo'yicha muvozanatga erishiladi. Quyidagi misolda muvozanatning barcha to'rtta turini izlash texnologiyasini ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, A firma B firmaning muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun monopoliyasini buzishga urinadi. A firma bozorga chiqish-chiqmaslikni, B firma esa, bordi-yu A firma bozorga kirishni hal etsa, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish masalasini hal qiladi. B firmada ishlab chiqarish hajmi o'zgarmay qolgan taqdirda, ikkala firma ham yutqazadi. Agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, u o'z foydasini A firma bilan «baham ko'radi» [47].

Ko'rsatkichlar		B firma-ishlab chiqarish hajmini	
		Saqlab qolish	Pasaytirish
A firma-bozorga	Kirish	-3; -2	4; 4[N ₂ St _A P]
	Kirmaslik	0; 10 [N ₁ St _B]	0; 10

Ustun strategiyali muvozanat. A firma ikkala variantdagi voqealar rivojida o'zi yutug'ini taqqoslaydi (agar B firma narx-navo «urushini» avj oldirmasa, -3 va 0) va (agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, 4 va 0). U holda A firma uchun B firmaning harakatlaridan qat'i nazar eng ko'p yutuqni ta'minlovchi strategiya mavjud emas:

0>-3 ⇨ agar B firma ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab qolsa, «bozorga kirmaslik»;

$4 > 0$, agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirsa, «bozorga kirish».

B firmada ustun strategiya mavjud: u A firmaning harakatidan qat'i nazar ishlab chiqarish hajmini pasaytirishdan manfaatdor $4 > -2$, $10 = 10$. Demak, ustun strategiyalar muvozanati mavjud emas.

Nesh bo'yicha muvozanat. B firmaning ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab turish to'g'risidagi qaroriga A firmaning eng yaxshi javobi - bozorga kirmaslik, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish qaroriga esa, - bozorga kirish.

A firmaning bozorga kirish to'g'risidagi qaroriga B firmaning eng yaxshi javobi - ishlab chiqarish hajmini pasaytirish, bozorga kirmaslik qarori qabul qilinganda esa – ikkala strategiya ham bir xil natija beradi. Shuning uchun, Nesh bo'yicha ikkita (N_1 , N_2) muvozanat ($4; 4$) va ($0; 10$) nuqtalarida turibdi: A firma bozorga kiradi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi; yoki A firma bozorga chiqmaydi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytirmaydi. Bunga ishonch hosil qilish oson, chunki ushbu nuqtalarda ishtirokchilardan hech biri o'z strategiyasini o'zgartirishdan manfaatdor emas.

Shtakel'berg bo'yicha muvozanat. Faraz qilaylik, birinchi bo'lib A firma qaror qabul qiladi. Agar u bozorga kirishga qaror qilsa, pirovardida ($4; 4$) nuqtada bo'ladi: B firmaning tanlashi ushbu vaziyatda bir xil, $4 > -2$. Agar u bozorga chiqmaslikka qaror qilsa, yakun ikki nuqta ($0; 10$): B firmaning qarori ikkala variantni ham qo'llash imkonini beradi.

Buni bilgan holda, A firma, 4 va 0 ni taqqoslab, o'z foydasini ($4; 4$) nuqtalarda ko'paytiradi. Qarorlar bir xil va Shtakel'berg bo'yicha birinchi muvozanat StA ($4; 4$) nuqtalarda bo'ladi. Huddi shu tariqa, birinchi bo'lib qarorni B firma qabul qilganda, Shtakel'berg bo'yicha muvozanat StB ($0; 10$) nuqtalarda bo'ladi.

Pareto bo'yicha muvozanat. Pareto bo'yicha optimumni aniqlash uchun, biz «O'yinning istalgan boshqa yakuniga o'tish bir vaqtning o'zida ikkala ishtirokchi uchun ham foydalilikning oshishini ta'minlaydimi?» degan savolga javob berayotib, o'yinning barcha to'rtta yakunini izchil tanlab olishimiz zarur. Masalan, ($-3; -2$) yakundan biz ko'rsatilgan shartni bajarayotib, istalgan boshqa yakunga o'tishimiz mumkin. Faqat ($4; 4$) yakundan biz, bunda o'yinchilardan hech birining foydaliligini kamaytirmagan holda, harakatlana olmaymiz va bu Pareto bo'yicha – R muvozanat bo'ladi.

3.3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

O'yinlar nazariyasi uchun bir necha tayanch modellar mavjud [40]. Ushbu modellar Nesh bo'yicha muvozanat nuqtalarining soni bilan va ularning Shtakel'berg bo'yicha va Pareto bo'yicha muvozanat nuqtalariga mos kelishi yoki mos kelmasligi bilan farq qiladi.

Umumiy ko'rinishda modellar turlari o'yinlar nazariyasida foydalaniladigan ikkala ishtirokchi uchun quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

St/N	2	1	0
=	I. $N_1=St_1=St_2=P \neq N_2$	II. $N=St_1=St_2=P$	
		III. $N=St_1=St_2 \neq P$	
≠	IV. $N_1=St_1=P_1 \neq (N_2=St_2=P_2)$	V. $N=St_1=P_1 \neq (St_2=P_2)$	VII. $St_1=P \neq (St_2=P)$
		VI. $N=St_1 \neq (St_2=P)$	VIII. $St_1=P \neq St_2$

I model. Masalan, ikkita talaba tomonidan uchrashuv joyining tanlanishi vaziyatini aks ettiradi. Ulardan har birini yo kutubxonada yoki bufetda topish mumkin. Bufetdagi uchrashuv ikkala talabaga ham foydalilikni ta'minlashi nazarda tutiladi: ular kofe yoki biror xil sharbat ustida suhbat o'tkazishlari mumkin.

1-talaba	2-talaba	
	Kutubxonaga borish	Bufetga borish
Kutubxonaga borish	0; 1	2; 2[N ₂]
Bufetga borish	3; 3[N ₁ St ₁ St ₂ P]	1; 0

Bu o'yin uning yordamida «fokal nuqta» – ikkala talaba tomonidan o'zlari tanlaydigan uchrashuv joyi g'oyasi aks ettirilishi tufayli qiziqarli. Agar ikkalasi ham bir-birini yaxshi bilsa, ular bir-birini topishi mumkin bo'lgan joyni taxmin qilish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. «Fokal nuqta» bufet bo'lishi ehtimoli ko'proq.

II model. Er-xotin o'rtasidagi qat'iy shakldagi keskin vaziyatni namoyon etadi. Er-xotin ikkita muqobil – konsert yoki futbolga borish variantidan birini tanlash yo'li bilan kechki vaqtni qanday o'tkazishni hal etadi. Har birining fikri ravshan: xotin – konsertga, er – futbolga borishni afzal ko'radi. Bunda er-xotin kechki vaqtni birgalikda o'tkazishdan hordiq chiqarishni ancha past baholashadi.

Er	Xotin	
	Konsertga borish £	Futbolga borish
Konsertga borish	1; 3	0; 0
Futbolga borish £	2; 2[N ₁ St ₁ St ₂ P]	3; 1

O'yin shunisi bilan qiziqi, bu yerda ikkala ishtirokchida ham ustun strategiya mavjud (£) «konsertga borish» – xotin uchun, «futbol matchiga borish» - er uchun.

III model. «Mahbuslar dilemmasi» muhokamasi.

1-gumondor	2-gumondor	
	Aybni tan olish £	Aybni tan olmaslik
Aybni tan olish £	1; 1 [N St ₁ St ₂]	3; 0
Aybni tan olmaslik	0; 3	2; 2 [P]

IV model. Er-xotin o'rtasidagi avvalgi qattiq shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoqroq varianti. Qat'iy shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoq shakldan faqat bitta farqi mavjud, er-xotin birgalikda o'tkazilgan kechki vaqtdan ko'rilgan manfaatni yuqori baholaydilar:

Er	ХОТИН	
	Konsertga borish	Futbolga boorish
Konsertga borish	2; 3 [N ₂ St ₂ P ₂]	0; 0
Futbolga borish	1; 1	3; 2 [N ₁ St ₁ P ₁]

V model. Ushbu model' qurolsizlanish muammosini ifodalaydi. A mamlakat B mamlakatga nisbatan urush boshlash masalasini hal etadi, B mamlakat esa qurollanish yoki qurolsizlanish variantlaridan birini tanlaydi. Muammo shundan ibortki, qurolsizlangan B mamlakt tajovuzkor A mamlakat uchun oson o'ljaga aylanadi, qurollangan mamlakat esa tajovuzga tajovuz bilan javob qaytarishi mumkin:

A mamlakat	B mamlakat	
	Qurollanish	Qurolsizlanish £
Urush e'lon qilish	0; 0	3; 1 [N St ₁ P]
urush e'lon qilmaslik	2; 2[St ₂ P]	1; 3

VI model. Biron-bir romanni o'qish to'g'risida qaror qabul qilish bilan bog'liq og'ir ma'naviy tanlov vaziyatini aks ettiradi. Birinchi kitobxon, agar u kitobni o'qiy olmasa, afsus chekadi, lekin, agar u ushbu romanni baribir o'qishni boshlasa, o'zi bundan uyaladi. Ikkinchi kitobxon – munofiqlarning fikriga ko'ra, kitobni o'qishni hammaga ta'qiqlash lozim, lekin agar romanni o'qish kerak bo'lsa, u holda faqat uning o'zi o'qishi lozim:

1-kitobxon	2-kitobxon	
	O'qimaslik £	O'qish
O'qimaslik	0; 3	3; 1 [St ₂ P]
O'qish	1; 1 [N St ₁]	2; 0

VII model quyidagi o'yin ko'rinishida amalga oshiriladi. Har bir o'yinchi o'yin boshida 2 dollarga ega va ushbu summaning yarmini qutiga solib qo'yadi. So'ngra quti birinchi o'yinchiga topshiriladi, u ushbu summani o'zida qoldirishi yoki quduqqa tashlab yuborishi mumkin. Ikkinchi ishtirokchi birinchi o'yinchining xatti-harakatini oldindan aytib berishi lozim, agar u buning uddasidan chiqsa, 1 dollar oladi. Bundan tashqari, agar quti quduqqa tashlanmasa, o'yinchilar undagi summani o'zaro bo'lib oladilar:

1-o'yinchi	2-o'yinchi	
	Quduqqa tashlash	Quduqqa tashlamaslik
Quduqqa tashlash	0; 2	2; 0
Quduqqa tashlamaslik	3; 1 [St ₂ P]	1; 3 [St ₁ P]

VIII modelda davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ifodalanadi. Sarmoyadorda harakatlarning ikki varianti mavjud – mamlakatda investisiyani amalga oshirish yoki oshirmaslik. Davlat esa investisiyalardan olinadigan daromadlarga yuqori soliq belgilashi yoki soliqni umuman bekor qilishi mumkin:

Davlat	Sarmoyador	
	Investisiya kiritmaslik	Investisiya kiritish
Soliq joriy etish	0; 1	3; 0
Joriy etmaslik	1; 2 [St ₂]	2; 3 [St ₁ P]

Yuqorida izohlangan modellarni ko'rib chiqish individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik jarayonida yuzaga keladigan qator muammolarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi:

- muvofiqlashtirish muammosi Nesh bo'yicha ikkita nuqta mavjud bo'lgan hollarda paydo bo'ladi (I, IV modellar). Muvofiqlashtirish muammosining hal etilishi qo'shimcha institutsional shart-sharoitlar joriy etilishi, «fokal nuqtalar» yoki kelishuvlar mavjud bo'lishini talab etadi. Masalan, er-xotinning qiziqishlari bir joydan chiqqan hollarda, ular o'z harakatlarini muvofiqlashtirishi ancha osonlashadi;

- birga bo'la olish muammosi Nesh bo'yicha muvozanat mavjud bo'lmagan vaziyat uchun xosdir (VII, VIII modellar). Agar institutlar strategiyalarni tanlashni cheklamas va «yo'naltirmasa», individlar o'z harakatlarini muvofiqlashtira olmaydilar. Masalan, davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatga davlatning nufuzi omilining joriy etilishi (2, 3) yakunda to'xtalish imkonini beradi;

- kooperatsiya muammosi - Nesh bo'yicha muvozanat mavjud, u yagona, lekin Pareto bo'yicha optimal emas (III model - «mahbuslar dilemmasi»). Ushbu vaziyatda ham institutsional cheklovning joriy etilishi Pareto bo'yicha optimal natijaga erishishni ta'minlaydi;

- adolatlilik muammosining dolzarbligi - Nesh bo'yicha yagona muvozanat asimmetrik, yutuqning o'zaro hamkorlik ishtirokchilari o'rtasida adolatsiz taqsimlanishi bilan tavsiflanadi (V, VI modellar). Adolatsizlik muammosini hal etish variantlaridan biri takrorlanadigan o'yinlarga o'tish va «aralash» strategiyalar asosida normalar ya'ni, t_0 vaqt lahzasida individ A strategiyani, t_1 vaqt lahzasida esa B strategiya tanlaganda bo'ladi.

Qisqacha xulosa

Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarning o'zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlar institutsional iqtisodiyotda o'yinlar nazariyasini tatbiq etish uchun asos bo'lgan. 1994 yilga kelib, birinchi bor "nokooperativ o'yinlar" nazariyasidagi muvozanat tahlili uchun bir varakayiga uch tadqiqotchi iqtisodiyot bo'yicha Nobel' mukofotiga sazovor bo'ldi. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (AQSh). O'yinlar

nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ(koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. O'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

Har bir hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakel'berg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat.

Tayanch so'z va iboralar

O'yinlar nazariyasi, rasmiy model', kooperativ (koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalar, strategiya, ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakel'berg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat.

Takrorlash uchun savollar

1. Nima uchun institutsional nazariyada matematik apparat neoklassikasi uchun an'anaviy hisoblangan matematik apparat tilidan emas, balki o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi?
2. Individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning qaysi asosiy muammolari o'yinlar nazariyasi yordamida modellashtiriladi?
3. Kooperativ (koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarning xususiyatlarini izohlang.
4. Ustun strategiyali muvozanatni sharhlab bering.
5. Nesh bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.
6. Shtakel'berg bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.
7. Pareto bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.

IV bob. REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI

4.1. Iqtisodiyot faoliyat yurtishining normalar tizimining shakllanishi

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Individ tomonlar harakatlari tushunish va o'z harakatini ular bilan muvofiqlashtirish uchun biror-bir normani tanlash barobarida umuman tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Individ normadan chetga chiqsa, uni normaga qaytaruvchi tartibga solish mexanizmining mavjudligi normalar tizimini shakllantiradi. Shuningdek, normalar tizimi makro va mikrodarajalar o'rtasidagi asosiy bog'lovchi bo'g'inga aylanadi. Individlarning iqtisodiy faoliyat yuritishini ta'minlovchi normalar tizimiga iqtisodiyotning asosiy qonuni (konstitusiyasi) deyiladi. Buyruqbozlik va bozor iqtisodiyoti tizimlarida o'zaro zid normalarga amal qiladi. Masalan, bozor tizimi faqat individlar kundalik iqtisodiy faoliyatida u asoslanadigan normalardan foydalangan darajaga ko'ra barqaror va takror ishlab chiqarishga qodir bo'ladi. Shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi individlar o'rtasidagi bitimlardan makroiqtisodiy darajaga o'tish bozor xatti-harakatlari normalari orqali amalga oshiriladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar tizimi surunkali taqchillik, ya'ni resurslarning yetishmasligini o'zida namoyon etadi. Taqchillikning ma'lum darajada barqarorlashuvi hamda iqtisodiy agentlar ushbu darajaga moslashuvi tizimda normal taqchillik holatini yuzaga keltiradi. Bunda buyruqbozlik iqtisodiyotiga xos navbatning kattaligi resurslar va tayyor mahsulotlarning normal zaxiralari va hokazolar tushuniladi. Boshqacha aytganda, nafaqat Val'ras bo'yicha umumiy muvozanat iqtisodiy tizimning barqaror holati bilan cheklanadi, balki tizim hatto muvozanatsiz holatda ham barqarorlashishi mumkinligi namoyon bo'ladi. Umuman, buyruqbozlik va bozor tizimlarida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin. Quyida ushbu normalarning iqtisodiyotda namoyon bo'lishi ko'rib chiqilgan.

4.1.-jadval

Iqtisodiyot asosiy qonuni normalarining guruhlanishi

Bozor iqtisodiyoti normalari	Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari
Murakkab foyda (manfaat) ko'rish (utilitarizm)	Oddiy foyda (manfaat) ko'rish
Ratsional maqsadli fe'l-atvor	Mafkuraviy qadriyat ratsionalligi

Individuallashtirilmagan ishonch	Individualashgan ishonch
Xayrihohlik	«Sen-menga, men -senga»,
Ijobiy ma'noda erkinlik	
Qonunga ixtiyoriy bo'ysunish	Qonunga tilda bo'ysunish

4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normal holatlari uchun zarur bo'lgan normalardan biri oddiy foyda ko'rish hisoblanadi. Bunda individ tomonidan o'z foydaliligini oshirilishi o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Ya'ni, oddiy foyda olish individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Individ iste'mol madaniyatidagi oddiy foyda ko'rish "kvartira – mashina – dala hovli" uchligida aks etadi. Individda bunday katta orzuning yuzaga paydo bo'lishi va qulay hayot sharoitlarini ta'minlashga intilish sobiq sho'rolar (sovetlar) jamiyati namunasida XX asrning 70-80-yillardagi o'ziga xos shaklga ega tendensiyalar bilan tavsiflanadi. Bunda iste'molning ma'lum darajasiga erishish uchun noyob (taqchil) resurslardan foydalanish imkoniyati samarali mehnat bo'yicha emas, balki ma'lum kasb toifasidagi xodimlar (savdo sohasi, byurokratik apparat, temir yo'l va havo yo'li transporti xodimlari, chet elga chiqish imkoniyatidagilar) o'rtasida bo'lingan edi.

Ya'ni foyda (manfaat) ko'rish normasi buyruqbozlik iqtisodiyotida faqat oddiy shaklda – individning samarali faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan holda foydalilikni oshirishga intilishi sifatida mavjud bo'lgan. Ikkinchidan, taqchilik sharoitidagi iste'molda foydalilikni oshirishga intilish navbatda turish zarurligi, asabbuzarliklar, ovoragarchiliklar, janjallar (nizolar) tufayli kelib chiqqan yuqori ruhiy kechinmalar bilan cheklandi. Buyruqbozlik tizimining bu tavsifi «sabr chegarasi» tushunchasi bilan ham izohlanadi. Sabr chegarasi deganda nizolar va keskinliklar jamlanishining undan keyin iqtisodiy agentlar shikoyat qila boshlaydigan va norozilik namoyish etadigan darajasi tushuniladi. Shunday qilib, buyruqbozlik iqtisodiyotining birinchi normasi oddiy va cheklangan foyda ko'rishdan iborat.

Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimining ikkinchi unsuri to'liqsiz rasional faoliyat bilan izohlanadi. Bunda, birinchi navbatda axborotning cheklanganligi va to'liqsizligi bilan shartlangan to'liqsiz rasionallik tushuniladi. Iqtisodiy agentlar erkin shakllanmagan narx va taqchil resurslar sharoitida narxlardagi mavjud

axborotni narxga taalluqli bo'lmagan – zaxiralar hajmi, navbatlarning uzunligi va hokazolar haqidagi ma'lumotlar bilan to'ldiriladi. Sof ko'rsatkichlarda axborot olish esa, hamma vaqt uni yig'ish bilan bog'liq yuqori darajadagi xarajatlarni keltirib chiqaradi. Natijada tizimda «nizo», ya'ni sotuvchi va xaridorlar fikrlarini muvofiqlashtirishda kechikishlar paydo bo'ladi.

Nizo prognozlardagi xatolar, manfaatdor shaxsda boshqa sub'ektlarning holati va maqsadlari to'g'risida axborotning mavjud emasligi, manfaatdor shaxsning qaror qabul qilishdagi beqarorligi, o'zgaruvchan sharoitga moslashishdagi noqulayligi shakliga ega bo'ladi. Bundan tashqari, to'liqsiz rasional faoliyat, iqtisodiy agent uchun faqat tashqaridan belgilangan maqsadlarga erishish vositalarini tanlash erkinligi bilan ifodalangan. Mafkura bilan belgilangan partiya-xo'jalik apparatining mafkuraviy maqsadlari reja topshiriqlari shaklini qabul qiluvchi muayyan ma'muriy va xo'jalik vazifalariga aylanadi. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'ektlarning faoliyati – mafkuraviy qadriyat rasionalligi me'yoriga asoslanadi.

Ishonch normasi ikkita shaklda davlatga ishonch sifatida va bir birini yaxshi bilgan shaxslar doirasi bilan cheklangan mikrodarajadagi ishonch sifatida mavjud bo'ladi. Har qanday ahamiyatli bitimning davlat organiga: partiya, reja, ta'minot organiga murojaat etish bilan bog'liqligi sababli davlatga ishonmay, boshqa yo'l tutishning iloji yo'q. Bunday vaziyatda bevosita hamkorga ishonish mutaqo ortiqcha bo'lib, davlat uchinchi tomon sifatida bitim shartlarining bajarilishini kafolatlaydi. Biroq mikrodarajadagi ishonch baribir maksimal individuallashtirilgan shaklda mavjud bo'ladi.

Bu norma ham uy xo'jaligida, ham korxonada amal qiladi. Uy xo'jaligining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida og'irlik markazining oila-qarindoshchilik tarkibiga, do'stlar va tanish-bilishlarga ko'chiriladi. Masalan, o'zaro hamkorlik umuman vrach, sartaresh bilan emas, balki tanish vrach yoki sartaresh bilan amalga oshiriladi. Korxonalar xatti-harakatini ham xuddi shunday ta'riflash mumkin. Ulardan har biri barqaror sherikchilik doirasiga ega bo'lib, bunda ushbu korxonalar rahbarlari o'rtasida shaxsiy darajada ishonchli munosabatlar yo'lga qo'yiladi. Ya'ni direktorlar o'rtasida o'zaro yordam va o'zaro ishonch tamoyillari asosiga qurilgan korporativ munosabatlar shakllanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining navbatdagi asosiy normasi «sen – menga, men - senga», yoki o'zaro xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi kelishuvdir. Taqchil resursni olishning keng tarqalgan variantlaridan biriga ko'ra, iste'molchi va

yetkazib beruvchi vaqti-vaqti bilan vazifalarini almashtirib turadi, ya'ni "bugun men po'lat berib turaman, sen esa ertaga boltdan yordam qilib turasan". Aynan har qanday barter bitimi asosida «Sen – menga, men - senga» normasidan foydalanish yotishiga ishonch hosil qilish mumkin. Hatto, barter almashuvi zanjir bo'yicha amalga oshirilishi mumkin bo'lsa-da, ushbu normaga lokal va tanish-bilishlar doirasi bilan cheklangan xususiyatni yo'qotish imkonini bermaydi.

Nihoyat, qonunga bo'ysunish normasi. Har qanday o'zaro munosabatning davlat nazorati ostida bo'lishiga qaramay, buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida qonunlar partiya manfaatlariga bo'ysungan. Buning uchun rasmiy asos bo'lmasada, partiya qarorlari de fakto qonun kuchiga ega bo'lgan. Hatto e'lon qilingan de yure umumxalq mulkchilik shakli ham de fakto mulkchilik shakli bilan, xususan, byurokratik organlar – «idoralar» (vazirliklar va idoralar) mulki bo'lgan. Byurokratiyaning bunday o'zboshimchaligi oddiy fuqarolarning qonunga nisbatan munosabatiga aks ta'sir o'tkazgan. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati qonunga tilda bo'ysunish normasi sifatida tavsiflanadi. Demak, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitusiyasining asosiy normalari tizimning muvozanatsiz holatini barqarorlashtirga xizmat qiladi.

4.3. Bozor iqtisodiyoti normalari tizimi

Bozor iqtisodiyoti normalari – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi. Bozorlardagi barqaror muvozanat bozor normalaridan foydalanishning natijasi hisoblanadi Bozor normalari tizimi asosida yotuvchi birinchi norma – murakkab foyda ko'rish normasi bo'lib, u nafaqat individni foydalilikni oshirishga yo'naltirish, balki uning olinadigan foyda bilan o'zining samarali faoliyati o'rtasidagi aloqani anglab yetishini nazarda tutadi. Ya'ni foyda (manfaat) ko'rish individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Murakkab foyda ko'rish normasi individning ehtiyojlar darajasi va samarali faoliyati o'rtasidagi nomuvofiqlikni istisno etadi. Ba'zan bunday nomuvofiqlik yuqori ishlab chiqarish salohiyati va yuqori mehnat samaradorligiga ega bo'lmagan mamlakat aholisi o'rtasida yuqori iste'mol standartlarining tarqalishida yuzaga keladigan «nomuvofiq kutishlar inqiloblari» asosida yotadi. Ushbu vaziyatda asosan ommaviy axborot vositalari orqali yuz beradigan yangi iste'mol

standartini qabul qilish jamiyatda hukmronlik qiluvchi samarali faoliyat modeliga taalluqli bo'lmaydi.

Bundan tashqari, qulay sharoitlar mavjud bo'lganida oddiy utilitarizm foydalilikni oshirishni rentani izlashga aylantirishni nazarda tutadi. Mukammal raqobat vaziyatidan har qanday chetga chiqish, almashish (tariflar, kvotalar) uchun cheklovlar o'rnatilishi oddiy utilitarizm sa'y-harakatlarini rentani izlashga yoki, boshqacha aytganda, foydaga samarasiz yo'naltirilishga aylantiradi. Individning rentani ko'paytirishga intilishini normativ cheklash sifatida murakkab manfaat ko'rish, ya'ni individ tomonidan boshqalar ziyoniga emas, balki faqat o'z faoliyati hisobidan yutuqqa erishish mumkinligining tan olinishi muqobil variant hisoblanadi.

Agar foyda ko'rish normasi individning maqsadli vazifasini belgilasa, rasional maqsadli fe'l-atvor (xatti-harakat) normasi foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog'lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi. Ma'lumki, rasional maqsadli fe'l-atvor individning rasional va o'ylangan maqsadiga erishish uchun tashqi olam narsalari va insonlarning ma'lum fe'l-atvoridan foydalanishini nazarda tutadi. Axborotning to'liqsizligi va uni qayta ishlash bo'yicha malakali qobiliyatlarning cheklanganligi sharoitida rasional maqsadli fe'l-atvor nayrang qilishga aylanadi: agar individ katta hajmdagi axborotga ega bo'lsa, u o'zining hamkori bilan nayrang qiladi. Individ shu usul bilan atrofida qilamni o'z maqsadiga – foydalilikni oshirishga erishish vositasiga aylantirishga urinadi.

Ayrim agentlarning foydalanilgan avtomobillar bozori va «ma'naviy xatar» bilan bog'liq sug'urta bozorida boshqalarni ziyonga uchratishi axborot asimmetriyasidan foydalanishga klassik misol bo'ladi. Bunday ayyorlik, yaqqol yoki nozik shaklda aldash bilan shaxsiy manfaat ko'zlanadigan xatti-harakatga opportunizm nomi berilgan. Rasional maqsadli fe'l-atvorni opportunizmga aylantirishga qarshi kafolatlarni barcha ishtirokchilar faoliyatining quyidagi yo tarkibiy yoki rasmiy-huquqiy jihatlari bilan tavsiflanadi:

- mukammal malakali qobiliyat va almashuvda to'liq axborotga ega bo'lish;
- shartnoma tuzishda maxsus taomillardan foydalanish.

Ikkinchi jihat optimal shartnoma nazariyasini maxsus o'rganish ob'ekti hisoblanadi, shuning uchun bu yerda bozorning asosiy qonuniga ikkinchi unsuri

sifatida to'liq rasionallik mezonlariga javob beruvchi rasional maqsadli fe'l-atvorni ta'kidlash lozim.

Maqsadli rasional fe'l-atvor shakllanishi asoslaridan biri atrof-muhitdagi narsalarni va kishilarning fe'l-atvorini kutilayogan voqelikka nisbatan mos ravishda ayta olishdir. Individ tomonidan qabul qilinadigan qarorlar xatarining hamkor faoliyati asosida aniqlangan vaziyatlari kutilayotgan voqelikka shartnoma ishtirokchisi xarakterlarining mos bo'lishi uchun o'ta ahamiyatlidir. O'zaro bog'liqlar sharoitida individlar o'rtasidagi munosobatlarni tartibga soluvchi norma sifatidagi ishonch bo'lgan taqdirda maqsadli rasional harakatga erishiladi.

Individga o'z harakatini boshlashiga qadar atrof-dagi harakatlar aniq bo'lib, individ tanloviga ayrim atrof-dagi harakatlar bo'yicha kutilishlarning ta'sir qilishi ishonch deyiladi. Bozordagi bitim bilan individuallashmagan ishonch o'rtasidagi bog'liqlik oldindan to'lovlarning amal qilishida namoyon bo'ladi. Bu eng oddiy bozor bitimi hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda individuallashmagan ishonch bo'yicha o'tkazilgan so'rovlarga javoblar (Daniya-94 %; Germaniya-90 %; Fransiya-84%)da yuqori natijalarga erishilgan.

Bozor iqtisodiyotining yana bir normasi xayrihohlik bo'lib, bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor sub'ekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi. Ayrim shaxslar doirasi bilan cheklanmagan xayrihohlik individning o'z harakatlarida erkinlikka chiqqani bilan bog'liq. Insonning faoliyati qancha erkin bo'lsa, u atrof-dagilarning harakatini shuncha yaxshi tushunadi va uni oldindan ayta oladi. Bu erkinlik normasining rasional asoslangan maqsadga erishishda to'siq emas, balki muvaffaqiyat shartiga aylanishini ta'minlaydi. So'nggi norma ochiqlik (erkinlik) bo'lib, bunda qonunni hurmat kilish va o'z ixtiyoriga ko'ra, unga bo'ysinish tushuniladi. Bu norma ayni chog'da, mulkiy huquqlarning samarali himoya qilinishiga ham yo'l ochadi. Yuqorida bayon etilganlardan shu narsa kelib chiqadiki, bozor iqtisodiyoti normalari tizimida ham ayrim nuqsonlar mavjud bo'lgani holda, ularning o'zaro bog'liq tarzda amal qilishi tizimning muntazam takomillashuviga xizmat qiladi.

4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

Individlar uchun mulkchilik huquqlarini o'rnatish hamda ushbu huquqlarga ularning amal qilish zarurati qonunga ixtiyoriy bo'ysunish normalari bilan o'zaro

uzviy bog'langan. Mulkchilik huquqlari individlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri hisoblanadi.

Mulkchilik xuquqlarini tahlil qilish uchun ikkita fermer o'z podalarini biri past hosildor bo'lgan ikkita yaylovda o'tlatishini ko'rib chiqamiz [47]. Berilgan holatga ko'ra, yem-xashak zaxiralari ushbu yaylovlarning har birida bir vaqtning o'zida ikkita podani o'tlatish imkonini bermaydi.

4.2.-jadval

Fermerlarning yaylovlardan foydalanish imkoniyatlari

Ko'rsatkichlar		2-fermer	
		Birinci yaylovda o'tlatish -P ₂	Ikkinchi yaylovda o'tlatish -1- P ₂
1-fermer	Birinci yaylovda o'tlatish - P ₁	2; 2	8; 4 [N ₂ P ₂ P St ₁]
	Ikkinchi yaylovda o'tlatish -1- P ₁	4; 8 [N ₁ P ₁ St ₂]	1; 1

Ushbu holatda Pareto bo'yicha optimallik nuqtai nazaridan ikkita bir xil yakun (4; 8) yoki (8; 4) mavjud. Yakunlardan birini qayd etuvchi institutsional qarorlar bir nechta bo'lishi mumkin. Ulardan eng oddiysi yaylovdan foydalanishdagi ustuvorlikni unga birinchi bo'lib o'z podasini olib kelgan fermerga beruvchi qoidani qo'llashdan iborat. Kelish tartibi bo'yicha noyob resurs (yaylov)ni taqsimlash – navbat instituti faoliyat yuritishi asosida yotuvchi tamoyillardan birini aks ettiradi. Biroq navbat institutidan foydalanish podani qaysi yaylovga olib borish to'g'risida qaror qabul qilish vaqtida fermerlarning ikkilanishini kamaytirmaydi, balki oshiradi. Bundan tashqari, ikkilanish har safar yaylovni tanlashda ham takrorlanadi.

Yaylovda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishigina masalani hal etishning muqobil varianti bo'ladi. Masalan, 1-fermer birinchi yaylovning, 2-fermer esa ikkinchi yaylovning mulkdori hisoblansin. Hatto fermerlarning nafiligi nuqtai nazaridan bunday qarorning nomutanosibligini hisobga olgan holda, ikkovining ham manfaati yo'lida mulkchilik huquqlarini tan olish va hurmat qilish lozim. Kam hosilli yaylovni oluvchi ikkinchi fermerning mulkchilik huquqlari joriy etilgunga qadar va undan keyingi nafilikni taqqoslaylik.

Mulkchilik huquqlari o'ratilgunga qadar ikkinchi fermer, agar u podasini birinchi yaylovga olib borsa, $2R_1 + 8(1 - R_1) = 8 - 6R_1$ ga, agar u podasini ikkinchi yaylovga olib borsa, $4R_1 + 1(1 - R_1) = 3R_1 + 1$ ga ega bo'ladi. So'ngra ikkinchi fermer tomonidan birinchi yaylovning tanlanishi ehtimolini hisobga olgan holda, $R_1, EU = R_2(8 - 6R_2)(3R_1 + 1)$ ga, oddiy holatda $R_1 = R_2 = 1/2$ ga ega bo'lamiz, bu $EU = 3,75$ ni beradi. Mulkchilik huquqlari o'ratilganidan keyin esa ikkinchi fermerga 4; ya'ni, $4 > 3,75$ ga teng bo'lgan yutuq kafolatlangan.

Ikkala fermer ham bir vaqtning o'zida bitta yaylovdan foydalangan holatlarda past yutuqlarga erishishga alohida e'tiborni qaratish lozim. Mazkur holat ochiq foydalanishda bo'lgan resurslarni nooqilona iste'mol qilishda o'z aksini topadigan «jamoat mulki fojiasini» namoyon etadi. Bunday resurslardan foydalanishning xususiy va jamoat sarf-xarajatlarining nomuvofiqligi ularning tugashiga olib keladi. Boshqacha aytganda, resursga nisbatan mulkchilik huquqlari aniq o'ratilmagan hollarda uning iste'mol qilinishi salbiy tashqi ta'sirlar yoki eksternallarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Misol tariqasida yana ikkala fermer tomonidan bir vaqtning o'zida bir yaylovdan foydalanishni tasvirovchi holatni ko'rib chiqamiz. Misolda ishlab chiqarishning faqat ikki omili – fermerlarning yeri va mehnati hisobga olinsin.

Faraz qilaylik, yaylovga qo'shimcha mehnat birligi sarflangan, ya'ni birinchi fermer egallagan yaylovga ikkinchi fermer o'z podasini olib keldi. Ushbu holatda qo'shimcha mehnat sarfining samarasi pasayadi. Ishlab chiqarish (etishtirish) umumiy hajmi oshgani holda qo'shimcha mehnat qilgan fermerning manfaatdorligi pasayadi va o'rtacha mahsulotning kamayishi yuz beradi. Agar yaylov xususiy mulkchilikda bo'lsa, u holda mulkdorning shaxsiy sarf-xarajatlari ko'proq samara keltiradi va renta eng yuqori bo'ladi. Agar yaylov umumiy foydalanishda bo'lsa, mehnat sarfi samaradorligining darajasi pasayib, renta yo'qoladi.

Yuqorida bayon etilganlarga yakun yasab, ta'kidlash lozimki, mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi kamida ikkita sababga ko'ra, iqtisodiy agentlar manfaatlariga mos keladi, ya'ni ularning o'zaro hamkorligidagi noaniqlik (ikkilanish) kamayadi va resurslardan foydalanish optimallasadi.

Qisqacha xulosa

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Iqtisodiyotning asosiy qonuni (konstitusiyasi) deb

individrlarning iqtisodiy faoliyat yuritishini ta'minlovchi normalar tizimiga aytiladi. Buyruqbozlik va bozor tizimlarida iqtisodiyot qonunining normalari o'zaro zid holda amal qiladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar (oddiy foyda ko'rish, maksimal individuallashtirish, «sen – menga, men - senga», qonunga tilda bo'ysunish) tizimi surunkali taqchillik, ya'ni resurslarning yetishmasligini namoyon etadi. Bozor iqtisodiyoti normalari tizimi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari (murakkab foyda ko'rish, rasional maqsadli fe'l-atvor, individuallashtirmagan ishonch, xayrihohlik, ochiqlik) yig'indisini tashkil etadi.

Tayanch so'z va iboralar

Iqtisodiyot asosiy qonuni (konstitusiyasi), buyruqbozlik va bozor iqtisodiyoti normalari tizimi, odiy foyda ko'rish, maksimal individuallashtirmagan, «sen – menga, men – senga», qonunga tilda bo'ysunish, murakkab foyda ko'rish normasi, rasional maqsadli fe'l-atvor, individuallashtirmagan ishonch, xayrihohlik, ochiqlik.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot asosiy qonuni tushunchasining mohiyatini sharhlang.
2. Agar buyruqbozlik iqtisodiyoti hatto surunkali taqchillik mavjud bo'lganda ham barqaror tizimni o'zida namoyon etgan bo'lsa, u holda o'tish iqtisodiyotining tub beqarorligining sabablari nimada?
3. Buyruqbozlik iqtisodiyotining unsuri hisoblangan odiy foyda ko'rish normasi uning bozor normasidan qanday farq qiladi?
4. Bozor iqtisodiyotidagi xayrihohlik normasining ma'nosini tushunti

V bob. TRANSAKSIYA VA TRANSFORMASIYA XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA YONDASHUVLAR

Tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi iqtisodiyot sub'ektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) faoliyati jarayonida mulkchilik huquqi almashishi (shartnomalar asosida mahsulotni sotish yoki sotib olish va shu kabi boshqa holatlarda), boshqa shaxslar tomonidan mulkka nisbatan noqonuniy xatti-harakatlar sodir etilgan sharoitlarda uni himoya qilish yoki iqtisodiy islohotlar jarayonida avval faoliyat yuritib turgan institutlar va normalarni yangilari bilan almashtirish zarurati yuzaga keladi.

Shunday vaziyatlarda tadbirkor yoki davlat tomonidan turli xarajatlar qilishiga zarurat paydo bo'ladi. Bunday xarajatlar xorijiy manbalarda "transaksiya xarajatlari" tushunchasi bilan yuritiladi va u institutsional iqtisodiyot nazariyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida institutlar bilan bir qatorda uning kategoriyasi hisoblanadi.

Transaksiya xarajatlari tushunchasi bilan bir qatorda transformasiya xarajatlari tushunchasi ham mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni to'g'ri anglab yetish ularni tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

5.1. Transaksiya va uning turlari

Ingliz tilidagi "transaction" so'zini ikki tarkibiy qismga ajratish mumkin, ya'ni "trans" (trans), o'zbek tilida "o'zaro" so'zini bildiradi, "action" (aksiya) esa – "harakat" deganidir. Bulardan kelib chiqadiki, "transaksiya" so'zi "o'zaro harakat" degan ma'noni bildiradi.

Demak, "transaksiya" – bu iqtisodiyot sub'ektlarining har qanday o'zaro harakatini yoki o'zaro munosabatini anglatadi, qaysikim bunda hech bo'lmaganda bitta hamkor ishtirok etishi zarur. Shunday qilib transaksiya iqtisodiyot sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka asoslangan harakat hisoblanadi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, "transaksiya" tushunchasiga mualliflar yondashuviga hamda tadqiqot ob'ektiga qarab turlicha ta'riflar berilgan.

Transaksiya – bu tovarlarni o'zaro almashish emas, balki jamiyat tomonidan yaratilgan mulkchilik huquqlari va erkinliklardan o'zgaralar foydasiga voz kechish

va ularni o'zlashtirish hisoblanadi. Ushbu transaksiya ta'rifidan shu narsa kelib chiqadiki, transaksiyaning ma'nosi qandaydir narsalarni bevosita almashishni amalga oshirishdan emas, balki qandaydir aktivlarga bo'lgan muayyan huquqlarning bir sub'ektdan boshqasiga o'tishini anglatadi.

Transaksiya – bu iqtisodiy jarayon hisoblanadi, ushbu jarayonda unda ishtirok etuvchi tomonlar muayyan iqtisodiy maqomga (mulkdor, foydalanuvchi maqomi va h.k.) ega bo'lishadi yoki boshqalar undan voz kechadi.

Transaksiyaning ta'rifi va uning izohlari transaksiya turlarini ko'rib chiqish, ularning bir turini boshqasi bilan almashtirish jarayoni nima bilan shartlanganligini aniqlashga imkon beradi. Transaksiyalarni turlarga ajratishning ahamiyati shundan iboratki, u iqtisodiyot sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro almashuvlarga vositachilik qiluvchi muqobil variantlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Muqobil variantlar – bu iqtisodiyot sub'ektlari o'rtasidagi cheklangan ne'matlar borasidagi o'zaro hamkorlikka vositachilik qiluvchi qoidalarning tizimli yopiq (bo'linmas, o'zaro bir-birini to'ldiruvchi) to'plamlari yig'indisi hisoblanadi.

Transaksiyalarni quyidagi uchta turini ajratish mumkin:

Savdo bitimi transaksiyasi, boshqaruv transaksiyasi va mukammallashtirish transaksiyasi.

1) Savdo bitimi transaksiyasi – mulkiy huquq va erkinliklarni tasarrufidan chiqarish va o'zlashtirish jarayonini amalga oshirishga xizmat qiladi va uning amal qilishi uchun iqtisodiy manfaatlar hisobga olingan holda ikki tomonning roziligi kerak bo'ladi.

2) Boshqaruv transaksiyasi – bunda asosiy tushuncha odamlar orasida bo'ladigan boshqaruv munosabatlari bo'lib, ushbu holatda qaror qabul qilish huquqi faqat bir tomonda bo'ladi.

3) Mukammallashtirish transaksiyasi – bunda tomonlar huquqlarining nomutanosibliги kuzatiladi, biroq boshqaruvchi tomon o'rnida huquqlar tasnifini amalga oshiruvchi jamoa boshqaruv organi ishtirok etadi. Bunday transaksiyalar orqali iqtisodiy agentlar orasida boylik qayta taqsimlanadi.

Savdo bitimi transaksiyasida mulkchilik va erkinlik huquqlarini amalda qo'lga kiritish va ulardan voz kechishni amalga oshirish uchun taraflarning ulardan har birining iqtisodiy manfaatiga asoslangan ikki tomonlama roziligi zarur. Savdo bitimi transaksiyasi – unda taraflar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning o'xshashligi shartlariga amal qilish mumkin bo'lgan yagona shakl.

Bunday savdo bitimi transaksijasiga yollanma xodim va ish beruvchi (yoki ular ittifoqlari)ning mehnat bozorida harakatlari, qonun chiqaruvchilarning siyosiy bozordagi xatti-harakatlari, kreditor va qarzdorning vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'lari bozorida harakatlari misol bo'la oladi. Taraflardan har biri almashuvda ishtirok etish to'g'risida mustaqil tarzda yakuniy qaror qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan savdo transaksiyasi huquqiy jihatdan teng, lekin muzokaraviy kuchda teng bo'lishi shart bo'lmagan, taraflar o'rtasida amalga oshiriladi.

Biroq, har qanday holatda savdo bitimi transaksijasining mohiyati almashuvchi taraflar o'rtasidagi ixtiyoriy kelishuv asosida mulkchilik huquqlari bilan almashishdan iborat, bu ushbu iqtisodiyot sub'ektlari huquqiy munosabatlarining o'xshashligi oqibatidir.

Boshqaruv transaksijasida insonlar o'rtasidagi qaror qabul qilish huquqi faqat bir tarafga tegishli bo'lganda o'zaro hamkorlikni nazarda tutuvchi boshqarish-bo'ysunish munosabati eng asosiy hisoblanadi. Transaksiyalarning ushbu turi korxonaning ichki munosabatlarida, byurokratik tashkilotlarda, shuningdek, keng ma'noda – ichki pog'ona munosabatlarida mavjud. Boshqaruv transaksiyasi shuning uchun mavjudki, qaror qabul qilish huquqi, undan kutilayotgan foyda bozordagi ish haqining bozor stavkasiga mos keladigan foydadan yuqori bo'lishi lozim bo'lgan daromadga almashiriladi. Shu munosabat bilan ishchi kuchini yollash bo'yicha shartnomalar alohida huquq sifatida erkinlikni ajratish zarurligini belgilab bergan holda boshqa ixtiyoriy shartnomalardan tubdan farq qiladi.

Boshliq bilan xodimning rasmiy qoidalarga muvofiq o'zaro hamkorigi boshqaruv transaksijasiga oddiy misollar bo'ladi. Boshqaruv transaksijasida xatti-harakat no'xshash (asimmetrik) xususiyatga ega, chunki taraflarning huquqiy holati va o'z navbatida, huquqiy munosabatlari ham bir xil emas. Savdo bitimi transaksijasining ob'ektlari almashiladigan ne'matlarga bo'lgan huquqlar bo'lsa, huquqiy munosabatlar taraflaridan birining xatti-harakati boshqaruv transaksijasining ob'ekti hisoblanadi.

Agar transaksiya o'z tushunchasiga mos kelsa, boshliq bu bilan bevosita o'z istagini ifoda etgan holda buyruqlar beradi, ishchilar yoki xodimlar esa, bu ularning manfaatlariga mos kelish-kelmasligidan qat'iy nazar ushbu buyruqlarni bajaradi. Buyruq – bu ishchilar va xodimlar qo'llashi mumkin bo'lgan yo'l qo'yiladigan harakatlar to'plamini bir tomonlama cheklash vositasidir.

Mukammallashtirish transaksiyasida taraflar huquqiy holatining asimmetrikligi saqlanib qoladi, lekin boshqaruvchi tarafning o'rnini, odatda, huquqlarni tasniflash funktsiyasini bajaruvchi jamoaviy organ egallaydi. Xususan, direktorlar kengashi tomonidan kompaniya byudjetining tuzilishi va vakillik hokimiyati organi tomonidan tasdiqlanishi, arbitraj sudining harakatlanuvchi sub'ektlar o'rtasida yuzaga keladigan nizo bo'yicha qarorlari rasionallashtirish transaksionalari hisoblanadi. Bir taraf (direktorlar kengashi, sud) ikkinchi taraf (bo'linmalar rahbarlari, davogar va javobgar)ning huquqlarini belgilab beradi.

Transaksiya xarajatlarning mavjud bo'lishi transaksionalarning u yoki bu turini vaqt va muhit sharoitiga mos ravishda yanada samarali bo'lishiga yordam beradi. Shuning uchun mazkur operatsiyalar tartibga soluvchi qonun-qoidalarga bog'liq holda transaksionalarning turli xillariga bog'liq bo'ladi.

Transaksionalar oddiy (masalan, bozordan biror narsani sotib olish) yoki murakkab (misol uchun, avtomatlashtirish tizimini tashqi maslahatchilar yordamida joriy qilish) bo'lishi mumkin. Murakkab va mas'uliyatli kelishuvlar har doim shartnomalar orqali rasmiylashtiriladi.

F'yuchers bitimlar (faqat kelgusida tovarni xarid qilish yoki sotish huquqi sotiladigan va sotib olinadigan palladagi almashuvdan farqli o'laroq) transaksiyaga eng yaqqol misol bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, barcha turdagi transaksionalar quyidagi ikki qismdan iborat bo'ladi.

Bitimlar tuzish. Bu bosqichda xaridor sotuvchini topishi, narxlar haqida ma'lumotlar yig'ishi, sifatni baholashi, sotuvchini tanlashi va u bilan bitim tuzishi kerak bo'ladi. Sotuvchi bozorda joy sotib olishi, mahsulot sifati nazoratini olib borishi va uzluksiz ravishda narxlar haqida axborot yig'ishi lozim bo'ladi.

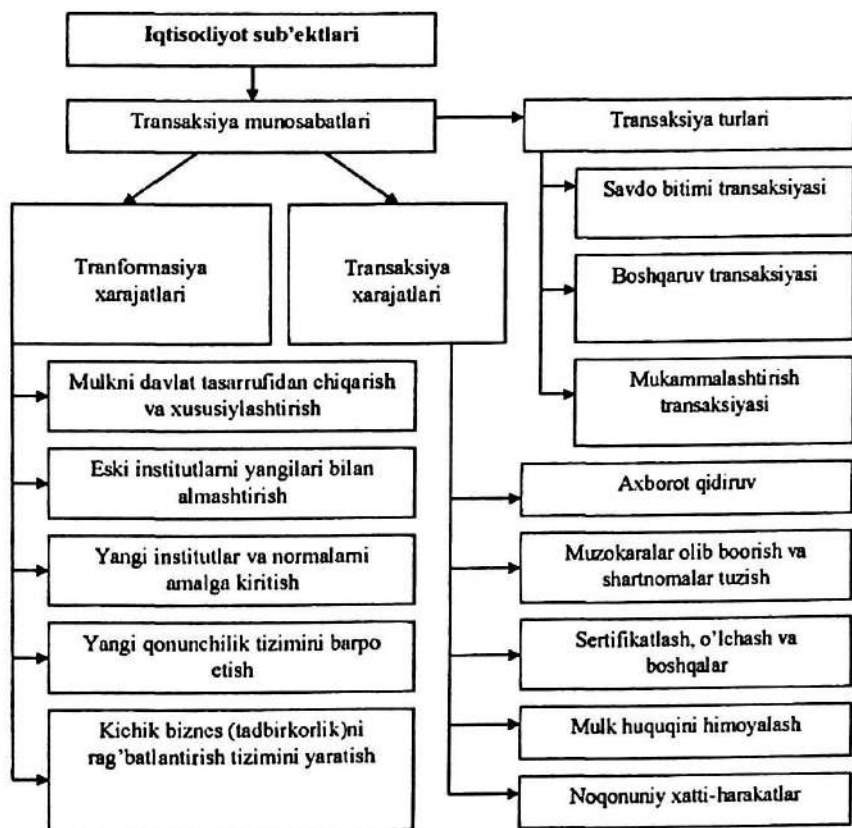
Oldi-sotdi shartnomasini amalga oshirish. Bu bosqichda xaridor tovar haqini to'laydi, uni o'z ixtiyoriga o'tkazadi va tovar sifatini qayta baholaydi.

Har bir transaksiya 4 guruhdagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi:

1. Bitim ishtirokchilari;
2. Transaksiyada ishlatilgan resurslar va kutilayotgan natijalar;
3. Ishtirokchilarning resurs va natijalarga nisbatan huquqlari;
4. Tomonlar majburiyatlari.

Tuzilgan shartnomalar doirasida transaksiya munosabatlarini amalga oshirish katta xarajatlar bilan bog'liq bo'ladi (5.1-rasm). Ular ikki guruh xarajatlariga bo'linadi – transaksiya hamda transformasiya xarajatlari. Ushbu

xarajatlar mohiyati turlari va tarkibi kitobning keyingi qismida batafsil ko'rib chiqiladi.

5.1 – rasm. Transaksiya munosabatlari va ular bilan bog'liq xarajatlar turlari

Ta'kidlash joizki, transformasiya xarajatlari ham transaktsiya xarajatlari kabi iqtisodiy tizimning barcha pog'onalarida yuzaga keladi. Ayniqsa, transaktsiya xarajatlari bozor iqtisodiyotiga o'tish va uning tuzilmalarini hamda yangi institutsional muhitni yaratishda nisbatan katta hajmlarda bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda ular o'tkinchi (bir marotabalik) xarajatlar emas, balki bunday xarajatlar

ko'lami davlatning makro darajadagi institutsional islohotlar siyosati hamda mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalar rivoji bilan uzviy bog'liq hisoblanadi. Shu bois transformasiya jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan davlat hamda korxonalar miqyosidagi xarajat turlari va tasniflariga alohida yo'nalish sifatida qarash lozimdir.

5.2. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga Kouz-Uil'yamson yondashuvi

Transaksiya xarajatlari tushunchasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar R.Kouz [42] tomonidan firmalar faoliyatini tahlil qilish uchun o'tkazilgan. Bunga XX asrning 60-yillarida sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning keskinlashuvi sabab bo'lgan. Yagona xo'jalik tizimini yaratishga intilish, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, mulkning yangi turlari, masalan, intellektual mulkning paydo bo'lishi, mulk huquqlarining alohida vakolatlariga bo'linib ketishi – bularning barchasi transaksiya xarajatlarining sezilarli darajada o'sishiga olib keldi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi doirasida o'tkaziladigan tadqiqotlarni mikro va makro darajalarga bo'lish mumkin. Mikro darajada gap jarayonlarni korxonaga (firma), alohida iqtisodiy sub'ektlar darajasida tahlil qilish haqida, makro darajada esa umuman iqtisodiy tizimni tahlil qilish haqida boradi. Ushbu tahlil qilish belgisiga muvofiq transaksiya xarajatlari nazariyasida ikkita yondashuv mavjudligini izohlash mumkin: birinchisi, Kouz – Uil'yamsonning transaksion yondashuvi (barqaror faoliyat yurituvchi institutlarni tahlil qilish uchun) va ikkinchisi Nortning transformasion yondashuvi (institutsional o'zgarishlarni tahlil qilish uchun).

Bunday yondashuvlar o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda transformasion jarayonlarning institutsional jihatlarini tadqiq etish imkonini beradi. Xususan, birinchi yondashuvni davlat va xususiy mulkchilik tuzilmalarining samaradorligini qiyosiy tahlil qilish, norasmiy institutlarning shakllanish jarayonlarini, jamiyat va iqtisodiyotning kriminallashtiruvini izohlash uchun, ikkinchi yondashuvni esa buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishning institutsional sabablarini, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda islohotlar jarayonlarining borishi va natijalarini tahlil qilish uchun qo'llash mumkin.

Transaksiya xarajatlarini iqtisodiy tahlilga kiritish, R.Kouzning fikriga ko'ra, bozorga qarama-qarshi bo'lgan firma kabi o'zini-o'zi ongli ravishda nazorat qilish imkoniga ega bo'lgan "orolchalari"ning mavjud ekanligini tushuntirish uchun zarur bo'lgan.

R.Kouz "Firma tabiati", deb nomlangan maqolasida (1937) transaksiya xarajatlari "narxlar mexanizmidan foydalanish xarajatlari", "ochiq bozorda almashuv transaksyalarini amalga oshirish xarajatlari" yoki "bozor xarajatlari" sifatida belgilagan. Keyinchalik "Ijtimoiy xarajatlar muammosi" maqolasida (1960) R.Kouz "bozor transaksiya xarajatlari" iborasidan foydalangan. Ularning mohiyatini u quyidagicha ifodalagan: "bozor transaksiasini amalga oshirish uchun kim bilan bitim tuzish ma'qulligini aniqlab olish, kim bilan va qanday shartlarda bitim tuzishni istayotganligi haqida barchaga ma'lum qilish zarur, dastlabki muzokaralarni o'tkazish, shartnomani tayyorlash, shartnoma shartlarining bajarilishiga ishonch hosil qilish uchun ma'lumotlarni to'plash va hokazolar".

Ammo iqtisodiy adabiyotlarda "transaksiya xarajatlari" iborasi mustahkam o'rin egallagan. Bunda transaksiya xarajatlari berilgan quyidagi ta'rif keng tarqaldi: "transaksiya xarajatlari – axborotni to'plash va qayta ishlash xarajatlari, muzokaralar olib borish va qarorlar qabul qilish, shartnomaning bajarilishini nazorat qilish va yuridik himoyalash xarajatlari".

Ilmiy manbalarda berilgan ta'riflarga muvofiq transaksiya xarajatlari quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

1) axborotni izlash xarajatlari (narxlar, mavjud tovarlar, yetkazib beruvchilar va iste'molchilar to'g'risida axborotni yig'ish va qayta ishlash uchun sarflangan vaqt);

2) muzokaralar olib borish xarajatlari;

3) almashuvga kirgan tovar va xizmatlarning miqdori va sifatini o'lchash xarajatlari;

4) tafsirlash va mulkiy huquqlarni himoyalash xarajatlari;

5) opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari, bunda bitim shartlarini buzuvchi yoki bir tomonlama foyda olishga yo'naltirilgan noto'g'ri xatti-harakat tushuniladi.

Transaksiya xarajatlari tasniflashga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Tasniflashni bitimni tuzish bosqichlariga muvofiq amalga oshirish ma'qul. O.Uil'yamson transaksiya xarajatlari bitim tuzilgunga qadar va bitim

tuzilganidan so'ng yuzaga keladigan xarajatlar, deya ta'riflaydi. Agar sherikni qidirib topish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, bitimning bajarilishini nazorat qilish bitim tuzishning bosqichlari sifatida ajratilsa, u holda transaksiya xarajatlarini tasniflash quyidagi 5.1-jadval ko'rinishiga ega bo'ladi. Transaksiya xarajatlarining bunday tasniflanishi ulami miqdoriy baholash masalasiga nisbatan mikro va makroiqtisodiy darajada yondashish imkonini beradi. Masalan, kvartiradan foydalanish huquqining mulkdor tomonidan ijarachiga topshirilishini nazarda tutuvchi kvartirani ijaraga olish bo'yicha bitim tuzishda ijarachining transaksiya xarajatlari quyidagi shakllarga ega bo'ladi (5.2.-jadval).

5.1-jadval

Transaksiya xarajatlarining tasniflanishi

Bitim tuzilgunga qadar amalga oshirilgan xarajatlari	Bitim tuzilganidan keyingi xarajatlar
Axborotni izlab topish xarajatlari – imkoniyatli sherik haqidagi, bozordagi vaziyat haqidagi axborotni izlab topish xarajatlari, shuningdek, qo'lga kiritiladigan to'liqsiz va nomukammal axborot bilan bog'liq yo'qotishlarni o'z ichiga oladi.	Monitoring va opportunizmning oldini olish xarajatlari – bitim shartlariga rioya etilishini nazorat qilish va ushbu shartlarni bajarishdan bosh tortishning oldini olish xarajatlari
Muzokaralar olib borish xarajatlari – almashuv shartlari, bitim shaklini tanlash haqida muloqotlar olib borish xarajatlarini o'z ichiga oladi.	Tafsirlash va mulkchilik huquqlarini himoya qilish xarajatlari – sudlar, hakamlar xarajatlari; shartnomani bajarish jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash uchun zarur bo'lgan vaqt va resurslar sarflari, shuningdek, mulkchilik huquqlarining yaxshi tafsirlanmagan va ishonchsiz himoyadan ko'rilgan yo'qotishlar
Miqdor va sifatni o'lchash xarajatlari - bilim predmeti bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori va sifatini o'lchash uchun zarur xarajatlari	
Shartnoma tuzish xarajatlari - bilimni yuridik yoki xufiyona (norasmiy) rasmiylashtirish xarajatlari	Uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari - uchinchi shaxslar (davlat, uyushgan jinoyatchilik va h.k.)ning bitim natijasida olinadigan foydali samara qismiga e'tirozlaridan himoyalash xarajatlari

Shunday qilib, uy-joyini ijaraga olishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini miqdoriy baholashga yo vositachilik firmalarining daromadlarini tahlil qilish, yoki o'rtacha soatlik ish haqiga ko'paytirilgan bevosita pul xarajatlari va vaqt sarflarini qo'shish yordamida erishish mumkin.

Transaksiya xarajatlarning ko'pgina turlari bevosita kuzatilmaydi va shuning uchun bu toifadagi xarajatlarning hajmi statistik jihatdan qiyin o'lchanadi.

Insonlar hamma vaqt, hech qanday xarajatlarni qilmasdan, natijada ishlab chiqarish qiymati oshishi uchun huquqlarni qo'lga kiritish, bo'lish va o'rin almashtirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin. Bu "nol" darajali transaksiya xarajatlari" deb yuritiladi va bu huquqiy chegaralarga bog'liq hisoblanadi.

Nol' darajali transaksiya xarajatlari ishlab chiqaruvchi shartnomaga pirovard natijada ishlab chiqarish qiymatini oshirish uchun zarur bo'lgan barcha narsani kiritadi. Agar transaksiya xarajatlari mavjud bo'lmasa, firmaning faoliyat yuritishi uchun hech qanday iqtisodiy asos bo'lmaydi.

5.2-jadval

Kvartira ijarasi bo'yicha transaksiya xarajatlari

Xarajat mazmuni	Xarajat shakli
Ijaraga topshiriladigan kvartiralar, uy-joy bozorida narxlar haqidagi axborotni izlab topish xarajatlari: maxsus nashrlarni xarid qilish va e'lonlar bo'yicha qo'ng'iroqlar yoki rieltorlik firmasiga murojaat etish	Pul shaklidagi xarajatlarning vaqt sarflari
Tanlangan kvartiralar mulkdorlari bilan ijaraning alohida shartlari haqida muloqotlar olib borish xarajatlari	Vositachi sarflari va vaqt sarflari
Tanlangan kvartiralarni borib ko'rish jarayonida uy-joy sifatini baholash xarajatlari	Vositachi zimmasiga yuklatish mumkin bo'lgan vaqt sarflari va transport xarajatlari
Ijara shartnomasini yuridik rasmiylashtirish, uni notarial tasdiqlash xarajatlari	Pul shaklidagi xarajatlarning
Mulkdorning ijara shartlarini o'zgartirish (ijara to'lovini oshirish) bo'yicha opporunizmning oldini olish xarajatlari	Vaqt va asab sarflari
Mulkdor ijarachiga kvartirani saqlab turish yuzasidan e'tiroz bildirgan va / yoki shartnomani muddatidan oldin buzishni xohlagan taqdirda shartnoma amal qilishi muddatiga berilgan foydalanish huquqini himoya qilish xarajatlari	Vaqt sarflari va sudga murojaat etish bilan bog'liq pul shaklidagi xarajatlarning

Ba'zi yuqori transaksiya xarajatlari ega bo'lgan aniq holatda shartnomalarning ko'pchiligi tuzilmaydi va amalga oshirilmaydi. Chunki ularni ijro etishdan keladigan foyda xarajatlarga nisbatan ancha kam bo'ladi. Shu tariqa, transaksiya xarajatlari amalga oshiriladigan transaksional soniga ta'sir ko'rsatadi

(transaksiya – shartnoma shaklidagi bitim). Shulami inobatga olganda korxonalar nisbiy ustunligini oshirish uchun transaksiya xarajatlarini tejash imkoniyatlarini izlash zarurdir.

Mikrodarajada turli xususiy tashkiliy tuzilmalarda xarajatlarni tahlil etishda quyidagi tamoyillar qo'llanilishi lozim:

1. Transaksiya (bitim-shartnoma) – tahlilning asosiy birligi.
2. Har qanday muammoni, bevosita yoki bilvosita shartnomaviy muammo, deb qarab, uni transaksiya xarajatlarini kamaytirish nuqtai nazaridan o'rganish foydalidir.
3. Transaksiya xarajatlarini tejashga turli transaksionalarni ularni boshqarish tuzilmalariga tabaqalashtirilgan tarzda birlashtirish yo'li bilan erishiladi.
4. Tashkiliy tuzilmani tanlash muqobil variantlarni qiyosiy institutsional baholash asosida kechadi.

Mikrodarajada transaksiya xarajatlari korxonada ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlari hisoblanadi. Bunda quyidagi xarajatlari, ya'ni shartnoma loyahasini tuzish, muzokaralar yuritish va kelishuv kafolatlari ta'minlashda yuzaga keladigan xarajatlari, shuningdek, shartnomani samarasiz moslashtirish, unga tuzatish kiritish bilan bog'liq bo'lgan, shartnomani amalga oshirish bo'yicha tanlangan yo'ldan qaytish, shartnomadagi xatolar va kutilmagan tashqi nizolar natijasida yuzaga keladigan xarajatlarni farqlash lozim.

Shuni inobatga olgan holda, iqtisodiyotda institutlarni shakllantirishda, ular faoliyatini samaradorligini oshirishda transaksiya xarajatlari asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan O.Uil'yamsonning quyidagi xulosasi diqqatga sazovor: "moddiy va xomashyolarga kam xarajatlari bilan ko'p mahsulotlar ishlab chiqaradigan jamiyat emas, balki mahsulotni ishlab chiqarishda transaksiya xarajatlari ulushi past bo'lgan jamiyat yutuqqa erishadi".

5.3. Transformasiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga Nort yondashuvi

Mikrodarajada transaksiya xarajatlarini tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uil'yamson yondashuvi transaksion yondashuv, deb yuritilsa, makrodarajada Nort yondashuvi transformasion yondashuv, deb yuritiladi [46].

Tahlillarga ko'ra, dastlab transformasiya xarajatlarini o'rganish ishlab chiqarish nazariyasi doirasida olib borilgan va xarajatlarning ushbu turi ko'pincha

ishlab chiqarish xarajatlari – materialni jismoniy o'zgartirish, natijada muayyan qiymatga ega mahsulot olinadigan jarayonidagi xarajatlarga tenglashtirilgan. Ushbu xarajatlarga nafaqat materialga ishlov berish xarajatlari, balki ishlab chiqarish jarayonini rejalashtirish va muvofiqlashtirish bilan bog'liq xarajatlar ham kiritilgan. Shunday qilib, bunday talqin etishda transformasiya xarajatlari tushunchasi keng ma'no kasb etadi, chunki ushbu ishlab chiqarish xarajatlariga ularni faqatgina shartli ravishda ishlab chiqarish xarajatlari, deb atash mumkin bo'lgan transformasiya xarajatlari ham kiradi.

Mazkur holatda transformasiya xarajatlari muayyan mahsulotni ishlab chiqarish bilan emas, balki institutsional tizimni o'zgartirish bilan bog'liq. Shunday qilib, transformasiya xarajatlariga quyidagi umumiy ta'rifni berish mumkin: transformasiya xarajatlari eski institutlarni tugatish, iqtisodiy tizimda yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlardir. Bular tarkibiga nafaqat yuqorida sanab o'tilgan xarajat turlari, balki yangi institutlar, shu jumladan yangi tadbirkorlikni tashkil etish va bu faoliyatni yuritish bilan bog'liq xarajatlarni ham kiritish mumkin.

Transformasion yondashuvga muvofiq jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarning tugatilishi va yangilarining belgilanishiga olib keluvchi o'zgarishlar transformasiya xarajatlari oshishiga sabab bo'ladi.

Respublikamizda amalga oshirilgan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, sud-huquq tizimini o'zgartirish, yangi qonunchilik tizimini barpo etish, bozor tizimlarini shakllantirish va shu kabi boshqa institutlarni tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar shular jumlasiga kiradi. Transformasiya va transaksiya xarajatlari o'rtasida farq mavjud bo'lishiga qaramay, ushbu xarajatlar o'zaro uzviy bog'langan. T.Eggertsson tomonidan ifodalangan quyidagi fikr uning mohiyatini ochib beradi: agar transaksiya xarajatlari katta bo'lmasa, u holda iqtisodiyot undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'i nazar hamma vaqt optimal yo'nalish bo'yicha rivojlanadi. Ya'ni institutsional tizim faoliyatining transaksiya xarajatlari katta bo'lmaganda har qanday o'zgarishlarga yuqori transformasiya xarajatlarining tahdidi to'sqinlik qiladi, texnik taraqqiyot va (jismoniy va inson) kapitalni jamg'arish esa avtomatik tarzda iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash lozimki, institutsional tizimni o'zgartirish nafaqat transformasiya xarajatlarining o'sishi, balki ilgari tizimda mavjud bo'lmagan bir qator transaksiya xarajatlarining paydo bo'lishiga ham olib keladi.

Yuqorida aytilgan fikrlar ko'p jihatdan samarasiz institutlarning uzoq vaqt mavjud bo'lishi va iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat yuritishini ham izohlaydi.

O'zgarishlarga to'sqinlik qiluvchi asosiy kuchlar D.Nort tomonidan ham ko'rib chiqilgan. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) davlat – agar bu g'azna daromadlari bilan xarajatlari o'rasidagi farqni kamaytirishga yordam bersa;

2) o'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi nufuzli guruhlar;

3) jamiyatning uning avvalgi rivojlanish yo'nalishiga bog'liqligini belgilab beruvchi institutsional matrisa.

O'z navbatida, yuqori transformasiya xarajatlari, yuzaga kelgan institutsional tizimning samaradorligidan qat'i nazar, uning o'ziga xos barqarorlashtiruvchisi hisoblanadi.

Yanada samarali institutsional qoidalarning joriy etilishi va institutlarning tashkil etilishi katta miqdordagi transformasiya xarajatlari bilan bog'liq, biroq yangi institutlardan (transaksiya xarajatlarini tejashdan) keladigan samara ancha katta bo'lishi mumkin.

Islohotlarga sarflangan mablag'lar oddiy investisiyalarga nisbatan katta xatarlar bilan bog'liq bo'lishiga qaramay, yangi institutlarning ko'proq samaradorligini kutish, shuningdek, boshqa mamlakatlar tajribasi institutlarni import qiluvchi islohotchilarni harakatga keltiradi.

Bunday o'zgarishlarni yuqori darajadagi transformasiya xarajatlariga ega o'tish iqtisodiyotida ham kuzatish mumkin. O'tish iqtisodiyotida transformasiya xarajatlariga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Resurslarni investisiyalashning an'anaviy sohalaridan yangi institutlarni barpo etishga yo'naltirish. Eski xo'jalik mexanizmini tugatish, narxni shakllantirish va soliq solishning yangi usullariga o'tish, xususiylashtirish mexanizmlarini yaratish, moliya va bank tizimini tubdan o'zgartirish – resurslarni investisiyalashning an'anaviy sohalaridan chetlashtirish bilan bog'liq.

2. Qayta tashkil qilish xarajatlari. Uning ikki jihatini farqlash lozim. Birinchidan, islohotlar jarayonida eski tizimning buzilishi yangi tizimning samaradorligi namoyon bo'lgunga qadar yuz beradi. Bozorni egallab olish bo'yicha qat'iy kurashda ishtirok etuvchi ko'p sonli iqtisodiyot sub'ektlarining faqatgina bir qismi o'z loyihalarini amalga oshiradi, natijada – jamiyat yo'qotishlarga duch keladi. Ikkinchidan, muvozanatga tomon harakatlanish

jarayonida turli sub'ektlar, shu jumladan davlatning harakatlari ham uyg'unlashmaganligi. Ushbu jihat islohotchilar tomonidan yetarlicha baholanmagan va bu hanuzgacha yetarlicha o'rganilmagan.

3. O'tish rentasini qayta taqsimlash xarajatlari. Buyruqbozlik tizimida jamiyatdagi mavjud resurslarning qat'iy tartibga solinishi alohida guruhlar uchun imtiyozlarning paydo bo'lishiga olib keldi, bu renta daromadi bilan bir xil bo'ladi. Ulgurji va chakana narxlar, shuningdek, ichki va jahon narxlari o'rtasidagi farqlar hisobidan olingan rentaning katta qismi davlatga kelib tushib, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida qayta taqsimlandi, ularning kichik qismi esa amaldorlar va xufiyona bozor sub'ektlari tomoniga o'tdi. Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi ushbu xildagi renta daromadlari va suiiste'mol qilish imkoniyatlarining yo'qolishiga olib kelishi lozim.

Transformasiya xarajatlarining turlarini tahlil qilish o'tish iqtisodiyotiga bo'lgan mamlakatlarda ularning o'sish mexanizmini tushuntirish imkonini beradi: institutlarning dastlabki sifati qancha yomon bo'lsa, ularni takomillashtirish uchun shuncha ko'p investisiyalar yo'naltiriladi; tizim muvozanatdan qancha yiroq bo'lsa, o'tish jarayoni shuncha uzoq davom etadi va tugatish yo'qotishlari shunchalik ko'p bo'ladi; muvozanatdan yiroqlik o'tish rentasini qayta taqsimlash ko'lamlarining kattaligini, demak u uchun kurashish natijasida yo'qotishlar katta bo'lishini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, islohotlar xarajatlari va foydasi aholining turli guruhlar o'rtasida noteng taqsimlanadi, bu ko'p jihatdan turli ijtimoiy guruhlarning o'zaro hamkorligiga bog'liq transformasiyalar dinamikasida o'z aksini topadi.

Hozirgi vaqtda o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar, shu jumladan O'zbekiston hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz berayotgan keng ko'lamli institutsional o'zgarishlar munosabati bilan katta hajmdagi transformasiya xarajatlari muammosi g'oyat keskin turibdi. Bu o'rinda transformasiya xarajatlarini qanday qilib qisqartirish mumkin va ularni qisqartirib bo'ladimi degan savol tug'iladi.

Institutsional muhitni sun'iy ravishda o'zgartirishda (mavjud institutlarni o'zgartirishda yoki mutlaqo yangi institutlarni import qilishda) ko'p jihatdan ularda bunday institutlar jamiyat evolyusiyasi jarayonida shakllangan va muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan mamlakatlar tajribasini puxta o'rganish transformasiya xarajatlarining qisqarishiga ko'maklashishi mumkin.

Afsuski, transformasiya xarajatlari muammosiga olim va iqtisodchilar faqat so'nggi yillarda e'tibor qarata boshladilar va, transformasiya xarajatlari o'tish iqtisodiyoti va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining iqtisodiyot fanida eng zarur va muhim unsur hisoblanishiga qaramay, ular kam o'rganilgan omil bo'lib qolmoqda.

Shu bilan bir qatorda yangi institutlarni tashkil etishning ba'zi usullari foydasiga hal etish nafaqat ularning faoliyat yuritish samaradorligi turlicha ekanligi tufayli, balki insonlar o'rtacha chamalangan bahoni chiqarishda ko'rsatkichlarni turlicha o'lchash usullaridan foydalanishi sababli ham farq qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan transaksiya hamda transformasiya xarajatlarini o'lchash muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki transaksiya xarajatlari ko'pincha ushbu tarkibiy qismning o'lchab bo'lmasligi bilan tavsiflanadi. Ushbu sohada tadqiqot olib borgan mutaxassislar fikriga ko'ra, iqtisodiy tahlilga transaksiya xarajatlarining kiritilishi deyarli barcha hodisalarni transaksiya xarajatlarini kamaytirish yo'li bilan erishilgan samaradorlik nuqtai nazaridan izohlash imkonini bergan bo'lar edi. Transaksiya xarajatlarini o'lchash imkonini beruvchi usullarning ishlab chiqilishi ushbu sohada erishilgan samarali qadam bo'ldi.

Tahlillarga ko'ra, o'lchash muammosini shartnomalar tuzishning turli usullaridagi transaksiya xarajatlarini taqqoslash yo'li bilan hal etish mumkin. Boshqaruvning muqobil aniq (mavjud) tuzilmalarini taqqoslashni ko'pincha murakkab matematik apparatni qo'llamay yoki chegara qiymatlarni hisoblab chiqmay amalga oshirish mumkin. Ikkita qiymatning o'zaro mos kelmaganligini ko'rsatib berish uchun ushbu qiymatlarning chegara qiymatlari tengligiga erishiladigan sharoitlarni aniqlashdagi kabi nozik va murakkab usullar talab etilmaydi.

Ayrim iqtisodchilar har bir muayyan holatda xarajatlarni aniq tafsirlashni taklif etadi, masalan, bir holatda – bu xususiy tadbirkorlikni tashkil etish xarajatlari (tadbirkorlik shaklini ro'yxatdan o'tkazish, lisenziya olish va h.k.), ikkinchi holatda mulkiy huquqlarning harakatini ta'minlovchi xarajatlar, uchinchi holatda shartnomalarni tuzish va himoyalash bilan bog'liq xarajatlar, to'rtinchi holatda korxonada qarorlar qabul qilish bilan bog'liq xarajatlar bo'lishi mumkin va h.k.

Transaksiyon yondashuvni qo'llashdagi o'ziga xos murakkabliklar shundan iboratki, ayrim transaksiya xarajatlari ushbu turdagi xarajatlarning paydo bo'lishiga olib kelgan transaksiyalarning mavjud emasligi tufayli tafsirlanishi va hisoblab chiqilishi mumkin emas. Bunday xarajatlarning ushbu turlari "virtual xarajatlar", deb ataladi.

5.4. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi

Korxonalarda "qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannaxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish" ana shunday vazifalar jumlasiga kiradi. Ushbu vazifalarning bajarilishi natijasida amalda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannaxi 18 foizga, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, "O'zmetkombinat" aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi, "O'zeltexsanoat" uyushmasi, "O'zqurilishmateriallari" kompaniyasi va boshqa korxonalar hamda tarmoqlarda 20-25 foizga kamaygan. Bunday natijalar korxonalar va ular mahsulotlarining jahon bozorlarida raqobatbardoshligini oshirishning asosiy shartlari hisoblanadi.

Ma'lumki, iqtisodiyot sub'ektlari sarf-xarajatlarining ma'lum qismini transaksiya xarajatlari tashkil etadi. Ushbu toifaga kiruvchi xarajatlarni kamaytirish iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy ekspertlarining fikricha, firmaning umumiy chiqimlaridan transaksiya xarajatlarining ulushi ular an'anaviy bozorda faoliyat yuritganda 1,5 foizdan 5 foizgachani, yangi sotish bozorlariga chiqishda esa 10-15 foizni tashkil etadi. Rivojlangan mamlakatlarda transaksiya xarajatlarining eng katta ulushi xo'jalik aloqalari sub'ektlari sonining o'sishi, demak ular tomonidan amalga oshiriladigan transaksiyalar sonining oshishi bilan bog'liq. Yuz yil mobaynida ushbu o'sish qismi transaksiya xarajatlarining nobozor sohadan bozor sohasiga tomon siljishini aks ettirdi, lekin uning boshqa qismi esa resurslarning real investisiya qilinishini namoyon etdi.

O'zbekistonda transaksiya xizmatlari davlat va nodavlat sektorlari tashkilotlari tomonidan olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo va investisiyalar vazirligi, O'zstandart, Oliy xo'jalik sudi, Adliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqa davlat organlari eksportchilar

shartnomalarini ro'yxatga olish, ruxsat berish va boshqa nazorat xizmatlarini olib boradi. Transaksiya xizmatlarni ko'rsatuvchi nodavlat tashkilotlari O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, axborot-maslahat va konsalting markazlari, mulkni baholovchi tashkilotlar, marketing xizmatlari va boshqa idoralar tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, maslahat va axborot xizmatlarni ko'rsatadi.

Tahlillar ko'rsatadiki, tadbirkorga turli transaksiya xizmatlarini ko'rsatish, ayniqsa ularning o'z ishlarini ochish bilan bog'liq xarajatlar ushbu sohada xizmat ko'rsatuvchi davlat sektori tuzilmalari zimmasiga to'g'ri keladi. Shularni inobatga olib, mamlakatimizda Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qarshi chora-tadbirlar dasturi doirasida tadbirkorlarga ruxsat berish bilan bog'liq amaldagi transaksiya xarajatlari (to'lov miqdori) qisqartirildi va ular optimallashtirildi.

Ma'lumki, tadbirkor o'z faoliyatini boshlashi uchun belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tishi lozim. Buning uchun tadbirkor davlat ro'yxatini yurituvchining xizmati uchun, ya'ni tuman hokimligi bo'linmasiga pul to'lashi talab etiladi. Avval ana shu haq 5 ta eng kam ish haqi (EKIH) miqdorida bo'lgan. Hozir esa tadbirkor hukumat qaroriga asosan 2 ta EKIH miqdorida pul to'lab, davlat ro'yxatidan o'tadi. Yoki tadbirkor ro'yxatdan o'tish uchun 140,2 ming so'm to'plangan bo'lsa, hozir bu 56,1 ming so'mgacha yoki 60 foizga kamaytirildi. Ushbu chora tufayli 2009 yilda davlat ro'yxatidan o'tgan tadbirkorlar soni 2008 yilga nisbatan 6 ming nafardan ko'proq tashkil etdi. Shu bilan birga bankda hisob raqami ochish uchun to'lov 28 ming so'mdan 14 ming so'mgacha kamaytirildi. Shuningdek, yer uchastkalarini rasmiylashtirish xizmati xarajatlari ham 56 foizga yoki 130 mingdan 58 ming so'mgacha qisqartirilgan.

Alohida ta'kidlash lozimki, tadbirkor tomonidan qurilish loyihalarini amalga oshirish yoki qurilish ishlarini bajarish bo'yicha tanlovlarda qatnashish, loyihalarni ekologik ekspertizadan o'tkazishga ruxsat olish jarayonlari uchun to'lanadigan to'lovlar summasi ilgari birmuncha yuqori bo'lgan. Masalan, tadbirkor avval qurilish arxitektura-reja topshiriq to'plamini olish uchun 1 mln. 120 ming so'm mablag' to'lagan, hozir esa ushbu summa 4 barobarga qisqartirilib, 280,4 ming so'm miqdorida belgilangan. Yoki loyiha-smeta hujjatlarini ekspertiza qilish xarajati 280,4 ming so'mdan 84,1 ming so'mgacha kamaytirilgan. Shuningdek, ekologik ekspertiza xarajatlari ham 701,4 ming so'mdan 28 ming so'mgacha yoki 96 foizga qisqartirilgan. Ushbu yo'nalishda eng katta qisqarish normativ loyihalarini ekspertizadan o'tkazish bo'yicha kuzatiladi, ya'ni bunday ekspertiza

uchun avval 2,1 mln. so'm to'langan bo'lsa, hozirda bu ko'rsatkich 28,1 ming so'mga teng yoki qisqarish 99,7 foizni tashkil etadi.

Ruxsat berish jarayonlari xarajatlarini qisqartirish, O'zR Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, litsenziya va ruxsatnomalar qiymatisiz 5,4 mln. so'mdan qariyb 831 ming so'mga yoki 6,1 martaga pasaytirilgan. Jami har bitta tadbirkor hisobiga tejalgan mablag' 4,2 mln. so'mni tashkil etadi.

Shu bilan birga "O'ztelekom", "O'zstandart", "Qishloqxo'jalikkimyo", "O'zagromashservis" hamda qurilish materiallarni ishlab chiqarish tizimlarida 30 tadan ortiq monopol mahsulot va xizmatlarning qiymatini (narxini) pasaytirish choralari amalga oshirildi. Jumladan, internet provayderlar uchun texnik binolarni ijaraga olish narxi 20 foizga, ularga texnik xizmat ko'rsatish 10 foizga kamaytirilgan. Shuningdek, "O'zstandart" tizimida sinov o'tkazish, meteorologiya xizmatlari, sertifikat berish, kalibrovka qilish, sifat tizimini joriy etish, sertifikatlash xizmatlarini ko'rsatishning o'rtacha narxi 12 dan 20 foizgacha pasaytirilgan.

"O'zagromashservis" uyushmasi tizimida 1 gektar maydondagi g'allani o'rib-yig'ib olishning o'rtacha narxi 91,3 ming so'mdan 63,2 ming so'mga yoki 30,7 foizga pasaytirilgan. "Chirchiqqishloqxo'jmash" zavodida ishlab chiqariladigan pulug narxi 6,5 foizga, "Jizzaxplastmassa" zavodining polietilen plenyasi narxi 10,7 foizga pasaytirilgan. Qurilish sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan temir-beton, shifer, elektrod, g'isht va shu kabi boshqa materiallar narxi 11 dan 34 foizgacha kamaytirilgan.

Tadbirkorlarga ruxsat berish uchun to'lov xarajatlarini qisqartirish bilan birga ko'plab cheklov va ruxsatnomalarning amal qilish muddatlari ham qayta ko'rib chiqilgan. Jumladan, ilgari mahsulotlar gigienik sertifikatining amal qilish muddati 3 yil belgilangan bo'lsa, hozirda bu cheklov muddati bekor qilingan. Fitosanitariya xulosalarni berish muddati uzaytirildi, issiqlik va elektr tarmoqlariga ulanish uchun texnik shartlarni berish bir oydan 3 kunga qisqartirildi. Reklamani joylashtirish tariflari o'rtacha 20 dan 30 foizga pasaytirildi. Elektr energiyasidan foydalanish uchun tuzilgan shartnoma shartlariga tadbirkorlar manfaatlaridan kelib chiqib o'zgartirishlar kiritish yuzasidan qarorlar qabul qilindi.

Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish tadbirkorlarning moliyaviy-iqtisodiy salohiyatini oshirishning ta'sirchan yo'li bo'lib, u tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish,

texnik va texnologik yangilashga ko'proq ichki investisiyalarni ajratishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Qisqacha xulosa

Transaksiya xarajatlari iqtisodiy nazariyasi unda transaksiyani tahlil qilishning asosiy birligi sifatida ishtirok etadigan iqtisodiy tashkilotni o'rganishga nisbatan qiyosiy institutsional yondashuvni o'zida namoyon etadi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi institutsionalizmning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Transaksiya xarajatlari esa institutlar bilan bir qatorda uning asosiy kategoriyasidir.

Asosiy vosita sifatida "transaksiya xarajatlari" kategoriyasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar firma faoliyatini tahlil qilish uchun amalga oshirildi va bu R.Kouz nomi bilan bog'liq. Transaksiya xarajatlari nazariyasi qaysidir ma'noda neoklassik iqtisodiy nazariya bosib o'tgan, firmani tadqiq etishdan to iqtisodiy tizimni tahlil qilishgacha bo'lgan yo'lni takrorladi.

Transaksiya xarajatlari mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlardir. Transaksiya xarajatlari paydo bo'lishini izohlashning kamida uchta varianti mavjud: transaksiya xarajatlari nazariyasining yondashuvi, ijtimoiy tanlov nazariyasining yondashuvi va kelishuvlar nazariyasining yondashuvi. Transaksiya xarajatlarini tavsiflashga nisbatan O.Uil'yamson yondashuvi, ya'ni transaksiya xarajatlarining bitim tuzilgunga qadar va bitim tuzilganidan so'ng yuzaga keladigan xarajatlarga ajratilishi ularni tahlil qilishning asosiy usuli sifatida qabul qilinishi mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Transaksiya xarajatlari, transformasiya xarajatlari, mikro va makro daraja, Kouz-Uil'yamson yondashuvi, Nort yondashuvi, iqtisodiyotda transformasiya xarajatlari, transaksiya xarajatlarini o'lchash.

Takrorlash uchun savollar

1. Transaksiya tushunchasi nimani anglatadi?
2. Transaksiyalarni turlarini izohlab bering?
3. "Transaksiya xarajatlari"ga ularning mohiyatini to'liq ochib beradigan ta'rifni bering.

4. Transaksiya xarajatlarning turlarini sanab bering. Opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari nima?

5. "Transformasiya xarajatlari"ga ta'rif bering. Transformasiya xarajatlari ishlab chiqarish va transaksiya xarajatlari bilan qanday bog'langan?

6. Transaksiya xarajatlarini o'lchab bo'ladimi? Virtual va real transaksiya xarajatlari nima?

7. Jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan transaksiya xarajatlarning yangi turlariga misollar keltiring.

8. Muayyan holatda transaksiya xarajatlarning alohida turlarini hisoblash imkoniyatini baholang.

9. O'zbekistonda transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish uchun qanday choralar amalga oshirilgan?

VI bob. XUFIYONA IQTISODIYOT

Norasmiy iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni o'rganish iqtisodiyot fanida alohida o'rin tutadi. Bu hol mazkur faoliyatning keng ko'lamliligi va ayni paytda uning to'liq hajini o'lchab bo'lmazligi bilan izohlanadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning baholariga ko'ra, 2000-2001 yillarda jahonda xufiyona faoliyatdan olingan daromad bir yilda 1 trl. dollardan 3 trl.dollargachani tashkil etdi, bu jahon yalpi mahsulotining 2 foizidan 3 foizigachasiga teng ko'rsatkichdir.

So'nggi vaqtlarda iqtisodiyotning xufiyona sektori iqtisodchilar, sosiologlar, siyosatshunoslarning diqqatini ko'proq o'ziga jalb etmoqda.

Xususan, uning paydo bo'lishi va jamiyatda yanada tarqalishi sabablari batafsil tahlil qilinmoqda. Bunda, ayniqsa, chet elda va Rossiyada ko'p sonli adabiyotlarni yuzaga keltirgan yangi institutsional yondashuvning qo'llanilishi eng samarali vosita hisoblanmoqda.

Yangi institutsional yondashuv asosiy e'tiborni insonning xo'jalik faoliyatini belgilab beruvchi va cheklovchi "o'yin qoidalari" bilan iqtisodiy rivojlanish jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikka qaratadi.

An'anaviy neoklassik nazariya, rivojlanish jarayonini tahlil qilayotib, ishlab chiqarishni resurslar (er, ishchi kuchi, kapital) sarfi va ishlab chiqarish texnologiyasini tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'lovchi tizim sifatida ko'rib chiqqan holda, uni tor ma'noda ta'riflaydi. Institutsional yondashuv esa iqtisodiyot bilan iqtisodiy almashuvda "o'yin qoidalari"ni belgilab beruvchi institutlar o'rtasidagi teskari bog'liqlikka e'tibor qaratgan holda, ushbu asosiy qoidalarni yanada kengaytiradi.

Tadbirkorlarning harakatlari o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga mos kelib, ular bilan himoyalansa, iqtisodiyot rasmiy sektorining unsurlari hisoblanadi. Aksincha, ushbu qoidalarga amal qilinmagan hollarda, tadbirkorlar iqtisodiyot xufiyona sektorining unsurlari sifatida ko'rib chiqiladi.

Boshqacha aytganda, o'rnatilgan qoidalarga itoatkorlik "qonuniy" iqtisodiyotda ishtirok etishning birinchi darajali mezonini hisoblangan, ayni paytda o'rnatilgan qoidalarga amal qilmaslik yoki ularni chetlab o'tish esa xufiyona iqtisodiyotda ishtirok etish mezonini hisoblanadi.

6.1. Xufiyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablari

Qonuniy ravishda qayd etilgan huquqlarga ega bo'lgan almashuvning yuqori darajadagi transaksiya xarajatlari hamma vaqt ham eng samarali mulkdorlarga mulkchilikning zarur huquqlariga egalik qilish imkonini bermaydi. Bu hol almashuv umuman sodir bo'lmayotganligi va iqtisodiy agentlar mulkchilik tarkibi nooptimaligicha qolishiga rozi bo'lganligini anglatmaydi. Aksincha, iqtisodiy agentlarning muqobil qarorni izlashi mulkchilik huquqlarini tafsirlash va ular bilan xufiyona, ya'ni davlatning ishtirokisiz, almashishni tashkil qilishga urinishi ko'rinishida amalga oshiriladi.

Xufiyonalik – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq (qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya'ni an'ana va urf-odatlarda qayd etilgan normalar hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat. Mulchilik huquqlarini dastlabki tafsirlash jarayonida davlat uni eng samarali mulkdorlarga bera olmaydigan, huquqlar bilan almashish esa yuqori transaksiya xarajatlari tufayli mumkin bo'lmagan, ta'qiqlanadigan darajadagi tang vaziyatdan chiqish yo'li xuddi shu tariqa topiladi. Mulchilik huquqlarining oshkora va xufiyona tizimlari amalga oshirilishiga ko'plab misollar mavjud. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotida, qonunda mustahkamlangan «mulchilikning umumxalq xususiyati»ga qaramay, asosiy huquqlar ham partiyaviy, ham ma'muriy (vazirliklar, yuqori tashkilotlar) buyurokratiya qo'lida edi. Tegishlicha savdolar va bitimlar shaklini hosil qilgan nizolarni hal etishning muqobil mexanizmlari ham mavjud edi, bunda almashuv predmeti sifatida nafaqat tovar va xizmatlar, balki «jamiyatdagi mavqe, hokimiyat va bo'ysunish, qonunlar va ularni buzish huquqi» va hatto ishlab chiqarish davlat rejaları ham ishtirok etgan. Perulik olim Ernando de Soto tadqiqotlarida Lotin Amerikasi mamlakatlari misolida xufiyona iqtisodiyot masalalari jiddiy tahlil etilgan. Ularda davlat sud-huquq tizimi va u himoya qiladigan mulchilik huquqlari almashuvlarning faqat kichik bir qismi mexanizmini shakllantiradi. Ularda – chakana savdo, jamoat transporti, qurilish kabi iqtisodiyotning bir qator sektorlari faoliyati mulchilik huquqlarining xufiyona tizimiga asoslanadi. Masalan, Peru poytaxti Lima shahrida yangi ko'p qavatli turarjoy binosini qurish meriyadan ruxsat olishdan emas, balki birinchilik tamoyili bo'yicha qurilish uchun maydonni egallab olishdan boshlanadi. Shu tariqa

mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi xufiyona qayd etilgan mulkchilik huquqi darajasi bilan emas, balki ijtimoiy sanksiyalar va oddiy huquq bilan himoyalanaadi.

Iqtisodiy faoliyatni xufiyona amalga oshirish, birinchi navbatda, qonun doirasidagi harakat bilan, ya'ni yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Transaksiya xarajatlarning tasnifiga asoslangan holda, ta'kidlash lozimki, bunda asosan shartnomani tuzishdagi yuqori xarajatlar, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash xarajatlari va uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari nazarda tutiladi. De Soto ushbu xarajatlarni «qonunga bo'ysunish bahosi», deya ta'riflaydi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qonundan foydalanish xarajatlari (yuridik shaxsni ro'yxatga olish, lisenziya olish, bankda hisobvaraqlar ochish, yuridik manzilga ega bo'lish va boshqa rasmiyatchiliklarni bajarish xarajatlari);

- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish zarurati bilan bog'liq xarajatlar (solliqlarni to'lash; mehnat munosabatlari sohasida qonun talablarini bajarish (ish kunining uzunligi, eng kam ish haqi, ijtimoiy kafolatlar); oshkora sud tizimi doirasida nizolarni hal etishda sud xarajatlarini to'lash).

Ta'kidlash joizki, qonunga bo'ysunish bahosi nafaqat to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar, balki biron-bir tadbirni bajarish uchun vaqt sarflarini ham o'z ichiga oladi. Bunda uning aynan ushbu tarkibiy qismi qator holatlarda juda katta bo'ladi. Masalan, Lima shahrida uy-joyni qurish uchun ruxsat olish tadbiri taxminan 4 yilu 1 oy, mayda ulgurji bozorini tashkil qilish uchun ruxsat olish 17 yil, kichik do'konni ochish uchun ruxsat olish 43 kun vaqtni olgan. «Uchinchi dunyo» ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun talab etiladigan xarajatlar 6.1-jadvalda keltirilgan.

6.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish xarajatlari

Mamlakatlar	Vaqt sarfi (kunda)	Pul shaklidagi xarajatlar (kutilyotgan yillik foydaga nisbatan %da)
Boliviya	15-30	0,3-3
Braziliya	31-60	3-8
Chili	12-65	3-6
Ekvador	60-240	15-24
Meksika	83-240	-
Urugvay	75-90	6-160
Gvatemala	179-525	4-9
Venesuela	170-310	6-24

Rossiyada 1998 yilda korxonani ro'yxatga olish uchun vaqt sarfi unchalik katta emas, lekin shu bilan birga qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari taqiqlanadigan darajada yuqori bo'lgan. Birinchi navbatda, bu soliq to'lovlariga taalluqli bo'lib, qo'shilgan qiymat solig'i 20 foizni, aylanmadan to'lanadigan soliq 4 foizni, foyda solig'ining o'rtacha stavkasi 35 foizni, ish haqi fondiga to'lovlar (shu jumladan daromad solig'i va byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar) 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu raqamlarni «uchinchi dunyo» mamlakatlariga xos bo'lgan qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari miqdori bilan solishtirish mumkin (6.2-jadval). Aynan qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi korxonaning kundalik faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun qonun me'yorlarini qo'llashning past foizini izohlaydi.

6.2-jadval

Ayrim mamlakatlarda qonunchilik me'yorlariga amal qiluvchi korxonalarining ulushi (%da)

Mamlakatlar	Patent huquqi	Yer solig'i	Foyda solig'i	QQS	Eng kam ish hqi	Mehnat xavfisizligi	Ish kuni uzunligi	Ijtimoiy himoya
Jazoir	m.y.	53	83	83	54	29	30	58
Ekvador	72	m.y.	63	40	87	m.y.	49	36
Yamayka	m.y.	m.y.	m.y.	m.y.	46	27	33	20
Niger	66	29	9	12	2	7	2	5
Tailand	m.y.	20	60	m.y.	34	42	33	40
Tunis	85	75	m.y.	m.y.	26	52	60	49
Svazilend	54	m.y.	16	39	16	19	41	7

6.2. Xufiyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar

Turli qonunchilik me'yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tez-tez uchrab turishi xufiyona iqtisodiyot o'lchamining indikatori bo'lib xizmat qiladi. Biroq uning miqdoriy o'lchovi vazifasini hal etishga kirishishdan oldin xufiyona iqtisodiyotning turli unsurlarini ta'riflash lozim. Umuman, xufiyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmiy qoidalaridan

foydalanmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufiyona iqtisodiyot bir nechta unsurdan tarkib topadi.

Xufiyona iqtisodiyotning mashhur iqtisodchi E.Fayg tomonidan taklif etilgan tasnifi diqqatga sazavordir.

Faygning fikriga ko'ra, har bir alohida xufiyona iqtisodiyot turining tafsifi uning vakillari buzadigan institutsional qoidalar to'plami bilan belgilanadi, ya'ni ularning faoliyati qoida va normalarning o'rnatilgan tizimi doirasidan tashqariga chiqadi yoki uni chetlab o'tadi va, o'z navbatida, o'lchanmaydi va ijtimoiy jihatdan hisobga olinmaydi.

Biror-bir holatda ba'zi qoidalarning buzilishi xufiyona iqtisodiyot turlarini farqlash mezonini hisoblanadi. Ushbu mezondan tasniflash tizimi uchun asos sifatida foydalangan holda, E.Fayg xufiyona iqtisodiy harakatlarning to'rt turini ajratadi: nolegal (maxfiy, yashirincha), hisobga olinmagan, ro'yxatga olinmagan va norasmiy iqtisodiy faoliyat.

1. Nolegal iqtisodiyot. Nolegal iqtisodiyot tijoratning qonuniy shakllari sohasini belgilab beruvchi, yuridik normativlarni buzuvchi iqtisodiy faoliyat tomonidan ishlab topilgan daromadning sinonimi sifatida ishtirok etadi. Nolegal tadbirkorlar ta'qiqlangan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ularni taqsimlashda ishtirok etadi (giyohvandlik moddalarini noqonuniy ishlab chiqarish, chayqovchilar tomonidan valyuta ayirboshlanishi va h.k.). Bunday ta'qiqlangan iqtisodiy harakatlar, qonunni chetlab o'tgan holda, foydali daromad manbai hisoblanadi. Shuningdek, siyosiy, iqtisodiy va yuridik muassasalar barqarorligiga putur yetkazishga xizmat qiladi.

2. Hisobga olinmagan iqtisodiyot. Hisobga olinmagan iqtisodiyot institutsional jihatdan o'rnatilgan, soliq kodeksida qayd etilgan fiskal qoidalarni chetlab o'tuvchi yoki ulardan bo'yin tovlovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisobga olinmagan iqtisodiyotdan olingan daromadlar soliq organlariga xabar qilinmaydi. Bunda "soliq bo'shlig'i" – soliq tushumlarini nazarda tutuvchi summa bilan amalda olingan daromad o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Hisobga olinmagan daromadlarni tadqiq etish rivojlangan mamlakatlarda soliq solish sohasidagi turli o'zgarishlarga turtki bo'ldi. Soliq to'g'risidagi qonunlarning soddalashtirilishi va soliq stavkalarining pasaytirilishi soliq solish negizining kengayishi va soliq tizimi xarajatlarning qisqarishiga olib keldi. Shu bilan birga rivojlanayotgan mamlakatlarda hisobga olinmagan iqtisodiyot, perulik

iqtisodchi E. de Sato "merkantilist tizim" sifatida ta'riflagan samarasiz fiskal institutlari mustahkamlangan holda, faoliyat yuritishda davom etmoqda.

3. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot hukumat statistika organlarining talablariga ko'ra belgilangan institutsional qoidalarni chetlab o'tuvchi iqtisodiy faoliyat turidan tarkib topgan. Bu yerda davlat milliy statistika tizimida ro'yxatga olinmagan daromad summasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. E.Faygning fikriga ko'ra, ro'yxatga olinmagan daromad amaldagi umumiy daromad bilan statistika tizimi tomonidan qayd etiladigan daromad o'rtasidagi farqdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda uyda ishlab chiqarish ro'yxatga olinmagan iqtisodiy faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Milliy daromadni hisoblash metodikasi uyda ishlab chiqarishning milliy hisobga kiritilishini nazarda tutsa-da, mazkur sektor, odatda, uni o'lchashning qiyinligi tufayli e'tibordan chetda qoladi. E.Faygning ta'kidlashicha, uyda ishlab chiqarishning mavjud baholariga ko'ra, u rivojlangan mamlakatlarda ro'yxatga olingan YalMning 25-50 foizini tashkil etadi.

Ta'kidlash lozimki, hisobga olinmagan va ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot o'rtasidagi farq, yuqorida keltirilgan ta'riflardan kelib chiqib, g'oyat shartli. Agar faoliyat statistika organlari tomonidan ro'yxatga olinmasa, u hisobga ham olinmaydi.

4. Norasmiy iqtisodiyot. Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasi hamda mulkchilik munosabatlari, lisenziyalash, mehnat shartnomalari, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan belgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi.

Iqtisodiyotning ushbu turiga uyda ishlab chiqarishni kiritish mumkin, chunki iqtisodiy nuqtai nazardan u hisoblashning qiyinligi tufayli hisobga olinmaydi. Norasmiy sektorning hozirgi ta'riflari, E.Faygning fikricha, odatda, norasmiylikning huquqiy konsepsiyasini nazarda tutuvchi E. de Satoning g'oyalarni o'zida aks ettiradi. Norasmiy sektor to'g'risidagi adabiyotlarning katta qismi shahar iqtisodiyotiga bag'ishlangan bo'lsa-da, albatta, qishloq norasmiy iqtisodiyoti yanada katta. Xufiyona xo'jalik aylanmasi, tabiiyki, rasmiy statistikaga kiritilmasligi bois, xufiyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash muammosi o'ta

dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

- monetar usul, u xufiyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanish to'g'risidagi gipotezaga asosida quriladi (naqd pul massasi harakatining dinamikasi xufiyona iqtisodiyotning o'lchamlari haqida fikr yuritish imkonini beradi);

- xarajat va daromadlar balanslari usuli, unda deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlarning summasi, tovar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi;

- bandlikni tahlil qilish, u shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kelayotgan ro'yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufiyona sektorda bandlik uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi (ro'yxatga olinmagan ishsizlar soni xufiyona iqtisodiyotning o'lchamlaridan bilvosita dalolat beradi);

- texnologik koeffitsientlar usuli, u xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi (masalan, iste'mol qilinadigan elektr energiyasining dinamikasi va deklaratsiya qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar taqqoslanadi);

- uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, u xufiyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspert baholarini beradi;

- sosiologik usul, u xufiyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me'yorlar, ularning jamiyatda tarqalganligi, bitimlarni tuzishda qo'llanish darajasini tahlil qilishdan iborat.

Yoritilgan yondashuvlarning turli-tumanligi xilligi sababli olinadigan natijalarni ko'pincha taqqoslash qiyin bo'lsa-da, xufiyona iqtisodiyot miqdorining ayrim baholarini keltirish mumkin: (YalMga nisbatan foiz hisobida): Italiya - 15-30, Bel'giya - 4-13, Shvesiya - 0,5-17, Buyuk Britaniya - 2-16, Fransiya - 15, SShA - 3-28, Peru -27-28. Rossiyada 80-yillarning oxirida YalMning 20 foizga yaqini, 1996 yilda 23 foiz.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi va xufiyona iqtisodiyotning katta o'lchamlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Biroq xufiyona tartibda almashuvlarni amalga oshirish ham xarajatlarning bilan bog'liq. Xarajatlarning bir turida tejalishga erishgan xufiyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sub'ektlar boshqa xarajatlarni ko'proq amalga oshiradilar – ular

«xufiyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar. Xufiyonalik bahosi bir necha unsurlardan tarkib topadi.

Huquqiy qoidalardan bo'yin tovlash bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq va boshqa moliyaviy maslahatchilar xizmatlariga haq to'lash; ishlab chiqarish hajmining cheklanishi va reklama natijasida yo'qotilgan foyda (korxonaga qancha katta bo'lsa va u reklama kampaniyasini qancha faol yuritib, nazorat qiluvchi organlarning e'tibori doirasiga tushish imkoniyati unda shunchalik katta); «ikkioqlama» buxgalteriyani yuritish xarajatlari va shu munosabat bilan yuzaga keladigan korxonadagi hisob yuritish va nazoratdagi qiyinchiliklardan ko'riladigan yo'qotishlar.

Daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar. Hatto soliqlar to'lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy sub'ektlar ham o'z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko'radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hech narsa olmaydilar. Gap shundaki, barcha iqtisodiy sub'ektlar bilvosita soliqlar va inflyasiya solig'ini to'laydilar (birinchi navbatda bu xufiyona almashuvlar chog'idagi mutlaq naqd pullarga taalluqli). Lekin transfertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy sub'ektlardan farqli o'laroq, xufiyona iqtisodiy sub'ektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olmaydilar. Bunga, jumladan, kredit olish bilan bog'liq qiyinchiliklarni ham qo'shimcha qilish lozim – chunki o'z faoliyatini yashiruvchi sub'ektlar kreditga layoqatliliklarni buxgalteriya balansida asoslay olmaydilar.

Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar. Daromad solig'i, ijtimoiy sug'urta fondiga va pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlardan bosh tortish korxonaga ish haqini to'lashga tejash imkonini beradi, lekin bunda mehnatning o'rnini sarmoya bilan bosish va texika bilan qayta jihozlashdan manfaatdorlikni pasaytiradi. Arzon mehnat korxonani «yo'ldan ozdiradi». Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'ini undirish tadbiri xufiyona faoliyat sohasini faqat ishlab chiqarish zanjirining chetki bo'g'inlari – chakana savdo va xomashyoga ishlov berishning boshlang'ich bosqichlari bilan cheklaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayonining aynan boshlang'ich bosqichlarida QQSni to'lamaslikdan ko'riladigan foyda eng ko'p miqdorga yetadi, ayni paytda oraliq bosqichlarda oraliq mahsulotning xufiyona yotkazib beruvchilari oshkora yetkazib beruvchilarga nisbatan yutqazish holatiga tushib qoladilar.

Qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar. Mulchilik huquqlarini xufiyona tafsirlash faqat ijtimoiy sanksiyalar va

munosabatlarni individuallashtirish yo'li bilan ijtimoiy tuzilmalar doirasida amalga oshirilishi mumkin. Mulkdchilik huquqlari oshkora (fuqarolik kelishuvi asosida) emas, balki ijtimoiy (an'anaviy kelishuvlar asosida) belgilanadi va himoyalanaadi. Shuning uchun faqat barcha transaksiyalar ijtimoiy tuzilma - qabila, oila-qarindoshchilik yoki qo'shni jamoa, milliy doiralar ichida amalga oshirilganda, huquqlarni almashish va himoyalash xarajatlari juda past bo'ladi. «Chetdan» inson ishtirokidagi har qanday bitimda mulkdchilik huquqlarini himoya qilishning iqtisodiy mexanizmlari amal qilmay qoladi.

Demak, huquqlar faqat ular ichida eng yuqori narxni to'lashga tayyor bo'lgan (ya'ni eng samarali huquq egasi) xaridor topilishi shart bo'lmagan insonlarning qat'iy chegaralangan doirasiga mumkin. Kouz teoremasining bajarilmasligidan tashqari, mulkdchilik huquqlarini kapitallashtirish, huquqlarni erkin o'tkazishning ilojisizligi ham ma'lum shaxslar doirasi tomonidan huquqlar bilan almashuvni cheklashning natijasi hisoblanadi (o'zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkasini sotishning iloji yo'q). De Soto xufiyona qayd etilgan mulkdchilik huquqlarini ta'rifiash uchun «jonsizlantirilgan kapital» atamasidan foydalanadi: ushbu kapitaldan garov sifatida foydalanish, uni garovga investisiya qilish, erkin sotish, ba'zan esa shunchaki meros qilib qoldirish mumkin emas.

Shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlilar. Shartnomalarni tuzishning xufiyona tadbiri unda ko'plab iqtisodiy sub'ektlar ishtirok etadigan uzoq muddatli loyihalarning amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Chunki uzoq muddatli loyihaga mablag'lar qo'yishga undovchi omil bo'lib unda ishtirok etuvchi insonlarning shaxsiy nufuzi emas, balki nima bo'lishidan qat'i nazar sarmoyadorlarning huquqlari himoyalanihiga ishonch hisoblanadi. Haqiqatan ham, shartnomani qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilgan holatlarda ishtirokchilar bitimning tomonlarning hech biri undan manfaatdor bo'lmagan barcha ikir-chikirlariga e'tibor qaratishi lozim bo'lgan sud yoki arbitrajga murojaat eta olishmaydi.

Xufiyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlilar. Faoliyat va uning natijalarini qonundan yashirishga urinish xufiyona bitim ishtirokchilari doirasini mumkin qadar cheklashga undaydi. Xufiyona bitim ko'proq ikki tomonlama xususiyatga ega. Bitimdan manfaatdor bo'lgan uchinchi shaxslar (masalan, stixiyali yuzaga keladigan bozorlar yaqinidagi mavzellar aholisi) uning ishtirokchilari doirasidan chiqarilgan, demak, ularning manfaatlari

bitimda hisobga olinmaydi. Boshqacha aytganda, zararli foydalanish huquqi, odatda, xufiyona huquqni tartibga solish sohasidan tashqarida qoladi.

Nizolarni hal etishning xufiyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. Oshkora sud-huquq tizimi nizolarni hal etishning qator subinstitutlariga – oilaviy-qarindoshchilik va mafiya mexanizmlariga ega. Yuzaga kelgan nizolarni hal etish uchun ikkala muqobil variantdan ham foydalanish xarajatlar bilan bog'liq. Birinchidan, ko'p sonli qarindoshlar, yurtdoshlar va boshqa «o'zinikilar» bilan yaxshi munosabatlarni ushlab turish e'tibor belgilarini qaratish uchun vaqt va xizmatlar almashish uchun mablag'lar talab qiladi.

Ikkinchidan, sud va kuchlilik tuzilmalari vazifasini bajaruvchi mafiya xizmatlariga murojaat etish o'ziga xos soliqni to'lash zarurati bilan shartlangan. Hatto Italiyada ushbu soliq alohida – pizzo nomiga ega bo'lgan. Ushbu soliqning miqdori yo korxonaga aylantirilgan nisbatan foizlarda, yoki mafiya tomonidan biznesni himoyalash va nizolarni hal etish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlarga teng (ekvivalent) hisobda hisoblab chiqiladi. Bunda davlatdan farqli ravishda mafiya o'z xizmatlarining har bir foydalanuvchisiga «soliqning» alohida miqdorini belgilagan holda monopolchini kamsituvchi siyosatni olib borishga qodir bo'ladi. Oshkora tuzilmaga nisbatan mafiya faoliyatining mahalliy xususiyati axborot manbalarining ancha keng doirasidan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

6.3. Xufiyona bozor institutsional tizim sifatida

Xufiyona sektor bilan bog'liq eng katta xavf-xatar bozor iqtisodiyoti normalardan keskin farqlanuvchi xatti-harakatlar va bitimlar tuzishning alohida normalari shakllanishidir. Xufiyona normalari asosida ularning amal qilishi hududiy jihatdan va / yoki shaxslarning ma'lum doirasi tomonidan chegaralangan ijtimoiy mexanizmlar yotadi - qonunga bo'ysunish normalarining mavjud emasligi, norlarning ijtimoiy mansubligidan qat'i nazar barcha iqtisodiy sub'ektlarga amal qilishiga imkon bermaydi.

Xufiyona normalarning yozilmagan va yakka hol xususiyati tufayli xufiyona bitimlar tuzish uchun barchaga mos keladigan o'yin qoidalarini ifodalab bo'lmasa-da, xufiyona iqtisodiyot «konstitusiyasi»ning asosiy unsurlarini aniqlash mumkin. Ilmiy manbalarda bunga misol tariqasida iqtisodchilar va sosiologlar tomonidan yaxshi o'rganib chiqilgan Italiya, Sisiliya, Kalabriya va boshqa rivojlangan xufiyona sektorga ega mamlakatlar keltirilgan.

Davlatning (dastlab Ispaniya, so'ngra Italiya davlatining) kam ishtiroki va uning mahalliy aholining turmushi va mulkchilik huquqlarini himoyalashni ta'minlashga layoqatsizligi Italiya janubi tarixiy rivojlanishining muhim omillari bo'lgan. Davlat ushbu mintaqalarning uzoqda joylashganligi va o'zi olib boradigan «bo'lib ol va hokimiyat o'mat» siyosat tufayli ularning mavjudligi haqida shunchaki unutib qo'ydi. Shuning uchun, ayniqsa feodal huquqning bekor qilinishi va mayda mulkdorlar sinfining shakllanishi munosabati bilan mulkchilik huquqlarini tafsirlash va shartnomalar bajarilishini ta'minlashning davlatning aralashuviga muqobil mexanizmlari talab etildi.

Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash bo'yicha davlatga muqobil institut sifatida mafiya haqida dastlabki tilga olinishi feodalizmdan mayda va o'rtta yer mulkchiligiga o'tishning aynan shu pallasiga taalluqli. «Mafiya» atamasi odatda turli ma'nolarda va turli xildagi hodisalarni yoritish uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilda ushbu atamadan asosan bitimlarni tuzishda amalga oshiriladigan xatti-harakatning alohida me'yori va namunalarini belgilash uchun foydalaniladi. Ya'ni mafiya rasmiy tashkilot bo'lmasa-da, xatti-harakat va hukmdorlik munosabatlarining alohida xili hisoblanadi. Boshqacha aytganda, mafiya institut sifatida shaxslarga iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalaridagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beruvchi o'yin qoidalarining yig'indisidir.

Birinchi me'yor «o'yin normalari tizimi» o'zaro hamkorlik maqsadlarini aniqlashga taalluqli, uni sha'n normasi sifatida ifodalash mumkin. Mafiyaning avjiga chiqqan klassik davri (1890-1970 yillar)da Italiya janubi aholisining asosiy maqsadi o'zining foydaliligini oshirishdan emas, balki o'z sha'ni va o'z oilasining sha'nini saqlab qolishdan iborat bo'lgan. Hatto o'zini mafiya deb hisoblagan insonning o'zini nomlashi – «sha'n odami» - uning faoliyati maqsadining an'anaviy xususiyatini tasdiqlagan.

Kelishuvlar nazariyasi atamasidan foydalangan holda, sha'n normasini an'anaviy kelishuv jumlasiga kiritish mumkin, chunki gap oilaning sha'ni va obro'si haqida, birinchi galda, er-xotinning sha'ni haqida ketayapti. Sha'nning yo'qotilishi ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasidan chiqarilishga olib keladi – uni yo'qotgan insonlar hatto alohida, qishloqlarning chekkalarida yashashadi va faqat o'z muhiti doirasida muloqotda bo'ladilar. Haqiqiy mafioz uchun hatto tijorat sohasidagi muvaffaqiyat ham mustaqil qadr-qimmat emas, balki sha'n belgisi sifatida ko'rib chiqiladi.

Agar manfaat ko'rish normasini oqilona harakat normasi to'ldirsa, sha'nni himoya qilish va tasdiqlashning asosiy vositasi – «hasad raqobatchiligi», erkaklar ega bo'lgan zulm o'tkazish salohiyatini doimiy ravishda taqqoslash (ta'kidlash lozimki, mafiyaning madaniy sohasi – «machizm», ya'ni erkakka sig'inish)dir. Shaxs tomonidan hamkorlar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirishning bozor tamoyili (unga ko'ra almashuvning barcha ishtirokchilari yutadi)dan farqli o'laroq, hasad raqobatchiligida ikkita g'olib bo'lishi mumkin emas: faqat bitta g'olib mavjud – qolganlar mag'lublardir.

Kundalik turmushni tartibga soluvchi vosita sifatida zulm o'tkazishdan foydalanish uchun ta'qiqlarning mavjud emasligi, zulm o'tkazishni monopollashtirishga urinish iqtisodiy sohadagi mafiya vakillarining xatti-harakatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorda foyda olishga cheklashlar oshkora tadbirkornikiga nisbatan kam. Xufiyona tadbirkor zarur holatlarda zulm qo'llanilishi bilan to'xtab qolmaydi, oshkora tadbirkor esa zulm o'tkazish uchun davlat monopoliyasi natijasida erkinlikning ushbu darajasidan mahrum etilgan. Shuning uchun mafiya bilan bog'liq korxonalarining raqobat jihatdan ustunliklari raqobat natijasida emas, balki yakka (alohida) monopoliyani hosil qilish va raqobatni cheklash natijasida yuzaga keladi. Mafiya qoidalari bo'yicha faoliyat yurituvchi bozor mukammal raqobat shartlaridan yiroqlashadi, bunday qoidalarning mavjud bo'lishi iqtisodiy mexanizmlarning amal qilish tartibini o'zgartiradi.

Navbatdagi norma – ishonch – an'anaviy xususiyatga ega, chunki u oila doirasida ajrimlashgan. Oila ishonch bo'lmasa, boshlig'ining sha'ni tushunchasi o'z kuchini yo'qotadi. Shu nuqtai nazardan ishonch an'anaviy tarzda oila turmushining asosiy tamoyillaridan birini aks ettiradi va uning tashqarisiga amal qilmaydi, demak u bozor normalari tizimida ko'zda tutilganidek, oqilona harakatning sharti bo'lishi mumkin emas. Mafiyaning asosiy tashkiliy birligi – sossa – 15-20 (ko'pi bilan 70-80, kamida 7) kishidan iborat va oila-qarindoshchilik aloqalari asosida shakllanadigan guruhni o'zida namoyon etadi. Sossa faoliyati doirasiga tushgan barcha shaxslar uning a'zolari bilan do'stona munosabatlar orqali o'zaro bog'liq.

Oiladagi munosabatlarni qurish uchun foydalaniladigan ishonch mafiyaning iqtisodiy faoliyatini ham belgilab beradi. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorlarning raqobat jihatidan yana bir ustunligi ishonch asosida shartnoma munosabatlarini qurish hisoblanadi – mafiya shartnoma majburiyatlari bajarilishining eng yaxshi

kafolati hisoblanadi. D.Gambettaning fikricha, mafiyani bozorning ishonchning «tabiiy» darajasi haddan ziyod past bo'lgan va bitim tuzish imkonini bermaydigan sektorlarida va ana shunday mintaqalarda (Italiya Janubida bunday holat o'rin tutadi) ishonchni tug'dirish, reklama qilish va sotish bilan shug'ullanuvchi alohida korxonalar sifatida namoyon etish mumkin.

Shuningdek, ishonch yuqori bo'lmagan sharoitda amalga oshiriladigan oshkora tovarlar bilan istalgan xufiyona bitimlarga va ta'qiqlangan tovarlar (qurol, giyohvandlik moddalari) bilan istalgan bitimlarga ham e'tibor qaratiladi. Tovar sifatida ishonchning o'ziga xos jihatini hisobga olgan holda, mafiya uni sotishni g'ayrioddiy usul bilan, ya'ni oila-qarindoshchilik, do'stona yoki mijozlik aloqalari sohasiga manfaatdor tadbirkorlarni aralashtirish orqali amalga oshiradi. Xususan, mafiyani iqtisodiy faoliyatini yoritish uchun ko'pincha mafiyani oilaviy aloqalari asosida tashkil etiladigan «tarmoq» tushunchasidan foydalaniladi. Aynan o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashuvchi tarmoqlar doirasida «o'zlariniki» o'rtasida yuqori ishonch salohiyatidan foydalanuvchi mafiyani asosiy iqtisodiy faoliyati amalga oshiriladi.

Bitimlar bo'yicha hamkorlarni «o'ziniki» va «begona» toifasiga ajratish prinsiplar jihatdan muhim, bu yerda gap ikkita standart, ikki xil xatti-harakat haqida boradi. «O'ziniki» doirasida sha'n va obro'ga birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali erishiladi va himoya qilinadi, munosabatlar ishonch asosida quriladi. «O'ziniki» va «begona» o'rtasida «hasadguylik raqobatchiligi» bo'lishi muqarrar, ishonch esa dushmanlik va zulmga o'z o'mini bo'shatib beradi. Xatti-harakatning ikki yoqlama standarti mantig'iga yana bir muhim norma – mahfiylik kiritiladi. Ushbu norma tashqi olam bilan, ayniqsa, davlat vakillari bilan munosabatlarda to'liq yopiqlikni belgilab beradi, uning teskari tomoni sifatida to'liq ochiqlik va oila a'zolaridan faqat haqiqatni gapirishni talab etish ishtirok etadi. Haqiqiy mafiozlar hamma vaqt jim turadilar.

6.4. Jahondagi xufiyona iqtisodiyot

Xufiyona iqtisodiyot iqtisodiy tizimlarning barcha turlariga xos bo'lib, uning ko'lamlari rivojlangan mamlakatlarda ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham g'oyat keng. 1990-yillarning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlarda xufiyona iqtisodiyot YalMning o'rtacha 12 foiziga, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 23 foiziga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 39 foiziga teng bo'lgan.

1998 yilda ushbu ko'rsatkich bo'yicha Gresiya (YalMning 29,0 foizi), Italiya (27,8%), Ispaniya (23,4%), Bel'giya (23,4%) "etakchilik qildi". Irlandiya, Kanada, Fransiyada ham xufiyona iqtisodiyotning ko'lamlari keng – 14,9 foizdan 16,3 foizgacha. Bu borada Avstriya (9,1%), AQSh (8,9) va Shveysariya (8,0) eng qulay hisoblanadi .

6.3-jadval

O'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun xufiyona iqtisodiyotning YalMdagi ulushi dinamikasi (YalMga nisbatan foiz hisobida)*

Mamlakatlar	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ozərbayjon	12,0	21,9	22,7	39,2	51,2	58,0	60,6
Belarus	12,0	15,4	16,6	13,2	11,0	18,9	19,3
Bolgariya	22,8	25,1	23,9	25,0	29,9	29,1	36,2
Vengriya	27,0	28,0	32,9	30,6	28,5	27,7	29,0
Gruziya	12,0	24,9	36,0	52,3	61,0	63,5	62,6
Qozog'iston	12,0	17,0	19,7	24,9	27,2	34,1	34,3
Latviya	12,0	12,8	19,0	34,3	31,0	34,2	35,3
Litva	12,0	11,3	21,8	39,2	31,7	28,7	21,6
Moldova	12,0	18,1	27,1	37,3	34,0	39,7	35,7
Pol'sha	15,7	19,6	23,5	19,7	18,5	15,2	12,6
Rossiya	12,0	14,7	23,5	32,8	36,7	40,3	41,6
Ruminiya	22,3	13,7	15,7	18,0	16,4	17,4	19,1
Slovakiya	6,0	7,7	15,1	18,0	16,4	17,4	19,1
O'zbekiston	12,0	11,4	7,8	11,7	10,1	9,5	6,5
Ukraina	12,0	16,3	25,6	33,6	38,0	45,7	48,9
Chexiya	6,0	6,7	12,9	16,9	16,9	17,9	11,3
Estoniya	12,0	19,9	26,2	25,4	24,1	25,1	11,8

* Manba: Jensen M. Politics and Entrepreneurships in Transition Economies / M.Jensen, P.Kaufmann, A.Sheifer // Working Paper, - 1997/ WDI. - № 57.

Xufiyona iqtisodiyot ko'lamlarining eng tez sur'atlar bilan o'sishi Gresiya, Italiya, Shveysiya, Norvegiya va Germaniyada kuzatilmoqda. Masalan, Germaniyada 2001 yilda xufiyona sektorning o'sishi 3,5 foizni, ayni paytda YalMning o'sishi esa 1 foizni tashkil etgan. Jami xufiyona sektor YalMning 16,5 foizini tashkil etadi. Xufiyona sektor rivojlanayotgan mamlakatlarda juda keng ko'lamlarga ega. Masalan, xufiyona sektor Nigeriyada YalMning 76 foizini,

Taylandda 71 foizini, Misrda 68 foizini, Boliviya 66 foizini, Panamada 62 foizini tashkil etadi.

XX asming so'nggi o'n yilligi sobiq socialistik mamlakatlarda amalga oshirilgan chuqur islohotlar bilan bog'liq. Ham siyosiy, ham huquqiy tizimning beqarorligi iqtisodiy sohaga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu mamlakatlarda xufiyona iqtisodiyotning o'sish sur'atlari 6.3-jadvalda keltirilgan.

6.3-jadval ma'lumotlari o'z mualliflari tomonidan elektr-muvozanat usuli yordamida hisoblab chiqilgan. Mazkur usul g'oyasi shundan iboratki, elektr energiyasini g'amlab bo'lmaydi, shuning uchun iste'mol qilinayotgan energiya hajmining o'sish sur'atlari YalM o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori bo'lishi energiyaning xufiyona iste'mol qilinayotganligidan dalolat beradi.

Xufiyona sektor dastlabki besh yilda Ozarbayjon va Gruziya eng keng ko'lamlarga ega – tegishli YalMning 60,6 va 62,6 foizini tashkil etdi. Keyingi o'rinlarda Rossiya (41,6%), Bolgariya (36,2%), Moldova (35,7%), Latviya (35,7%) va Qozog'iston (34,3%) turadi. O'zbekistonda esa ushbu ko'rsatkich boshqa davlatlarga nisbatan eng past darajada bo'lgan.

Qisqacha xulosa

Iqtisodiy sub'ekt tomonidan o'z biznesi uchun institutsional muhitni – oshkora yoki xufiyona – tanlash to'g'risidagi qaror birinchi va ikkinchi holatlarda bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini qiyoslash orqali belgilanadi. Boshqacha aytganda, qonunga bo'ysunish normasi yana bir bor oqilona asoslanadi: shaxs uning talabini mutlaq ustuvorligining ta'siri ostida emas (qonuniy narsalarning hammasi yaxshi), balki qonunga amal qilishdan kutilayotgan foydalar tufayli bajaradi. Qonunga ixtiyoriy bo'ysunishga undovchi omillar shaxsda faqat, davlat iqtisodiyotining oshkora sektorida transaksiya xarajatlarini pasaytirish yo'li bilan uning manfaatlarini amalga oshirishga qodir bo'lgan taqdirda, paydo bo'ladi.

Iqtisodiy sohada xufiyona bitimlar amalga oshiriladigan o'yin qoidalarida, birinchi galda bozor iqtisodiyoti normalari tizimidan bitimlarning barcha ishtirokchilarini «o'ziniki» va «beganalarga» ajratish bilan katta farq qiladi. O'zinikilarga nisbatan opportunizmning oldini olish ijtimoiy mexanizmlari amal qiladi, ishonch va o'zaro yordam me'yorlari hukmronlik qiladi. Aksincha, «beganalarga» nisbatan opportunizm norma bo'lib qoladi. Xufiyona iqtisodiyot «hasadguylik raqobatchiligiga» asoslangan «yovvoyi» bozor modeliga juda

yaqin. Nihoyat, xufiyona iqtisodiyot eng yuqori darajada turli ko'rinishga ega va u to'liq tizim shaklini qabul qilmaydi hamda bozorning barcha ishtirokchilari uchun yagona va majburiy normalar tizimini qabul qilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosiga muqobil variant ham g'oyat qimmat turadi.

Tayanch so'z va iboralar

Xufiyonalik, mulkchilik huquqlarining xufiyona tizimi, «qonunga bo'ysunish bahosi», xufiyona iqtisodiyotning turli unsurlari: norasmiy, sohta va kriminal iqtisodiyot. Xufiyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlari: monetar usul, xarajat va daromadlar balanslari usuli, bandlikni tahlil qilish usuli, texnologik koeffisientlar usuli, uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, sosiologik usul. Xufiyonalik bahosining unsurlari: huquqiy qoidalardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar, soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar, shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar, xufiyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar, nizolarni hal etishning xufiyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. «Mafiya» atamasi, «sha'n odami», hamkorlikning «o'ziniki» va «begona» toifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Faqat iqtisodiyotning xufiyona sektori sub'ektlariga nisbatan kuch ishlatish choralarini qat'iy lashtirish yordamida ushbu sektorning o'lchamlarini qisqartirishga erishish mumkinmi?
2. Xufiyona sektor yalpi ichki mahsulotida yuqori ulush bilan tavsiflanuvchi mamlakatda bozor islohotlarining dastlabki bosqichlari qanday bo'lishi kerak?
3. Bozor islohotlari siyosatining standart dasturiga qanday tuzatishlar kiritilishi lozim?
4. Xufiyona iqtisodiyotning qanday unsurlari mavjud?
5. Xufiyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlarini izohlang.
6. Xufiyonalik bahosining unsurlari nimalardan iborat?
7. «Mafiya» atamasining kelib chiqishini sharhlang.

VII bob. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARINING RIVOJLANISH EVOLYUSIYASI

Mulk huquqlari nazariyasi o'tgan asrning 60-70-yilarida shakllandi. Hozirgi vaqtda uning rivojlanishi alohida mustaqil konsepsiya sifatida emas, balki iqtisodiy tahlilning uchta yo'nalishi – huquq iqtisodiyoti, yangi iqtisodiy tarix va iqtisodiy tashkilot nazariyasining metodologik va umumnazariy asosi sifatida davom etmoqda.

Amerikalik mashhur iqtisodchilar – R.Kouz va A.Alchiyan mulk huquqlari nazariyasi asoschilari hisoblanadi. Mazkur nazariyaning keyingi rivojiga uzoq xorij mamlakatlarining Y.Barsel', D.Nort, R.Pozner, S.Peyovich, O.Uil'yamson, Yu.Fama, E.Furubotn, S.Chung kabi olimlari o'z hissalarini qo'shdilar. Rossiya iqtisodiy adabiyotlarida mulk huquqlari nazariyasi R.Kapelyushnikov, V.Radaev, A.Radigin va boshqalarning ishlarida rivojlantirildi.

O'zbekistonda mulkiy munosabatlarni isloh qilish, mulkning huquqiy asoslari va mulk nazariyasining boshqa jihatlari X.Abilqosimov, N.Yusupova, N.Nedel'kina, Sh.Shodmonov, T.Shodiev, S.G'ulomov va boshqalarning ishlarida ko'rib chiqilgan.

Mulk huquqlari nazariyasi huquqiy mexanizmning jamiyatning kundalik xo'jalik hayotidagi rolini o'rganadi. Bunda mulk huquqlarini optimal taqsimlash masalasi markaziy muammo sifatida e'tirof etiladi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, kim mulkdor hisoblanishi to'g'risidagi masala emas, balki mulk huquqlarini tafsirlash to'g'risidagi masala ancha muhim hisoblanadi.

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari

Mulk huquqlari deganda, ne'matlarning mavjud bo'lishi munosabati bilan insonlar o'rtasida yuzaga keladigan va ulardan foydalanishga taalluqli ruxsat etilgan kundalik munosabatlar tushuniladi. Ushbu munosabatlar ne'matlar borasidagi xatti-harakatning istalgan shaxs boshqa insonlar bilan o'zaro hamkorlik qilishda ularga amal qilishi yoki ularga amal qilmaganlik uchun xarajatlar qilishi lozim bo'lgan normalarini belgilaydi. Quyida mulk huquqlari nazariyasining R.Kapelyushnikov tomonidan sanab o'tilgan asosiy qoidalarni ko'rib chiqamiz:

- mulkchilik munosabatlari "inson/ashyo" munosabatlari sifatida emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabatlar sifatida talqin etiladi: mulk huquqlari atamasi insonlar bilan ashyolar o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki insonlar o'rtasidagi noyob ashyolardan foydalanish borasidagi munosabatlarni yoritadi;

- mulkchilik munosabatlari noyoblik muammosidan kelib chiqadi: noyoblikning biror omilisiz mulkchilik va adolatlilik haqida gapirishdan ma'no yo'q;

- mulk huquqlarining talqini o'ziga ham moddiy, ham jisimsiz ob'ektlarni (shaxsiy erkinlikkacha) o'zlashtirgan holda, barcha narsalarni qamrab oluvchi xususiyatga ega. Mulk huquqlari insonning istalgan turdagi noyob resurslardan foydalanish bo'yicha nuqtai nazarini qayd etadi;

- mulkchilik munosabatlari jamiyat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar sifatida qaraladi (davlat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar bo'lishi shart emas). O'z navbatida, ular nafaqat qonunlar va sud qarorlari ko'rinishida, balki yozilmagan qoidalar, an'analar, urf-odatlar, axloqiy normalar ko'rinishida mustahkamlanishi va himoya qilinishi mumkin;

- mulk huquqlariga xatti-harakat ma'nosi beriladi – bir xatti-harakat usullarini ular qo'llab-quvvatlaydi, boshqalarini esa yo'q qiladi.

Ruxsat etilmagan xatti-harakatlar ham mulk huquqlari nazariyasining diqqat markazida turadi. U iqtisodiy jihatdan tushuniladi: ta'qiq va cheklovlar uni bartaraf etmaydi, balki u bilan bog'liq xarajatlarni (ehtimoliy jazo ko'rinishida) oshirgan holda salbiy omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ruxsat etilgan xatti-harakat normalariga amal qilish ham, ularni buzish ham oqilona iqtisodiy tanlov harakatlariga aylanadi.

Mulk huquqlari nazariyasi doirasida "mulk" tushunchasi odatda turli shaxslar o'rtasida har xil ulushlarda taqsimlangan huquqlar to'plami sifatida talqin etiladi. Mulk huquqlarining ingliz huquqshunosi A.Onore tomonidan taklif etilgan (Onore ro'yxati) va quyidagi 11 ta unsumni o'z ichiga olgan ta'rifi "to'liq" hisoblanadi:

- 1) egalik qilish, ya'ni ashyo ustidan mutlaq nazorat qilish huquqi;
- 2) foydalanish, ya'ni ashyodan shaxsiy foydalanish huquqi;
- 3) boshqarish, ya'ni ashyo kim tomonidan va qanday foydalanilishi mumkinligini hal etish huquqi;

- 4) daromad olish, ashyodan avvalgi shaxsiy foydalanishdan yoki boshqa shaxslarga undan foydalanishga ruxsat etishdan kelib chiqadigan ne'matlarini olish huquqi (boshqacha aytganda – o'zlashtirish huquqi);

5) ashyodan o'zgaralar foydasiga voz kechish, uni iste'mol qilish, o'zgartirish yoki yo'q qilish huquqini nazarda tutuvchi "kapital qiymat" huquqi;

6) xavfsizlik huquqi, ya'ni ekspropriyasiyaga qarshi immunitet;

7) ashyoning meros bo'yicha yoki vasiyatnoma bo'yicha o'tishi huquqi;

8) muddatsizlik;

9) zararli foydalanishni ta'qiqlash, ya'ni ashyodan o'zgaralar uchun zararli usul bilan foydalanishdan o'zini tiyish;

10) undirish ko'rinishidagi javobgarlik, ya'ni ashyoni qarzni to'lash uchun olib qo'yish imkoniyati;

11) qoldiq xususiyat, ya'ni kimgadir o'tkazilgan vakolatlarning ularning o'tkazish muddati tugagach yoki istalgan boshqa sababga ko'ra ushbu o'tkazish o'z kuchini yo'qotgan hollarda, "tabiiy" ravishda qaytarilishini kutish.

Ushbu ta'riflar aniqdek tuyulganiga qaramay, bu 11 ta unsur L.Bekkerning fikriga ko'ra, "ko'p sonli – taxminan 1,5 mingta kombinasiyani amalga oshirish imkonini beradi, agar ularning huquq sub'ektlari va ob'ektlari bo'yicha variatsiyalanishini hisobga olsak, u holda mulk shakllarining xilma-xilligi, haqiqiy vahimali omilga aylanadi".

Mulk huquqlari nazariyotchilari nuqtai nazaridan, mulk huquqi mavjud bo'lgan va u mavjud bo'lmagan vaziyatlar o'rtasida qat'iy chegara o'tkaziladigan yondashuv unchalik ham to'g'ri emas. Mulk huquqi – bu qat'iy belgilangan nuqta emas, balki uzluksiz qator. A.Alchiyan va G.Demsesning ta'kidlashicha, ashyoga bo'lgan biror-bir vakolat mulkdorga qay darajada tegishli ekanligi haqida uning qarori ashyodan haqiqiy foydalanishni qanchalik belgilab berishiga ko'ra fikr yuritish mumkin. Mulk huquqlari nazariyasi har qanday almashuv harakati aslida vakolatlar to'plami bilan almashish ekanligi to'g'risidagi asosiy tasavvurdan kelib chiqadi.

Huquqshunosalar va iqtisodchilarning fikriga ko'ra, "Onore ro'yxati"dagi unsurlardan eng zaifi – to'qqizinchi unsur – zararli foydalanishni ta'qiqlash unsuri. Zararli foydalanishni ta'qiqlash bilan bog'liq muammo shundaki, boshqa shaxslarga ziyon yetkazishning ko'plab usullari nafaqat ta'qiqlanmagan, balki qonun bilan himoyalanaadi. Xususiy mulkchilik huquqiy holati sharoitida, odatda, begona mol-mulkning iste'mol qiymatiga bevosita ta'sir etish yo'li bilan jismoniy ziyon yetkazish mamkin emas, lekin uning almashish qiymatini pasaytirgan holda bilvosita yo'l bilan ziyon yetkazish mumkin.

Tadbirkor raqobatchining firmasiga o't qo'yib, uni xonavayron qilishga haqli emas, lekin u o'zining ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshirgan holda, raqibni xonavayron qilishga haqli. O'rta asrlar sexlarida xatti-harakatning ushbu usuli ham noqonuniy hisoblanar edi. Zararli foydalanishni ta'qiqlash bilan bog'liq huquq hajmini aniq belgilashning murakkabligi mulk huquqlarini cheklashning yo'l qo'yiladigan chegaralari to'g'risidagi asosiy muammoni yuzaga chiqaradi. Ushbu huquqning ma'nosi shundaki, hatto to'plamga "to'liq ta'rif"dagi barcha unsurlarni kiritish ham mulk huquqini cheksiz qilmaydi.

7.2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasidagi jamiyatning iqtisodiy negizlariga oid XII bobda quyidagilar bayon etilgan: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilar huquqlarining ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligi va huquqiy jihatdan teng muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin (53-modda). Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart" (54-modda). O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga mulkchilikning egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish uchligi (164-modda) asos qilib olingan. Ushbu Kodeksda mulkchilikning xususiy va ommaviy shakllari mavjudligi (167-modda) ta'kidlanadi.

Demak, iqtisodiyot va uni tashkil etishning bozor modeli uchun muayyan-tarixiy shakldagi mulkchilik instituti talab etiladi. Mulkchilik institutining negizini mulk tushunchasi tashkil etadi. Mulk – resurslar cheklanganligi sharoitining oqibatidagi noyoblik muammosini hal etilishining yagona vositasi hisoblanadi. Bu vosita mulkdorga huquqlar yig'indisini taqdim etadi. Albatta, mulkiy huquqlar yig'indisi egalik qilish va boshqa huquqlarni (foydalanish, tasarruf etish va boshqalarni) tashkil etadi. Huquqlar tizimi xo'jaliklar va shaxslar o'zaro

munosabatlarga kirishishi uchun ham mulkdorni, ham mulkni himoyalaydi. Shaxsning jamiyatdagi erkinligi huquq bilan kafolatlanadi va chegaralanadi. Undagi barcha mavjud huquqlardan eng to'lig'i mulkchilik huquqidir. Ushbu huquq shaxs va jamiyat uchun o'zaro qarama-qarshi bo'lgan begonalashuv xususiyatini ham namoyon etadi. Ilmiy manbalarda mulkchilik munosabatlari umumiy tan olingan yagona ta'rifga ega emasligi sababli qator talqinlar mavjud (7.1-jadval).

7.1-jadval

Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi

Yondashuv nomi	Mulkchilikning asosiy belgilari
1. Klassik yunalish	Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital
2. Faylasuflar va neoklassiklar	Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish
3. Dialektik usul tarafdorlari	Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonalashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli
4. Nemis tarixiy maktabi	Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqilligining kafolati sifatida tan olish
5. Neoinstitutsional yunalish	Turli shaxslar o'rtasida bir buyumda turli huquqlarning namoyon bo'lish imkoniyati buyumga qarashli vakolatlar yig'indisi
6. Huquqshunoslar	Shaxsning buyum ustidan hukumronligi va boshqa shaxslar imkoniyatlarini cheklash
7. Sosiologlar	Iqtisodiy bo'ysundirish asosida ijtimoiy ierarxiyani o'rnatish usuli
8. Ernando de Soto (Peru)	Qiyamatga aylanishda ishtirok etish va daromad keltirish qobiliyati

Jadvalga ko'ra, mulkchilikni o'zlashtirib olish bilan tenglashtirish neoklassik iqtisodiy tafakkur vakillariga xos bo'lsa, huquqshunoslar uchun shaxsning buyum ustidan hukumronligi imkoniyatlarini chegaralash mulkdan boshqa shaxslarning ziyoniga foydalanishga ruxsat bermaslik sifatida ta'riflanadi. Mulkchilik shaxs va buyum o'rtasidagi emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabat sifatida gavdalanishi kerak.

Mulkchilik huquqlari nazariyasi nafaqat boshqaruv, xavfsizlik, merosga topshirish huquqlarini qo'shgan holda huquqlar to'plamini kengaytiradi, balki huquqlarning o'z aylanuvchanligiga, oldi-sotdi ob'ektlari bo'lib buyumlarning o'zi emas, balki ularga nisbatan huquq hisoblanishiga e'tiborni qaratadi. Masalan, yer uchastkasidan foydalanish huquqi; mol-mulkdan foydalanishdan keladigan daromadni olish huquqi va b.

Xuquqshunoslarning fikricha, mulk – mutlaq huquq. Mulkdorga qonun bilan ta'qiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan. Mutlaq huquq ijobiy cheklov emas, balki salbiy cheklov (qaysikim bu mumkin emas) deb izohlanadi.

Agar huquqlarning muayyan to'plami, masalan, A.Onore tomonidan sanab o'tilgan 11 ta huquqning aksariyati ikkilamchi hisoblanadi. Misol uchun, xavfsizlik huquqini olaylik. Uning o'zi yetarli emas, chunki huquq faqat davlat tomonidan muhofaza qilingan taqdirda, klassik nuqtai nazardan huquq hisoblanadi. Voz kechish huquqi – tasarruf etish huquqining bir qismi. Javobgarlik huquqi mulkchilik huquqini emas, umuman fuqarolik huquqini o'zida namoyon etadi.

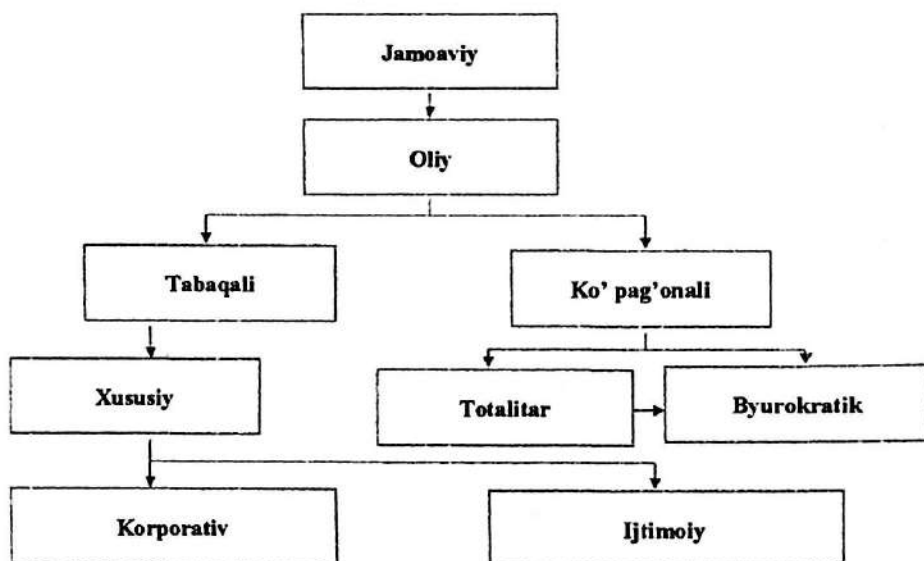
Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni qismlarga ajratish texnikasi o'ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz kechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o'z jismoniy xususiyatlarining yig'indisi, balki imkoniyat va cheklovlarning ma'lum to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Biroq boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari – qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo'linadi, lekin ular yig'indisidan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkchilikni huquqlarning murakkab qismlar yig'indisi sifatida ta'riflash ko'proq mazmunga emas, balki texnologik xususiyatga ega.

7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

Iqtisodiyotda, xususan, mulkiy munosabatlar shakllarini o'rganishda mulkni tasniflash muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik iqtisodchi va faylasuflar uchun mulk sub'ekti tasniflash mezonini sifatida olinadi. Agar mulk bir shaxsga tegishli bo'lsa, u – xususiy. Agar u bir necha shaxsga tegishli bo'lsa – jamoaviy. Agar u butun jamiyatga tegishli bo'lsa – umumxalq yoki davlat mulki hisoblanadi. Bunday yondashuv G'arbdagi tadqiqotchilar uchun mulkning uchta xususiy, jamoaviy va ijtimoiy shaklini ifodalashga asos bo'lgan. Ba'zan ularga aksiyadorlik (korporativ) va davlat shakllari ham qo'shimcha qilinadi. Ba'zida aksiyadorlik mulkini jamoaviy

shakl deb, davlat mulki esa ijtimoiy shakl hisoblanadi. Lekin bundan mohiyat o'zgarmaydi. Mulkchilik munosabati tarixan qanday shakllarda rivojlanganligi katta qiziqish uyg'otadi (7.1-rasm).

7.1-rasm. Mulk shakllarining rivojlanishi

Ixtiyoriy shakldagi mulkning namoyon bo'lishi qator omillarga bog'liq. Jumladan:

- mehnat sharoitlari va natijalarini o'zlashtirib olish usullari;
- mehnat sharoitlari va natijalarini tasarruf etish xususiyatlari;
- mehnat sharoitlarini takror yaratish;
- faoliyat turlari bo'yicha almashishning asosiy usuli;
- natijalarni qayta taqsimlash usullari.

1. Mulkchilikning eng dastlabki shakli jamoaviy mulk G'arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi:

- jamoaviy mulk jamiyatga – uni to'laqonli a'zolari deb tan olingan hamma individlarga tegishli;

- jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tegishli;
- jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Jamoaviy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

- a) boshqarish (taqsimlash) – ijtimoiy;
- b) egalik qilish – xususiy;
- v) jamoaviy mulk ob'ektidan voz kechish ta'qiqlangan;
- g) ijtimoiy majburiyatlar tizimi;
- d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Jamoaviy mulkning rivojlanishi davlatchilikni yuzaga keltirgan. Ushbu bosqichda davlat majbur etish apparati sifatida hali jamiyatga qarshi turmaydi.

2. Oliy mulk davlat mulkining dastlabki shaklidir. Davlatni tashkil etish ko'p hollarda mulkni, masalan, yerni zo'rlik bilan tortib va bosib olish natijasi bo'lgan. Oliy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

- a) mulk va hokimiyatning bo'linmasligi;
- b) xizmat uchun mukofot sifatida resursni hadya etish shaklida faoliyat bilan almashish;
- v) mehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga birlashtirish (xususiy egalik);
- g) birlashtirilgan resurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi;
- d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Davlat boshlig'i bunday mulkning «oliy mulkdoriga» aylangan va ularni o'z fuqarolariga tarqatgan (hadya qilgan). Yerni egalikka olish va undan foydalanish sharti davlatga xizmat qilishdan iborat bo'lgan. Oliy hokimiyat ixtiyorida eng muhim ta'sir etish vositasi – tortib olish (tasarruf etish) huquqi qoldirilgan. Bu bir vaqtning o'zida ikkita o'zaro bog'liq vazifani hal etish imkonini bergan: ishlab chiqaruvchining ehtiyojlarini qondirish va ishlab chiqaruvchini o'zi foydalanadigan resursni takror yetishtirishga majbur qilish.

Asta-sekin vaqt o'tishi bilan oliy mulkchilik instituti sharoitida, davlat monopoliyasi xo'jalik faoliyati mahsulotlari bilan almashuv rivojlanishiga to'sqinlik qila boshlagan. Iqtisodiy ehtiyojlarning ta'siri ostida mulkchilik instituti o'zgarib boshladi. Natijada turli ishlab chiqarish usullariga xos ikki xil institut shakllandi: tabaqali va ko'p pog'onali mulk.

3. Tabaqali mulk – oldingi davrda asosiy mehnat sharti bo'lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalarning shakllanishi bilan tavsiflanadi, dvoryanlarning o'zlariga «birlashtirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqining kengayib borishi bilan izohlanadi.

Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- a) mulkdorlar sinfining paydo bo'lishi;
- b) ishlab chiqarish vositalari cheklangan aylanmasining paydo bo'lishi;
- v) hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning cheklangan xususiyati;
- g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;
- d) mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo'lishi. Rivojlanishning Yevropa modeliga xos tabaqali mulkchilik instituti davlat mulkchiligidan xususiy mulkchilikka o'tish bosqichi sifatida ta'riflanadi.

4. Xususiy mulkchilik individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi va quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- iqtisodiy agentlarning mustaqilligi;
- mehnat sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi;
- hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning yetariligi;
- mulkdorning mulkiy javobgarligi.

Xususiy mulk institutining shakllanishi tobelikning yangi shakli – iqtisodiy tobelikning paydo bo'lishiga olib keldi. Xodimning ishlab chiqarish vositalaridan ajralishi bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchining o'z mehnatining mahsuliga bo'lgan huquqidan mahrum etilishi yuz berdi.

5. Korporativ mulk. Ko'plab tadqiqotchilar korporativ mulkni xususiy mulk bilan tenglashtirib, korxonani tashkil etishning korporativ shaklini mulkiy majmuani ishonchli boshqarish shakli sifatida talqin etishni taklif qiladilar. Korporativ mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi; iqtisodiy agentlarning tobelik munosabatlari; iqtisodiy agentlar javobgarligining cheklanganligi; qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan keladigan daromadlar rolining keskin ortishi; mulkdor – korporatsiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali mehnat sharoitlarini takroriy yaratish.

6. Ijtimoiy mulk. Ijtimoiy mulk yuridik va jismoniy shaxslar mulki bilan birga mavjud bo'ladi. Jamiyat mulki, ko'p holatlarda davlat tomonidan boshqarilishiga qaramay, unga tegishli emas. Jamiyatning muammosi resurslarni takroriy ishlab chiqarish va mulkdan daromad – monopol rentani olish ustidan nazorat o'rnatishdan iborat.

Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) jamiyatning hokimiyat apparati sifatida davlatdan ajratilishi;

- b) jamiyatning tabiiy resurslarga monopoliyasi;
- v) ijtimoiy mulk ob'ektlaridan foydalanishning kossession mexanizmi;
- g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;
- d) ijtimoiy mulkdan keladigan daromadlardan jamiyat a'zolarining ijtimoiy ahamiyatli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.

7. Ko'p pog'onali mulkchilikning vujudga kelishi mulkdor vakolatlarining turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanishi jarayonini o'zida namoyon etadi. Ko'p pog'onali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- a) mol-mulk va hokimiyatning ajratilmaganligi;
- b) mol-mulk uchun to'liq huquqlarga ega shaxslarning mavjud emasligi;
- v) mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda ishtirok etishning xizmat xususiyati;
- g) ular o'rtasida mulkchilik vakolatlari taqsimlanadigan sub'ektlar o'rtasidagi tobelik munosabatlari;
- d) mehnat sharoitlarining ishlab chiqaruvchilarga birlashtirilishi.

Ta'kidlash lozimki, ko'p pog'onali mulkchilik instituti barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat sharoitlarini tasarruf etishdagi huquqlarini sezilarli darajada cheklagan holda, mehnat natijalarining erkin aylanishini istisno etmaydi. Demak, tabiiy resurslar emas, balki xo'jalik faoliyatining mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy vositalariga aylanishiga ko'ra mazkur institutning iqtisodiy asosi nuray boshladi. Lekin bu noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat o'z mavqeini osongina bo'shatib berganligini anglatmaydi. Ko'p pog'onali mulkchilik instituti o'z shaklini o'zgartirdi. Tarixdan ushbu o'zgarishning ikkita yo'nalishi ma'lum: totalitar va byurokratiya mulkchiligi.

8. Totalitar mulkchilikka sobiq Ittifoqda mavjud bo'lgan «davlat mulkchiligi» instituti yaqqol misol bo'ladi.

Totalitar mulkchilikka mos keluvchi rejali-taqsimlash iqtisodiyotida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlariga birlashtirilgan mol-mulkka faqat amalda egalik qiladilar va o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning ham, uni sotishdan olingan mablag'larning ham egasi hisoblanmaydilar. Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- hokimiyat va mulkning ajratilmasligi;
- ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi;
- mehnat sharoitlarining xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida markazlashgan tarzda qayta taqsimlanishi;

- ishlab chiqaruvchining o'zi yetishtirgan mahsulot va uni sotishdan olinadigan daromadni tasarruf etish huquqidan mahrum etilishi;
- mehnat sharoitlarini markazlashgan rejalashtirish mexanizmi yordamida takroriy yaratish.

9. Byurokratiya mulkchiligi ko'p pag'onali mulkchilik rivojlanishining tabiiy mahsuli hisoblanadi. Ishlab chiqarish emas, balki qayta taqsimlash katta miqdordagi pullarni yuzaga keltiradi. Uning asosiy xususiyatari:

- a) mulkchilik huquqlarini himoya qilishning samarali tizimi mavjud emasligi;
- b) resurslar va mahsulotlarni qayta taqsimlash jarayonida amaldorlar ishtirokining qonunchilikda belgilangan imkoniyati;
- v) narxlar va tariflarning byurokratik tartibga solinishi;
- g) xufiyona iqtisodiyotning katta ulushi;
- d) mehnat sharoitlarini takror yaratish samarali mexanizmining mavjud emasligi.

Hokimiyat va mulk ajralmasligining rasman tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmay qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga nisbatan iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi.

Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali beriladigan imkoniyatlar xo'jalik faoliyatidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga nisbatan ancha yuqori. Hokimiyaga ega amaldorlar shaxsiy boylikni ko'paytirish uchun hokimiyat imkoniyatidan foydalanadilar.

Lekin hokimiyat o'z egasiga mulkdan ko'ra ko'proq narsani beradi, ularning sa'y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Ular, odatda, hokimiyatni yo'qotib, mulkdan ham mahrum bo'ladilar.

7.4. Mulkiy huquqlar

1. Mulk-egalik qilish. Mulkdor. Egalik qilish ijtimoiy institut sifatida noyob resurslarni takroriy yetishtirish vazifasi paydo bo'lgan vaqtda yuzaga keladi. Dastlab mehnat sharoitlari egalik qilish ob'ekti hisoblanadi.

2. Mulk-imtiyoz. Monopolist. Vaqti kelib ijtimoiy-iqtisodiy rol' ikkita yangi rolga bo'linadi: tabiiy resurslar mulkdorining roli va ishlab chiqaruvchining roli. Egalik qilish huquqi foydalanish huquqidan, egalik qilish ob'ekti esa xo'jalik yurituvchi sub'ektdan ajralib chiqadi. «Mulk-imtiyoz» tushunchasi paydo bo'ladi.

Bu yerda mulkdor-monopolistning renta – o'ziga tegishli resurslardan daromad olish huquqiga duch kelamiz.

Mulk-imtiyoz aholining ma'lum qismi peshona terisi bilan o'z tirikchiligi uchun non topish majburiyatidan ozod bo'lishi uchun imkoniyat, ya'ni fan, san'at va harbiy ishni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Ishlab chiqaruvchi. Xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi-ishlab chiqaruvchining shaxsiy maqsadi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Ko'plab xo'jalik yurituvchi sub'ektlar shaxsiy maqsadlariga erishishga intilishi natijasida ijtimoiy ahamiyatga molik jiddiy vazifaning amalga oshishi – jamiyatni takroriy ishlab chiqarish sodir bo'ladi.

3. Mulk-korxonona. Tovar almashuvining rivojlanishi rollarning yangidan bo'linishida dastlabki tarixiy sabab hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining tabiiy huquqi hisoblangan mahsulotga bo'lgan huquq ishlab chiqarish vositalari mulkdori – xo'jayin o'tadi.

Xususiy mulk majburlashga asoslangan hokimiyat hamda obro'ga asoslangan hokimiyatni tarixdan siqib chiqaradi. Mulk-korxononaning paydo bo'lishi bilan birga yollanma xodim va xo'jayin, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikdan mahrum etilgan va o'z mehnatga layoqatini sotishga majbur bo'lgan iqtisodiy agent hamda xo'jalikning yangi turi – korxonani tashkil etuvchi iqtisodiy agentning roli paydo bo'ladi.

Xo'jayin. Xo'jayinning shaxsiy maqsadi – qo'shimcha qiymatni olishdan iborat. Bu uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beruvchi barcha yangi narsalarni joriy etishga undaydi. Xo'jayin o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifa – iqtisodiy faoliyatni rasionallashtirish egasiga aylanadi.

Yollanma xodim. Xodim – o'z mehnat qilish layoqati huquqiy ob'ekti hisoblangan individ (ishchi kuchi). Lekin bu layoqat, so'zsiz, uning o'ziga tegishli, ya'ni xodim kimningdir huquqlari ob'ekti hisoblanmaydi. U: a) erkin tanlash huquqini qo'lga kiritadi va b) o'z faoliyatining mahsulotlariga bo'lgan huquqni yo'qotadi. Xodimning ijtimoiy-iqtisodiy vazifasi mehnatni taqsimlash samaradorligini oshirishdan iborat.

4. Mulk-kapital. Mulk-imtiyoz holatida bo'lgani kabi mulk-korxonona o'z egasiga qo'shimcha mahsulotni o'zlashtirib olish huquqini beradi. Albatta, endi ushbu mahsulot ortiqcha mahsulotda emas, balki qo'shimcha qiymat – korxonona xo'jalik faoliyatining xarajatlari va natijalari o'rtasidagi farq shaklida namoyon bo'ladi. Mulk-kapital paydo bo'lishi bilan xo'jayinning roli kapitalist va menejer,

taqsimlash jarayonini nazorat qiluvchi iqtisodiy agent hamda ishlab chiqarish jarayonining tashkilotchisi rollariga bo'linadi.

Kapitalist. Kapital egasi xo'jayin singari qo'shimcha qiymat olishdan manfaatdor. Lekin ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish emas, balki kapitalni to'g'ri sarflash kapitalist uchun ushbu qiymatni olish usuli hisoblanadi.

Menejer. Kapitalistga menejer – ishlab chiqarish jarayonining rahbari, xo'jayin vazifasini bajaruvchi, lekin mulkni yo'qotish xatariga ega bo'lmagan iqtisodiy agent qarama-qarshi turadi.

Menejerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o'rtasida o'ta muhim farq mavjud. Xodim o'z ishchi kuchini – mehnatga layoqatini, menejer esa ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish bo'yicha xizmatni sotadi. Bitim tuzilgach, xodim ijrochiga, menejer esa korxonaga rahbariga aylanadi. Menejer daromadining asosini u rahbarlik qiladigan korxonaga faoliyati natijalari uchun mukofot tashkil qiladi.

5. Mulk-biznes. Tadbirkor. Mulk miqdori «qiymat» degan mavhum tushunchaga aylangan sharoitda sahnaga yangi shaxs – tadbirkor va yangi mulk ob'ekti – biznes chiqadi. Chunki nafaqat mehnat, yer va kapital, balki faoliyatning alohida turi – tadbirkorlik ham «qiymatni yaratish» xususiyatiga ega. Shaxsiy boyish masalasini hal etayotib tadbirkor munosib ijtimoiy vazifa – iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshiradi. U topgan yangi qarorlar asta-sekin ijtimoiy normaga aylanadi. Lekin yangi qarorlar nafaqat yangi imkoniyatlar, balki yangi xatarlardir. Bir vaqtning o'zida mulkdor va tadbirkor sifatida ishtirok etuvchi mulkdor-sarmoyador qismlarga ajrala boshlaydi. Shu tariqa tadbirkor asta-sekin mulkdordan ajralib chiqadi. Unda hatto o'zining, mulkdordan alohida mulk ob'ekti – biznes paydo bo'ladi.

Sarmoyador. Tadbirkorning o'ziga mulkka talabi kapitalni qiymatga ega bo'lgan cheklangan resursga aylantiradi. Bir vaqtning o'zida tadbirkorlik faoliyatidan voz kechgan va o'ziga tegishli cheklangan resurs – kapitaldan foydalanish huquqini to'lov evaziga sotuvchi sarmoyador-mulkdorning ijtimoiy-iqtisodiy roli paydo bo'ladi. Sarmoyadorning shaxsiy maqsadi mulkdan (kapitaldan) olinadigan daromadni ko'paytirishdan iborat.

6. Mulk-talab. Sarmoyador rolining ichki qarama-qarshiligi shu narsa bilan bog'liqlik, tadbirkorlik faoliyati yukini ko'tarishni istamagan holda, u istar-istamas ushbu faoliyat bilan bog'liq mulkni yo'qotish xatarini o'z zimmasiga oladi. O'z

navbatida, bu mulkdan olinadigan daromadning ikkita tarkibiy qismi cheklangan resurs uchun to'lov va xatar uchun to'lovni o'z ichiga oladi.

Sarmoyador rolining ushbu ikki tomonlamaligi natijasi – yana bir bo'linish: ishtirokchi roli va kreditor roli, tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish maqsadini ko'zlovchi sarmoyador va mulkni yo'qotish xatarini kamaytiruvchi sarmoyador rolining paydo bo'lishi.

Ishtirokchi – mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent. O'z navbatida, jamiyat va uning mol-mulki emas, balki xo'jalik jamiyatiga nisbatan majburiyat huquqlari ishtirokchining mulki hisoblanadi.

Ishtirokchining shaxsiy maqsadi – jamiyatning foydasida ishtirok etishdan iborat. U tegishlicha bu bilan bog'liq xatarlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi. Natijada mazkur loyihalar xatarlarini ko'plab ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash asosida o'ta qimmat va uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish mumkin. Ishtirokchining ijtimoiy-iqtisodiy vazifasi, shu tariqa, xatarlar va javobgarlik dispersiyasidan iborat.

Kreditor. Agar sarmoyador – tadbirkorlik roldan voz kechgan kapitalist bo'lsa, u holda kreditor tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir.

Professional moliyaviy vositachilardan foydalanish esa xatarlarni pasaytirish usuli hisoblanadi.

7. Mulk-aksiya. Jamiyatning ko'p sonli ishtirokchilari nafaqat uning xo'jalik faoliyati natijalari uchun javobgarlik, balki boshqaruvchilar tomonidan ishtirokchilar ishonchining suiiste'mol qilinish imkoniyatining ham taqsimlanishini yuzaga keltiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy rol' paydo bo'ladi: nazoratchi – xo'jalik jamiyatiga nisbatan alohida vazifalarni: jamiyat mol-mulki va daromadlarining tasarruf etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi uning ishtirokchisi.

Nazoratchining shaxsiy maqsadi xo'jalik jamiyatini kapitallashtirishning o'sishiga erishishdan iborat.

Aksiyador. Jozibadorligini yo'qotayotgan biznesdan chiqish ham xo'jalik jamiyatlarining faoliyati bilan bog'liq xatarlarni soddalashtirish usuli hisoblanadi. Ushbu imkoniyat jamiyatda ishtirok etishning alohida vositasi – aksiyalarning paydo bo'lishi bilan ta'minlanadi.

Rasmiy jihatdan aksiyalar o'z egalariga jamiyatga nisbatan majburiyat huquqlari, xususan: boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi, jamiyat

foydasining bir qismini olish huquqi va jamiyat tugatilgan taqdirda mol-mulkingning bir qismiga ega bo'lish huquqini beruvchi qimmatli qog'ozlarni o'zida namoyon etadi.

Biroq ushbu huquqlar ko'p jihatdan deklarativ hisoblanadi. Boshqaruvda ishtirok etish huquqini faqat aksiyalarning katta miqdordagi paketlariga egalik qiluvchi aksiyadorlar – majoritariylar amalga oshirishlari mumkin. Jamiyat tugatilgan taqdirda mol-mulkingning bir qismini olish huquqini esa amalga oshirishning iloji yo'q: jamiyatga nisbatan aksiyadorlar ularning talablarini ijro etish uchun qolgan barcha shaxslar qondirilganidan keyin qabul qilinuvchi so'nggi navbatdagi kreditorlarni o'zida namoyon etadi.

Aksiyadorlarning kompaniyadan chiqishi tufayli yuzaga kelgan aksiyalari kursi tushib ketishi yangi investisiyaarni jab etish imkoniyatini keskin pasaytiradi. Aksiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o'sishi emas, balki o'ziga tegishli aksiyalar paketlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aksiyalar bozor kotirovkalarining o'zgarishi tendensiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o'z navbatida, aksiyador ijtimoiy-iqtisodiy vazifasining amalga oshirilishiga olib keladi. Uning sa'y-harakatlar tufayli kapital harakatining tezligi keskin oshadi.

7.5. Mulkiy huquqlar taqsimoti tahlili

Barqaror bozor iqtisodiyotiga ega huquqiy-demokratik jamiyat qurishning asosiy yo'nalishlaridan biri – chuqur institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishdan iborat. Bunda nafaqat eski markazlashgan iqtisodiyot institutlarini isloh qilish, balki iqtisodiy munosabatlarning o'zagini tashkil etuvchi mulkchilik va shartnomaviy munosabatlarni ham bozor iqtisodiyotiga mos ravishda takomillashtirish talab etiladi. Bu boradagi amaliy ishlar mamlakat mustaqilligining dastlabki yillaridanoq boshlangan edi va hozirgi paytda yuqori bosqichga ko'tarilib bormoqda.

Ma'lumki, mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlarining negizini tashkil etadi. Mulchilik munosabatlarining tarkibi mulkchilik instituti bilan bog'liq. Mulchilik instituti mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy institut bo'lib, insonlarga o'z orzu-umidlarini shakllantirish imkonini beradi. Mulchilik instituti mulkiy huquqlardan iborat bo'lib, ushbu huquqlarni bilish insonlarga istiqboldagi o'zlari munosabatga kirishadigan boshqa insonlarning xatti-harakatlari hamda foyda va

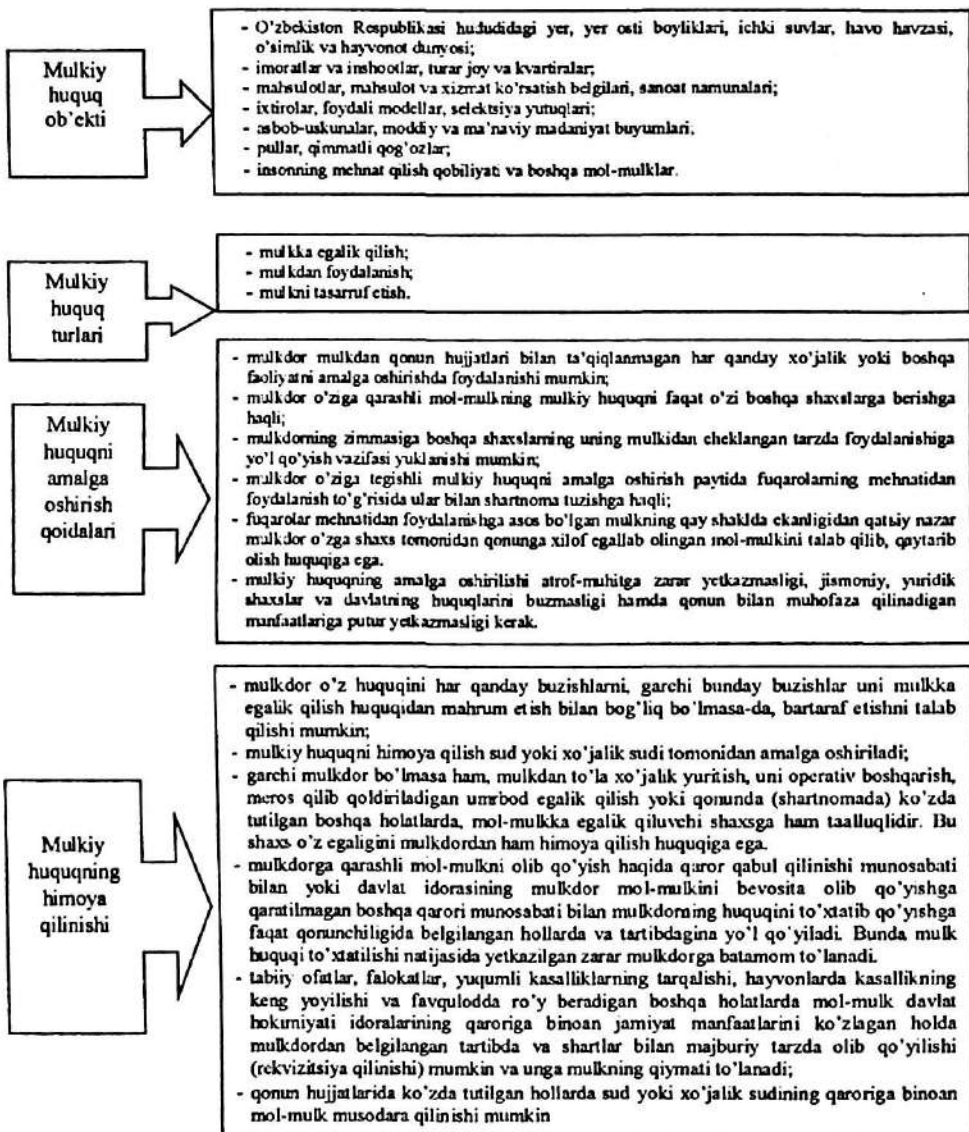
xarajatlarni hisoblash imkonini beradi. Bunday huquqlar mavjud bo'lmaganda edi, insonlar o'z hamkorlarini xatti-harakatlarini oldindan hisobga olishlari mumkin bo'lmas edi.

Shularni inobatga olib, O'zbekistonda mulkiy huquqlarni amalga oshirishni tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Ularda mulkiy huquq sub'ektlari (fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat), mulkiy huquq ob'ektlari (er, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan, binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, xomashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek, intellektual mulk), mulkiy huquq turlari (egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish) hamda uni amalga oshirish qoidalari va himoyalash kafolatlari majmui qabul qilindi. Ular 7.2-rasmda keltirilgan.

Iqtisodiy nuqtai nazardan mulk ob'ektiga nisbatan mavjud mulkiy huquqlardan foydalangan holda ushbu ob'ektdan samarali foydalanishga erishadigan mulk egasini topish mulkiy munosabatlarni o'zgartirishning asosiy mohiyatini ifodalaydi. Mulkiy munosabatlarni o'zgartirish institutsional islohotlar vositasida amalga oshiriladi. Uning mexanizmi mulkiy huquqlar taqsimotini amalga oshirishdan iborat. Chunki mulkiy huquqlar iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra jamiyatda sodir etiladigan har qanday almashuvi mulkiy huquqlar bilan almashuvdir.

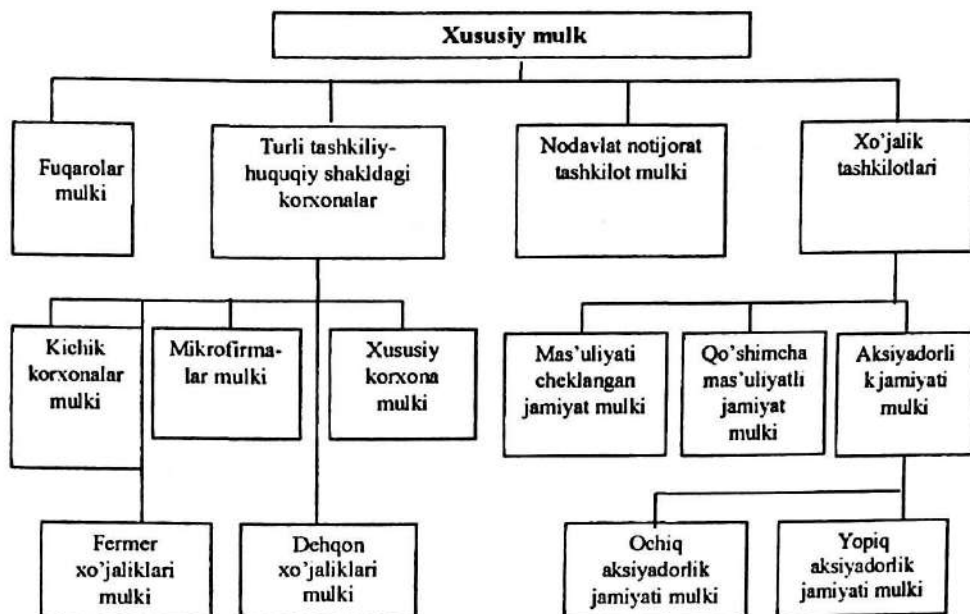
Mulkiy
huquq
sub'ekti

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, jamoalar, ularning birlashmalari;
- jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlar;
- fuqarolarning oilaviy va o'zga birlashmalari;
- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari;
- xalq deputatlarining barcha bo'g'indagi Kengashlari hamda ular vakolat bergan davlat boshqaruvi idoralari;
- boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar;
- boshqa davlatlarning yuridik shaxslari va fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

7.2-rasm. O'zbekistonda mulkdorlar va ularning mulkiy huquqlarini amalga oshirish

O'zbekistonda mulk xususiy va ommaviy shaklda bo'ladi. Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya'ni xususiy mulk shaklida yuqoridagi mulk huquqlar bir shaxs (jismoniy va/yoki yuridik shaxs)da jamlanadi (7.3-rasm), shuning uchun ham ushbu mulk shakli samaraliroq hisoblanadi.

7.3-rasm. O'zbekistonda xususiy mulk egalari sub'ektlari.

Chunki bozor iqtisodiyotida o'zaro munosabatlar turli mulk shakllariga asoslangan sub'ektlar o'rtasida olib boriladi. Ularning har biri o'z mulkiy huquqlari va o'z manfaatlariga ega. Ularning mulkiy huquqlari juda aniq belgilangan, uning himoyasi qonun bilan kafolatlangan taqdirda o'zaro bitimga kelishish oson kechadi. Bu mulkiy huquqlar haqiqiy egalari, mulkdan eng umumli tarzda foydalana oluvchilar qo'lga o'tishi uchun ham muhimdir.

O'zbekiston qonunchiligida, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mulkiy huquqlarning uch turi keltirilgan. Lekin rivojlangan bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarda amalda bo'lgan umumiy huquqda yanada ko'proq

mulkiy huquqlar ajratiladi. Chunki iqtisodiy agentlarning bozor tamoyillari nuqtai nazaridan o'zaro aloqalari murakkab hodisa bo'lib, u mulkiy huquqlarni chuqurroq aniqlashtirishni talab qiladi.

Yuqorida bayon etilganidek, mulkiy huquqlar A.Onore ro'yxati bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi: egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi, tasarruf etish yoki boshqarish huquqi, o'zlashtirish huquqi, kapital qiymat huquqi, xavfsizlik huquqi, ashyoning meros yoki vasiyat bo'yicha o'tishiga bo'lgan huquq, muddatsizlik huquqi, zararli foydalanishni ta'qiqlashga bo'lgan huquq, undirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi, qoldiq xususiyati huquqi.

Mulkiy huquqlarni aniqlashga bunday yondashuv bozor iqtisodiyoti sharoitida individlar o'rtasida resurslardan foydalanish bo'yicha har qanday murakkab muzokaralarni olib borish va bitishuvga kelishda samarali hisoblanadi. Chunki bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatida keng quloch yozayotgan ijara, lizing, franchayzing kabi shakllari mulkiy huquqlarning yanada ko'proq sub'ektlar o'rtasida taqsimlanishini taqozo etadi. Demak, yuqoridagi huquqlarning ulardan eng unumli foydalanuvchi sub'ektlarga aniq mustahkamlanishi transaksion xarajatlarni qisqartiradi va samarali xo'jalik yuritishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat korxonalarini xususiyashtirish Davlat dasturlariga muvofiq, ochiq aksiyadorlik jamiyati doirasida mulkiy huquqlar taqsimotining turli variantlari nazarda tutildi. Masalan, mehnat jamoasi a'zolari aksiyalar umumiy ulushida 10 foizdan oshmaydi, lekin har bir xodim aksiyalarni olish huquqiga ega hisoblanadi. Natijada mulk sub'ektlari va huquqlarining taqsimlanishi quyidagi 7.2-jadvaldagi ko'rinishga ega.

7.2-jadval

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalariga mulkiy huquqlarning taqsimlanishi*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'ektlari			
	Aksiyador, korxonada xodim	Aksiyadorlar yig'ilishi	Ijro etuvchi organ, korxonada direksiyasi	Davlat mulki qo'mitasi
Egalik qilish huquqi	+		+	+
Foydalanish huquqi	+		+	+
Tasarruf etish huquqi	+		+	+
Daromad olish huquqi	+		+	+
Kapital qiymat huquqi		+		

Xavfsizlik huquqi			+	+
Meros va vasiyatnoma buyisha o'tish huquqi	+			
Muddatsizlik huquqi	+			
Zararli foydalanishni ta'qiqlash huquqi				+
Uindirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+		
Qoldiq xususiyati huquqi		+		

*Jadval O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni asosida tuzilgan.

Mulkiy huquqlarning 7.2-jadvaldagi taqsimlanishi birlamchi taqsimot bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda, ya'ni huquqlarning har biri undan samarali foydalanishdan manfaatdor mulkdorning qo'lida bo'lgan vaziyatda mulkning optimal tarkibiga erishish muhim o'rin tutadi. Biror-bir imkoniyatli mulkdorning mulkiy huquqlaridan samarali foydalanishdan manfaatdorlik darajasi haqida mulohaza yuritishda Kouz teoremasi asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqacha aytganda, mulkiy huquqlarning dastlabki taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiga ta'sir o'tkazmaydi, chunki pirovardida huquqlarning har biri ushbu huquqdan eng samarali foydalanish asosida u uchun eng yuqori narxni taklif etishga qodir mulkdorning qo'lida bo'ladi.

Endi bu holatni xususiy korxonalar misolida ko'rib chiqamiz. Amaldagi qonunchilikka asosan xususiy korxonalar mulkdori bilan uning ishchilari o'rtasida mulkiy huquqlar taqsimoti 7.3-jadvalda keltirilgan shaklda namoyon etilishi mumkin.

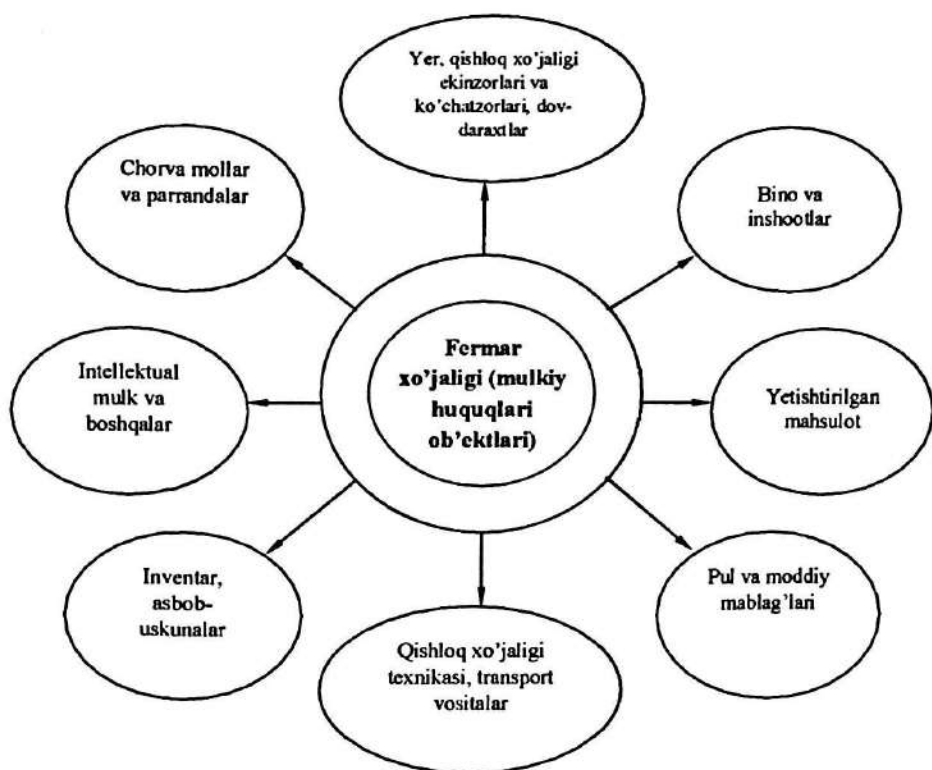
Xulosa qilib aytganda, mulkiy huquqlarning bo'linish va ma'lum uyg'unlikda birlashish xususiyatlari bois ular tarkibidagi har qanday o'zgarish iqtisodiy rag'batlar tizimida ham shunga mutanosib siljishlarga olib keladi. Bu esa xo'jalik jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlarida ham ma'lum o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Demak, mulkiy munosabatlar xo'jalik yuritishning harakatlantiruvchi omili bo'lib, turli xo'jalik yuritish tizimlari uchun o'ziga xos mulkiy munosabatlar shakllanadi.

Xususiy korxonalarda ustav fondiga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'ektlari		
	Korxon boshlig'i (direktori)	Korxon ishchilari (xodimlari)	Davlat
Egalik qilish huquqi	+		
Foydalanish huquqi	+	+	
Tasarruf etish huquqi	+		
Daromad olish huquqi	+	+	
Kapital qiymat huquqi	+		
Xavfsizlik huquqi	+		+
Meros va vasiyalnoma buyisha o'tish huquqi	+		
Muddatsizlik huquqi	+		
Zararli foydalanishni ta'qiqlash huquqi	+		
Undirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+	
Qoldiq xususiyati huquqi	+	+	

* Jadval O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi hamda "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari hamda Fuqarolik Kodeksi asosida tuzilgan.

O'zbekistonda fermer xo'jaliklariga tegishli mol-mulk va ularga bo'lgan mulkiy huquqlar davlat himoyasida. Ular mol-mulkiga quyidagilar kiradi: binolar, inshootlar, qishloq ho'jaligi ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov-daraxtlar, chorva mollar, parrandalar, yetishtirgan mahsulot, qishloq xo'jaligi texnikalari, inventar', asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk ob'ektlari va boshqalar (7.4-rasm).

7.4-rasm. Fermar xo'jaliklarida mulkiy huquqlar ob'ektlari tarkibi*.

*Manba: 2004 yil 26 avgustda qabul qilingan "Fermar xo'jaligi to'g'risida"gi Qonun asosida tuzilgan.

Ma'lum muddatga ijaraga olingan yer uchastkasi uchun fermer tomonidan davlatga ijara haqi to'lanadi. Davlat, o'z navbatida, fermerning yer uchastkasiga bo'lgan huquqini shu muddatda mustahkam himoyasini ta'minlaydi. Ya'ni bu holatda fermer uchun ushbu huquqlarni o'z ichki imkoniyatlari bilan himoyalashdan ko'ra, bu vazifani davlatga yuklab, o'zi ijara haqi to'lagani foydaliroqdir.

Fermar xo'jaliklarida yerga bo'lgan mulkiy huquqlarni tahlil qiladigan bo'lsak, bu yerda mulkiy huquqlar ikkita sub'ekt – fermer xo'jaligi va davlat o'rtasida taqsimlangan (7.4-jadval).

Fermer xo'jaliklarida yerga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fermer xo'jaligi	Davlat
Egalik qilish huquqi	-	16 -m. YeK
Foydalanish huquqi	13 -m. Fxq, 53 -m. YeK	-
Tasarruf etish huquqi	-	16 -m. YeK
Daromad olish huquqi	17-m. Fxq, 173-m. FK	-
Kapital qiymati huquqi	-	16 -m. YeK
Xavfsizlik huquqi	17 -m. Fxq	-
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	13, 21 -mm. Fxq	-
Muddatsizlik huquqi	-	10,16 -m. YeK
Zararli foydalanishni ta'qiqlash huquqi	-	36 -m. YeK, 173 -m. FK
Undirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK	16 -m. YeK
Qoldiq xususiyati huquqi	-	36 -m. YeK

Izoh: FK – O'z Fuqarolik Kodeksi, YeK – O'zR Yer Kodeksi, Fxq – O'zR *Fermer xo'jaligi to'g'risida*gi Qonuni, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan.

Ma'lumki, fermer xo'jaliklari mavsum paytida turli qishloq xo'jaligi texnikasi (mashina, traktor va boshqa transport vositalar)ga muhtojlik sezadi. Tegishli texnikani lizing orqali olish ushbu muammoning samarali yechimi hisoblanadi. Lizing orqali olingan texnikaga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimoti 7.5-jadvalda ko'rsatilgan.

Jadvalga ko'ra, ushbu huquqlar bir sub'ekt uchun belgilanmagan, balki uchta (fermer xo'jaligi, lizing kompaniyalari va banklar) o'rtasida taqsimlangan. Fermer tomonidan lizing shartnomasi asosida olingan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish huquqi fermening o'ziga tegishli, ayni paytda ushbu texnikaga egalik qilish huquqi, fermer lizing to'lovini to'liq amalga oshirguniga qadar, uni mablag' bilan ta'minlagan bankka tegishlidir.

Fermer xo'jaliklarida lizing orqali olingan texnikaga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Lizing oluvchi (fermer xo'jaligi)	Lizing beruvchi tashkilot (kompaniya)	Lizing sotuvchi muassasa (bank)
Egalik qilish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Foydalanish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Tasarruf etish huquqi	-	597 -m. FK, 11 -m. Lq	598 -m. FK
Daromad olish huquqi	183 -m. FK, 6 -m. Lq	590 -m. FK, 22 -m. Lq	-
Kapital qiymati huquqi	-	11 -m. Lq	11 -m. Lq
Xavfsizlik huquqi	593 -m. FK, 19 -m. Lq	19 -m. Lq	-
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	21 -m. Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	15 -m. Lq	-	-
Zararli foydalanishni ta'qiqlash huquqi	594, 595 -m. FK, 24 -m. Lq	24 -m. Lq	-
Undirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK, 12, 24 -m. Lq	592 -m. FK, 11 -m. Lq	-
Qoldiq xususiyati huquqi	-	12, 20 -m. Lq	-

Izoh: FK – O'zR Fuqarolik kodeksi, Fxq – O'zR "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonun, Lq – O'zR "Lizing to'g'risida"gi Qonuni, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida muallif ishlanmalari.

Fermer xo'jaliklarining asosiy faoliyati qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirishdan iborat. Ushbu mulkka bo'lgan huquqlar "yig'indisi" vaziyati avvalgilarga o'xshash, ya'ni fermer xo'jaligi, ushbu mahsulotni qabul qiluvchi (qayta ishlovchi) korxonalar hamda davlatga tegishli (7.6-jadval). Chunki fermer xo'jaliklari nafaqat o'z ehtiyojlari uchun, balki davlat buyurtmasi yoki kontraktasiya shartnomasiga asosan mahsulot yetishtiradi.

Birinchi holatda ushbu mulkka bo'lgan deyarli barcha huquqlar "yig'indisi" yer uchastkasiga bo'lgan ijara muddati tugagunga qadar fermer xo'jaliklarida

mujassam, u mutlaq egasi hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi holatda esa huquqlar fermer xo'jaligi mahsulotni mulk qilib topshirgandan keyin qayta ishlovchi tashkilot yoki davlat korxonalariga o'tadi. Aynan shunday o'xshash murakkab mulkiy huquqlar taqsimoti boshqa aylanma vositalar, masalan, pul mablag'lari, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallarida ham kuzatiladi.

7.6-jadval

Fermer xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlarga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fermer xo'jaligi	Qayta ishlovchi tashkilot	Davlat
Egalik qilish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Foydalanish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Tasarruf etish huquqi	16 -m. Fxq, 8 -m. Tq	386 -m.FK	386 -m. FK
Daromad olish huquqi	16, 24 -m. Fxq, 20 -m. Tq	-	-
Kapital qiymati huquqi	16, 24 -m. Fxq	-	-
Xavfsizlik huquqi	464, 467 -m. FK	466 -m. FK	463-m. FK
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	21 -m. Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	13 -m. Fxq	-	-
Zarari foydalanishni ta'qiqlash huquqi	38 -m. Tq	466 -m. FK	464 -m. FK
Undirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	-	-	35 -m. Fxq
Qoldiq xususiyati huquqi	19 -m. Fxq, 14 -m. Tq	-	-

Izoh: FK – O'zR Fuqarolik kodeksi, Fxq – O'zR "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonun Tq – O'zR "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligida mulk shakllaridagi tarkibiy o'zgarishlar asosan mulkiy huquqlar taqsimlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi natijasi bo'lib, aynan mulkiy huquqlar taqsimoti haqiqiy mulkdorlar va xo'jalik yuritishning samarali shakllarini vujudga keltirishda muhim ahamiyat kasb

etadi. Shu bilan birga 7.2-7.5-jadvallarda keltirilgan mulkiy huquqlar taqsimoti amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish hamda mulkdorlar huquqini himoya qilishga doir huquqiy normalarni yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari normalarigina qonun hujjatlariga kiritilgan, qolgan 8 ta mulk huquqi turi hali qonun hujjatlarida to'liq o'z ifodasini topmagan.

Qisqacha xulosa

Mulk huquqlari nazariyasi mulkiy huquqlarning iqtisodiyot sub'ektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) o'rtasida taqsimlanishi hamda mulkiy munosabatlar muammolarini o'rganadi. Mulk huquqi, bir tomondan, sub'ektiv ashyoviy huquq. O'z mazmuniga ko'ra, mulk huquqi barcha ashyoviy huquqlar orasida eng keng huquqdir: mulkdor o'z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega bo'lishi lozim.

Xorijiy manbalarda mulk huquqi 11 ta turga ajratilgan holda o'rganiladi. Bu esa mulk huquqini kengroq talqin etish imkonini beradi.

Mulkiy munosabatlar tarixan turli shakllarga ega bo'lgan va ular mulkiy huquqlarning tabaqalanishida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda mulk shakli xususiy va ommaviy turlarga bo'linadi. Ommaviy mulk shakli davlat mulkini ham o'z ichiga oladi.

Fermer xo'jaligining mulki fermer va xo'jalik a'zolarining mulki hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Mulk huquqi, Onore ro'yxati, xususiy mulk, jamoaviy mulk, davlat mulki, totalitar mulk, korporativ mulk, ijtimoiy mulk, mulkdorlar, ochiq aksiyadorlik jamiyati, fermer xo'jaligining mulkiy huquqlari, mulkiy huquqlar taqsimoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Mulk huquqi deganda nima tushuniladi?
2. Mulk o'zi nima? Uning qanday shakllari mavjud?
3. Onore ro'yxatiga kiruvchi mulk huquqlari turlarini ayting va ularning mohiyatini tushuntiring.
4. Mulk huquqi tasnifi nima va uni O'zbekiston iqtisodiyotining amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini izohlab bering.

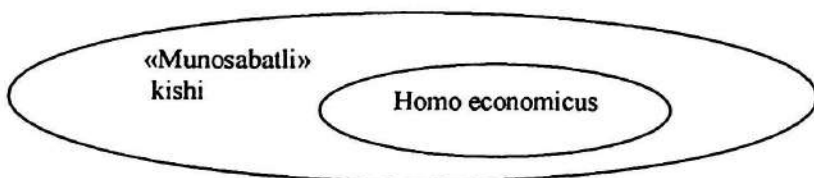
VIII bob. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

Transaksiya nazariyasiga muvofiq shaxslar o'zaro hamkorligining umumiy doiralari institutlar tomonidan belgilanadi. Bitimlarni tuzish shartlarining muayyan doiralari esa o'zaro hamkorlikning turi ishtirokchilari o'rtasida qayd etiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 9-bobi (101-112-moddalar) bitimlarga bag'ishlangan. Agar mulkchilik huquqlari nazariyasining atamalaridan foydalansak, mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi har qanday kelishuvni shartnoma, deb atash mumkin. Shartnomani tuzishda shaxslar rasmiy va norasmiy me'yorlarni muayyan bitim ehtiyojlari uchun qo'llagan holda, ulardan foydalanadilar. Boshqacha aytganda, shartnoma belgalangan institutsional doiralarda amalga oshiriladigan almashuv maqsadlari va shartlarining shaxslar tomonidan ongli ravishda va erkin tanlanishini aks ettiradi.

8.1. Shartnoma tushunchasi

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlovi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

Shunday qilib, institutsional tahlil oqilona tanlov modelining umumiy emas, balki xususiy holatini ko'rib chiqish uchun zamin yaratadi. Ushbu model universal emas, u alohida institutsional doiralarda shaxslarning xatti-harakatini yoritish bilan chegaralanadi, bunda shaxslar ushbu doiralarga cheklangan darajada ta'sir ko'rsatadilar. Oqilona tanlov modelini institutsional doiralarga joylashtirish «doira samarasi» deb nom oldi. Biroq oqilona tanlov institutsional doiralarni faqat chegaralash (giyohvandlik moddalari, qurol-aslaha, boshqa ijtimoiy xavfli tovar va xizmatlar oldi-sotdisi to'g'risida shartnomalar tuzish uchun qonuniy ta'qiq) sifatida talqin etish noto'g'ri bo'ladi. Institutsional doiralar nafaqat cheklaydi, balki oqilona tanlovni amalga oshirish uchun zamin yaratishi mumkin. Shu tariqa, ishonchning norasmiy me'ori ham, tomonlarning shartnomadan kelib chiquvchi majburiyatlari paydo bo'lishi to'g'risidagi rasmiy qoida ham, hatto shartnoma tuzish va uni bajarish lahzasi o'rtasida ancha vaqt o'tgan taqdirda ham huquqlar bilan almashish imkonini beradi. Bunday institutsional doiralarda amal qiluvchi «munosabatli» kishi, o'z xususiyatlariga ko'ra homo oeconomicusdan farq qiladi – birinchi tushuncha ikkinchisiga nisbatan ancha keng.

8.1-rasm. Shartnomaviy majburiyat doirasi.

«Munosabatli» kishi oqilona maqsadli harakat me'yoriga amal qiladi, lekin shu bilan birga u o'z xatti-harakatini ishonch, empatiya va bozor konstitusiyasini tashkil etuvchi boshqa me'yorlar asosida ham quradi. Uni tuzish va bajarish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligini nazarda tutuvchi shartnoma odatiy holatni o'zida namoyon etadi.

Bozor iqtisodiyoti normalari tizimida ko'ra, shaxs xatti-harakatiga «tabiiy» omillarning ta'sirini oldindan aniq aytishning iloji yo'q. Chunki bozor iqtisodiyoti normalari shaxs va «tabiat» o'rtasidagi emas, balki shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni tartibga soluvchi me'yorlar yig'indisini namoyon etadi. Shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijalariga «Tabiat» ta'sirining uchta varianti mavjud.

1. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, shaxslar ushbu holatda aniqlik sharoitida bo'ladilar.

2. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytish mumkin. Shaxs tomonidan qabul qilinadigan qarorni muqobil natijalarning paydo bo'lishi ehtimoli ma'lum bo'lganida «hisoblab chiqish» mumkin.

3. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytib bo'lmaydi. Qaror qabul qilish natijalarini «hisoblab chiqish» mumkin emas, chunki qarorni qabul qilish vaqtida ularning paydo bo'lishi ehtimol emas, balki faqat uning muqobil yakunlari ma'lum.

Xatar va noaniqlik sharoitida hamma shaxslar ham bir xil harakat qilmaydilar. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning uchta turi mavjud: xatarga qarshi insonlar; xatarga betaraf munosabatda bo'ladigan insonlar va xatarga moyil insonlar.

8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma

Qaysi institutsional doiralar insonlarning «tabiiy» («tabiat» bilan shartlangan) xatar va noaniqliklarga munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shartnomalar tuzish imkonini beradi? Ushbu institutsional doiralar bitim tomonlaridan biriga o'zaro hamkorlik natijalariga «tabiiy omillar» ta'siridan qat'i nazar kafolatlangan daromad olish huquqini qo'lga kiritib, xatardan voz kechish imkonini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomada belgilanadi. Biroq bunda shartnomaning xatarga qarshi tomoni vaziyat qulay tus olgan hollarda katta daromad olish uchun e'tirozlardan voz kechadi.

«Yollash to'g'risidagi shartnoma» atamasi yollanma xodim va ish beruvchining o'zaro hamkorligi modelidan kelib chiqib, unda shu narsa nazarda tutiladiki, yollanma xodim – xatarga qarshi, ish beruvchi esa xatarga nisbatan betaraf. Bozor kon'yunkturasi va yollanma xodim ishlab chiqaruvchi mahsulotga talab qanday bo'lishidan qat'i nazar, u mehnati uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi. Bunda shartnomaning o'zida qaysi harakatlarni amalga oshirganlik uchun yollanma xodim mukofot olishi aniq ko'rsatilmaydi, harakatlar xususiyati «tabiiy» omillar bilan shartlangan biror-bir vaziyat sodir bo'lishidan kelib chiqadi. Amalda yollash to'g'risidagi shartnoma faqat yollanma xodim ish beruvchining qarorlariga bo'ysunishi zarurligini qayd etadi.

Endi yuqorida aytilganlarni matematik ko'rinishda ifodalash mumkin. Shartnoma tuzish pallasida uning amalga oshirilishiga shartnoma ishtirokchilarining nazorati ostida bo'lmagan yei voqealar ta'sir ko'rsatishi ma'lum, deylik. Shu bilan birga ushbu voqealarning sodir bo'lishi ehtimoli ni ham ma'lum. U holda yollash to'g'risidagi shartnomani tuzishda ish beruvchi tomonidan yollanma xodim shartnomaning amalga oshirilishi pallasida qanday yei voqea sodir bo'lishiga ko'ra bajarishi uchun xi vazifani tanlash tartibi tafsirlanadi. Yollash to'g'risidagi shartnomada butun X vazifalar yig'indisi haqida kelishib olinadi, shulardan ish beruvchi, bunda o'zining foydalilik vazifasini maksimalashtirgan holda xi ni tanlashi mumkin. Ya'ni yollash to'g'risidagi shartnoma deb, X vazifalar yig'indisining unda vazifaning maksimal qiymati

$$EU[p_1x_1(e_1) + p_2x_2(e_2) + \dots + p_kx_k(e_k)],$$

$x_1, \dots, x_k \in X$ bo'lgan tafsirsiga aytiladi, bu yerda EU – ish beruvchining kutilayotgan foydaliligi. Yollash to'g'risidagi shartnomaga sotish to'g'risidagi shartnoma muqobil hisoblanib, unda ehtimoliy vazifalarning yig'indisi emas, balki bajarish uchun qabul qilinadigan va yei voqealar sodir bo'lishining ma'lum ehtimolligi asosida belgilangan muayyan vazifalar haqida kelishib olinadi. Shunday qilib, sotish to'g'risidagi shartnoma quyidagi vazifaning qiymati maksimal bo'ladigan (shartnomaning amal qilish muddati mobaynida) kelgusi davrlarda bajarish uchun qabul qilinadigan vazifalarni belgilab beradi:

$$rU[x_1(e_1)]+p_2U[x_2(e_2)]+\dots+p_kU[x_k(e_k)],$$

bu yerda U – bitim ishtirokchilarining x_i topshirig'ini bajarishdan umumiy foydaliligi.

Yollash to'g'risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo'lgan shaxsga o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Sotish to'g'risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Sotish to'g'risidagi shartnoma faqat uning ikkala tomoni ham xatarga nisbatan betaraf bo'lib, kutilayotgan voqealar sodir bo'lmasligi va shartnomada qayd etilgan vazifalar yuzaga keladigan vaziyatga mos bo'lmagan ehtimollikka ko'nishga tayyor bo'lgan taqdirda tuzilishi mumkin.

Demak, sotish to'g'risidagi shartnoma xatarga bir xil munosabatda bo'luvchi – xatarga betaraf shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Yollash to'g'risidagi shartnoma esa xatarga har xil munosabatda bo'luvchi – xatarga betaraf va xatarga qarshi insonlar o'zaro hamkorligining institutsional doiralarini belgilaydi. Xatarga qarshi shaxslar (yollanma xodimlar) xatarga betaraf bo'lgan shaxslar (ish beruvchilar) foydasiga kelgusida «tabiiy» omillarni hisobga olgan holda harakat strategiyasini erkin tanlash huquqidan ixtiyoriy ravishda voz kechadilar. Shaxsning shartnomada belgilangan faoliyat turi ustidan nazorat huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi yuz beradi. Huddi resurslarni tasarruf

etish huquqini topshirish kabi shaxs o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini ham topshirishi mumkin.

Shunday qilib, shaxs, agar u boshqa shaxs tomonidan nazorat qilingan taqdirda katta foyda va (yoki) nazorat qilish huquqi topshirilayotgan shaxsdan kompensasiya olishiga ishonsa, o'z harakatlari ustidan nazorat huquqining topshirilishidan manfaatdor hisoblanadi.

Shaxsga faoliyatning shartnomada belgilangan sohalardagi o'z harakatlari ustidan nazoratning topshirilishi hukmronlik munosabatlariga asoslanadi. Hukmronlik munosabatlari bir necha turga bo'linadi:

- oddiy, uning doirasida nazorat aynan unga nazorat qilish huquqi topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi;
- murakkab, bunda unga nazorat huquqi topshiriladigan shaxs bir vaqtning o'zida ushbu huquqni uchinchi shaxslarga topshirish huquqini ham qo'lga kiritadi;
- alohidalangan, unda nazorat muayyan shaxsga topshiriladi;
- pozision, u nazoratning muayyan shaxsga emas, balki jamiyatning institutsional tarkibida (davlat apparatida, firmaning ichki tuzilishida va h.k.) muayyan mavqega ega shaxsga topshirilishini nazarda tutadi.

8.3. Shartnoma turlari

Endi yollash to'g'risidagi shartnoma bilan sotish to'g'risidagi shartnomani o'zaro taqqoslagan holda, bevosita shartnoma tarkibini muhokama qilishga kirishamiz. Shartnomaning uchta asosiy turi ma'lum – klassik, implisit va neoklassik.

Klassik shartnoma, unda o'zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to'la-to'kis belgilangan, sotish to'g'risidagi shartnomadan hosil bo'lgan shartnoma.

Implisit (bundan «implisit», ya'ni oxirigacha kelishilmagan shartnoma atamasi kelib chiqqan) shartnoma esa, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomani amalga oshirish jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi. Bunday shartnoma yollash to'g'risidagi shartnomadan hosil qilinadi. Neoklassik yoki gibrid, «munosabati» shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo'lganida uning shartlariga amal qilmaslik imkonini beradi.

Quyidagi jadval yordamida uch turdagi shartnomaning tarkibi va o'lchamlarini solishtiramiz.

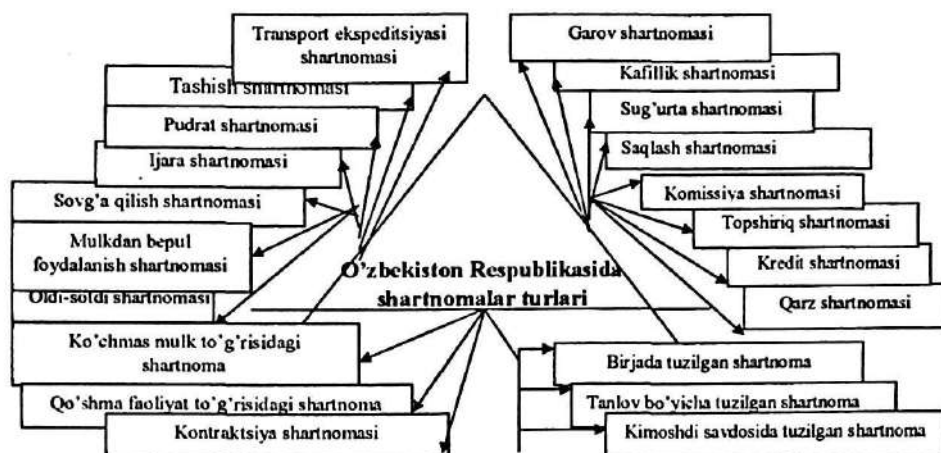
8.1-jadval

Shartnoma tarkibi va xususiyatlari

Klassik	Neoklassik	Implisit
1. Shartnoma tomonlarining tavsifi		
Har bir ishtirokchining o'rnini bosadigan shaxsni topish osonligi. Natija ishtirokchilarning tarkibiga bog'liq emas. Tomonlar xatarga nisbatan bir xilda betaraf	Teng o'rinbosar topish qiyinligi tufayli shartnoma tomonlarining yuqori darajada o'zaro bog'liqligi. Tomonlar xatarga nisbatan betaraf	Bitim ishtirokchilarining ikki tomonlama bog'liqligi: natija ularning birgalikda faoliyat yurita olishlariga bog'liq. Bir tomon xatarga nisbatan betaraf, ikkinchi tomon xatarga qarshi
2. Shartnoma shakli		
Shartnoma standart shaklda, unda shartnomani bajarishning barcha ikir-chikirlari haqida to'liq kelishib olingan	Shartnoma shakli «bitimga moslab» maxsus ishlab chiqiladi. Shartnoma to'liq tafsirlanmagan, balki tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat qoldiradi	Shartnomaning asosiy qoidalari eksplitsit tarzda umuman tafsirlanmasligi mumkin. Shartnoma tomonlarning biri o'z harakatini nazorat qilish huquqini boshqa tomonga topshirishiga olib keladi
3. Tomonlar o'rtasidagi munosabatlar		
Tomonlar to'liq mustaqillikni saqlab qoladilar	Tomonlar mustaqillikni saqlab qoladilar	Hukmronlik munosabatlari: faoliyatni nazorat qilish huquqini topshirish
4. Shartnoma tuziladigan davr		
Qisqa muddatli	O'rta va uzoq muddatli	Uzoq muddatli. Shartnomaning amal qilish davri haqida umuman kelishmaslik mumkin: u tomonlardan biri uchun nazorat qilish huquqidan mustaqil foydalanishga nisbatan uni topshirish foydaliroq ekan, u amal qilaveradi
5. Kutilmagan holatlarga moslashish usuli		

Shartnomani yangi shartlarda qayta tuzish	Muzokaralar, pozitsiyalarning kelishish, «tomonlarning o'zaro munosabatlari mobaynida to'plangan barcha o'zaro hamkorlik tajribasi» asosida o'zaro voz kechish	Shartnoma tomonlaridan birining boshqa tomon qarorlariga bo'ysunishi (X vazifalar yig'indisidan x vazifaning bajarilishiga taalluqli)
6. Shartnoma shartlarini bajarishga undovchi omillar		
Kuchli: tomonlarning mukofotlanishi shartnomada qayd etilgan muayyan vazifalarning bajarilishi bilan bog'liq	O'rtacha: o'zini «oqlash» qoidasidan foydalanish tomonlarga majburiyatlarining bajarilishiga to'siq sifatida kutilmagan holatlarni bahona qilish imkonini beradi.	Kuchsiz: shartnoma tomonlaridan biri nazorat huquqini topshirganligi uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi
7. Shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiya		
Shartnomaning o'zida qayd etilgan huquqiy sanksiyalar	Tomonlarning uzoq vaqti o'zaro hamkorlik davri mobaynida orttirilgan obro'ning yo'qotilishi	Ma'muriy jazo, nazorat huquqini topshirganlik uchun qoplama (kompensatsiya)ning kam foydali shartlari
8. Nizolar hal etiladigan instantsiya		
Sud	Uchinchi tomon: arbitraj sud, hakamlar sudi	Nizolarni hal etish biror uchinchi tomon jalb etilmagan holda, hokimiyatdan foydalanish asosida amalga oshiriladi
9. Nizolarni hal etish tartiboti samaradorligini cheklovchi omillar		
Sud tasarrufida bo'lgan axborotning cheklanganligi. Qonundan foydalanish narxi nolga teng emas	Hakamlar sudi yoki arbitraj sudining obro'si. Uchinchi tomonga topshiriladigan vakolatlarining cheklanganligi (arbitraj bundan mustasno). Xufiyonalik narxi noldan farq qiladi	Ma'muriy nazoratni amalga oshirish xarajatlari. Har qanday nizo o'zida tomonlarning nafaqat «ovoz berish», balki «chiqish», ya'ni topshirilgan nazorat huquqini qaytarib olish huquqidan ham foydalanish imkonini namoyon etadi
10. Misollar		
Oldi-soldi shartnomasi	Franchayzing. Tabiiy monopoliyalarning tartibga solinishi. Transport, energetika va xomashyo kompaniyalari o'rtasidagi uzoq muddatli shartnomalar	Ish beruvchi va yollanma xodim o'rtasidagi shartnoma. korxonadagi munosabatlarni majmui

O'zbekistonda xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish yoki bekor qilishning huquqiy asoslari "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnoma-huquqiy asoslari to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan xo'jalik shartnomalarining turlari 8.2-rasmda keltirilgan.

8.2-rasm. O'zbekiston Respublikasida shartnoma turlari*.

* Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan.

8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara

Prinsipial jihatdan yangi holat – shaxs tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma doirasida o'z harakatlarini nazorat qilish huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi – bozor iqtisodiyoti normalariga tuzatishlar kiritishni talab etadi. Birinchidan, murakkab foyda ko'rish normasiga faqat yollash to'g'risidagi shartnomaning tomonlaridan biri – unga nazorat huquqi topshirilayotgan tomon amal qiladi.

Bitimning ushbu tomoni «prinsipal» yoki «topshiriq beruvchi» deb ataladi. Bitimning ikkinchi tomoni – «agent» yoki «ijro etuvchi» ma'lum darajadan ortiq

bo'lgan mukofot evaziga o'z harakatlarini o'zi nazorat qilish huquqidan voz kechadi. Boshqacha aytganda, «agent» foyda olish darajasini oshirmaydi, balki foydaning ma'lum darajasiga erishishni mo'ljallaydi (cheklangan foyda ko'rish normasi). «Prinsipal» va «agent» o'rtasidagi munosabatlar qat'iy shaklda quyidagi tenglamalar bilan izohlanadi:

$$\max EU(\text{prinsipal}) = EU[f(Q), Q, A, S],$$

$$EU(\text{agent}) = EU(Y, A, S) \geq U,$$

bu yerda: Q – shartnomani amalga oshirish natijasi ("chiqish");

Y = f(Q) - "agent" faoliyatiga haq to'lashning tanlangan qoidasi;

A - "prinsipal" tomonidan qo'yilgan vazifalarni bajarish bo'yicha agent"ning sa'y-harakatlari;

S – shartnoma tomonlariga bog'liq bo'lmagan «tabiiy» omillar.

Ikkinchidan, «agent»ning xatti-harakati oqilona maqsadli harakat tamoyillarini buzadi, chunki u maqsadlarni tanlashda erkin emas – maqsadlar «prinsipal»ning manfaatlari bilan belgilangan. «Agent» o'z harakatlarida faqat o'z manfaatlariga amal qilmasdan, u birinchi navbatda «prinsipal»ning topshiriqlarini bajarishi lozim. Ideal «agent» «prinsipal»ning manfaatlarini o'z manfaatlari singari qabul qilishi zarur.

Uchinchidan, ishonch me'yorini amalga oshirish bilan bog'liq muammolar ham mavjud. «Agent» «prinsipal»ga u tomonidan biror – bir vaziyatda qabul qilinadigan qarorlarning to'g'riligi nuqtai nazaridan ishonishi lozim. «Prinsipal»ga ishonmagan «agent» unga nazorat qilish huquqini topshirishdan manfaatdor emas. Bundan tashqari, «prinsipal» «agent»ning harakatlari ustidan nazoratni shartnoma bilan belgilanmagan munosabatlarga ham qo'llamasligiga ishonch hosil qilishi kerak. Teskari holat noto'g'ri, chunki «prinsipal» hatto «agent»ning harakatlarini o'z foydaliligini emas, balki «prinsipal»ning foydaliligini oshirishga yo'naltirish zarurligini hisobga olgan holda unga nisbatan ma'lum darajada ishochsizlik bilan munosabatda bo'lishi lozim.

To'rtinchidan, yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirish uchun xayrihohlik normasi talab etilmaydi. «Prinsipal» mukofotning «agent» rozi bo'ladigan eng past darajasini bilishi kifoya qiladi. Unda ikkala tomon ham shartnoma yordamida o'z foydaliligini oshiradigan, «simmetrik barqarorlik» mezoniga javob beruvchi sotish to'g'risidagi shartnomadan farqli o'laroq, yollash to'g'risidagi shartnoma simmetrik barqarorlikni nazarda tutmaydi.

Bir tomondan, yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirishdan foydani taqsimlash assimetrik xususiyatga ega. Ikkinchi tomondan - hatto «agent»ga o'z huquqlarini «prinsipal»ga topshirganlik uchun to'lanadigan qoplama «gorizontal bo'yicha» emas, faqat «vertikal bo'yicha» munosabatlarga taalluqli. Yollash to'g'risidagi shartnoma bir necha «agent»ga amal qilingan holatlarda ular o'rtasidagi munosabatlar «prinsipal»ga murojaat etish orqali tartibga solinadi va shuning uchun simmetrik barqarorlikka erishishga yo'naltirilmagan.

Nihoyat, qonunga bo'ysunish normasiga zarurat yo'q, chunki shartnomani amalga oshirish yuzasidan kelib chiquvchi nizolar umuman qonunga bo'ysunish orqali hal etilmaydi. Yollash to'g'risidagi shartnomaning bajarilishi bilan bog'liq barcha masalalar «ichki hakam» - «prinsipal» tomonidan hal etiladi.

Shu tariqa «prinsipal» va «agent»ning ifodalovchi o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi normalar yig'indisi buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimini eslatadi. Lekin bu tasodif emas. Neoinstitutsional nazariya asoschisi, Nobel' mukofotining laureati Ronald Kouz «Firma tabiati» maqolasida buyruqbozlik asosiga ega bo'lgan iqtisodiy munosabatlarda bozor tizimi ham mavjud, degan xulosaga keladi. «Bizning iqtisodiyotda rejalashtirish mavjud... Firmada... bozor transaksiyalariga barham berilgan, almashuv transaksiyalariga ega murakkab bozor tuzilmasining rolini esa muvofiqlashtiruvchi tadbirkor o'ynaydi, u ishlab chiqarishni ham boshqaradi».

Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimi nafaqat tarixiy jihatdan qiziqish uyg'otadi, balki u alohida tuzilmalar – yollash to'g'risidagi shartnoma asosida yuzaga keladigan tashkilotlar doirasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Tashkilot deganda, «ta'riflanadigan chegaralarga ega va maqsadlarga yoki ishtirokchi a'zolar tomonidan taqsimlanadigan maqsadlar yig'indisiga erishish uchun faoliyat yurituvchi muvofiqlashtirish birligi» tushuniladi. Korxonalar (firmalar) (muvofiqlashtirishning iqtisodiy birliklari), kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, universitetlar, foyda ko'rmay ishlovchi tashkilotlar va ko'plab boshqa «muvofiqlashtirish birliklari» tashkilotlar hisoblanadi. Ushbu ta'rifdan tashkilotning uchta asosiy xususiyati kelib chiqadi.

1. Ishtirokchilar yig'indisi.

2. Barcha ishtirokchilarning «prinsipal» manfaatlaridan hosil bo'lgan tashkilot maqadlariga moslashish darajasi.

3. Hukmronlik munosabatlarining rasmiy tuzilmasi, ma'lum darajadagi murakkabligi bilan tavsiflanuvchi ko'p pog'onalik.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchi – «prinsipal»ga topshirilishi asosida tuzilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashkilotni muvofiqlashtirish birligi sifatida ta'riflash ushbu tushuncha va insonlarning o'zaro hamkorligini belgilab beruvchi «institut» tushunchasini aniq chegaralashni talab qiladi. Ularni quyidagi jadvaldan ko'rish mumkin:

Institut	Tashkilot
Makroinstitutsonal toifa	Mikroinstitutsonal toifa
O'zaro hamkorlikning umumiy doiralarini belgilaydi	O'zaro hamkorlik(lar)ning muayyan doiralarini belgilaydi
Sof ijtimoiy ne'mat tavsifiga ega	Shaxslar uyushgan guruhi ne'mati tavsifiga ega
Individuallashmagan va nolokal transaksiyalarni tartibga soladi	Aniq chegaralangan, demak, individuallashgan va lokal transaksiyalarni tartibga soladi
Shaxslar institutlarning o'zgarish jarayoniga ta'sir ko'rsata olmaydilar	Tashkilot shaxslarning ongli ravishdagi tanlovi natijasi sanaladi
Hukmronlik munosabatlari unsur mavjud emas	Hukmronlik munosabatlari tashkilot faoliyatiga asoslanadi
Transaksiya xarajatlari tarkibi va miqdorini belgilaydi	Institutsonal doiralardan tomonidan belgilangan transaksiya xarajatlari tejashiga ko'maklashadi

Transaksiya xarajatlarini tejashga taalluqli so'nggi farq xususida alohida to'xtalib o'tish lozim. Yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirish o'sha maqsadlar uchun sotish to'g'risidagi shartnomaning institutsonal doiralaridan foydalanishga nisbatan ancha kam transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Tejash, birinchidan, shartnomani muntazam qayta tuzish zarurati yo'qolishi munosabati bilan, ikkinchidan esa, shartnomaning implisit shakli – o'zaro hamkorlikning barcha ikir-chikirlarini aniq tafsirlashdan voz kechish hisobidan paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini tejashning qolgan ma'lum vositalari orasida tashkilot bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bitimlar tuzishda muzokaralar yuritish xarajatlarini tejash imkonini beruvchi standart (namunaviy) shartnomalardan foydalanish; o'lchash xarajatlarini pasaytiruvchi sifat, o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish va rivojlantirish; jamiyatda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish xarajatlarining kamayishiga olib keluvchi

konsensus mafkurasini shakllantirish kabi vositalar shular jumlasidandir. Ularni qo'llash intensivligini oshirish bilan yuqorida ko'rsatilgan barcha uchta vositaning samaradorligi pasaymaydi. Aksincha, ushbu vositalardan qancha keng foydalanilsa, bir bitim hisobida transaksiya xarajatlarining miqdori shuncha kam bo'ladi.

Tashkilot doirasida transaksiya xarajatlarini tejash borasidagi ishlar esa boshqacha ko'rinishga ega. Transaksiya xarajatlari miqdorlari o'sishi, ya'ni tashkiliy doiralarda bitimlar ko'proq amalga oshirilishi bilan ushbu sohada uning samaradorligi kamayadi. Tashkilotda bitimlarni amalga oshirish hamon axborotni izlash xarajatlari, shuningdek, muzokaralar yuritish xarajatlari va shartnoma tuzish xarajatlarini pasaytirish imkonini bersa-da, bunda boshqa turdagi xarajatlarning o'sishi yuz beradi.

Tashkilot o'lchamlari ortishi bilan, birinchi galda, monitoring va opportunitizmning oldini olish xarajatlari oshadi. Birinchidan, tashkilot ishtirokchilari soni o'sishi bilan ular manfaatlarining birligiga, aniqrog'i ular manfaatlarining «prinsipal» manfaatlariga mos kelishiga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun «prinsipal» monitoring va «agentlar» harakatini nazorat qilish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, tashkilotning o'sishi «prinsipal», «agentlar»ni nazorat qilish bo'yicha vakolatlarning bir qismini o'z vakillariga topshirgan holda, murakkab hukmronlik munosabatlari qoidasiga o'tishga majbur etadi. Ushbu tarkibiy o'zgarishlar nafaqat «agentlar»ni nazorat qilish xarajatlari ortishi, balki «prinsipal» manfaatlari vakillarining harakatlarini nazorat qilish zarurati bilan ham bog'liq.

R.Kouz [42] tashkilotning o'sishi bilan kamayuvchi samaradorlikni «menejmentning kamayuvchi marjinal samaradorligi» deb nomlanib va hamma vaqt institutga (bozorga) nisbatan tashkilot (firma) o'sishining chegarasi mavjud degan fikrga kelgan. «Firma firmadagi bitta qo'shimcha transaksiyani tashkil etish xarajatlari o'sha transaksiyani ochiq bozorda almashish orqali amalga oshirish xarajatlari bilan tenglashgunga qadar kengayib boradi...». Ya'ni yolg'iz firmadan tashkil topgan iqtisodiyot (buyruqbozlik iqtisodiyotini ana shunday deyish mumkin) bo'lishi mumkin, lekin menejmentning marjinal samaradorligi kamayishi tufayli u samarasiz bo'ladi.

Masalan, A firma bozorda B, V va G firmalardan (sotish to'g'risidagi shartnoma doirasida) sotib olinadigan butlovchi qismlardan komp'yuter yig'ish bilan shug'ullanadi, deylik. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirgan holda, A

firma B firma bilan yagona korxonaga tuzishga qaror qiladi. U V firma bilan ham masalani huddi shu tariqa hal etadi. G firmani yagona tashkiliy tuzilmaga kiritish firmadagi boshqaruv va nazorat xarajatlari o'sishi tufayli foydasiz bo'lib chiqishi mumkin. Shunday qilib, A firma tomonidan V firmaning qo'shib olinishi chegara bitimi hisoblanib, shundan so'ng keyingi kengaytirish samarasiz bo'lib qoladi.

Lekin institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegaraning aniq belgilab qo'yilishi sotish to'g'risidagi shartnoma (bozor bitimlari)ning ham, yollash to'g'risidagi shartnoma (firma ichidagi bitimlar)ning ham elementlarini birlashtiruvchi neoklassik shartnomalarning mavjud bo'lishi bilan qiyinlashadi. Masalan, A firma o'z tarkibiga G firmani birlashtirishdan bosh tortishi, lekin ayni paytda u bilan butlovchi qismlarni yetkazib berish uchun shartnoma tuzishi mumkin, bu hukmronlik munosabatlari asosida emas, balki ikki tomonlama kelishuv asosida bozorning «tabiiy» oldindan aytib bo'lmasligidan ko'riladigan zararlarni pasaytirish imkonini beradi.

8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari

O'zbekistonda har yili qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish, moddiy-texnika resurslarini yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish uchun ko'plab shartnomalar tuziladi. Tomonlar shartnomalar bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarining o'z vaqtida bajarishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining yakuniy natijalari va ularning samaradorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun davlat tomonidan shartnomalar monitoringini yuritish yo'li bilan shartnomalar shartlarining bajarilishini nazorat qilishga katta e'tibor qaratiladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalari bilan tuziladigan shartnomalar quyidagi tasnifga ega:

- (a) davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlar uchun shartnomalar;
- (b) moddiy-texnika resurslarini yetkazib berish uchun shartnomalar;
- (v) kontraksiya shartnomalari;
- (g) xizmatlar ko'rsatish uchun shartnomalar.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarining g'alla, paxta xomashyosi, urug'lik paxta, shuningdek, g'alla va boshqoqli ekinlar urug'lari kabi turlari xarid qilinadi.

Quyida respublikamiz qishloq xo'jaligi korxonalari bilan g'alla va boshqoli ekinlar hamda ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan kontraksiya shartnomalarining dinamikasi keltirilgan (8.2-jadval).

8.2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2010 yilda g'alla va boshqoli ekinlar yetkazib berish uchun jami 33937 ta shartnoma tuzilgan, bunda yetkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining rejalashtirilgan hajmi 2237 ming tonnani tashkil etgan. Avvalgi yillarga nisbatan kontraksiya shartnomalari bo'yicha g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni kamayishi davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan g'alla hajmining kamayishi hasobidan yuz bergan.

8.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida tuzilgan kontraksiya shartnomalari dinamikasi*

Ko'rsatkich	G'alla va boshqoli ekinlar yetkazib berish uchun tuzilgan kontraksiya shartnomalari			Ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan kontraksiya shartnomalari		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Shartnomalar soni, dona	53863	53863	33937	95540	53698	48806
Yelkazib berish hajmi, ming tonna	2966	3075	2237	23,4	23,7	19,7

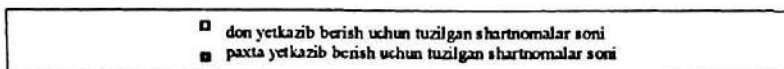
*Manba: ushbu va keyingi jadvallar hamda grafiklar 2010 yilda tumanlar hokimlarini o'qitish jarayonida Adliya vazirligi va Oliy xo'jalik sudi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar asosida tuzilgan.

8.2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2010 yilda g'alla va boshqoli ekinlar yetkazib berish uchun jami 33937 ta shartnoma tuzilgan, bunda yetkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining rejalashtirilgan hajmi 2237 ming tonnani tashkil etgan. Avvalgi yillarga nisbatan kontraksiya shartnomalari bo'yicha g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni kamayishi davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan g'alla hajmining kamayishi hasobidan yuz bergan.

G'allaning asosiy yetishtiruvchilari hisoblangan fermer xo'jaliklari yer uchastkalarining yiriklashtirilishi tufayli ularning soni qisqarishi g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni kamayishining ikkinchi omili hisoblanadi.

2010 yilda 19,7 ming tonna hajmidagi ipak xomashyosi yetkazib berish uchun 48806 ta shartnoma tuzilgan. Ta'kidlash lozimki, ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan eng ko'p shartnomalar soni 2008 yilga to'g'ri keladi. Umuman, 2010 yilda xomashyoning ushbu turini uchun tuzilgan shartnomalar soni 2008 yildagiga nisbatan 49 foizga kamaygan.

8.3-rasmda keltirilgan ma'lumotlar tahliliga ko'ra, 2009 yilda respublikamizda paxta hosili yetkazib berish uchun jami 41871 ta va g'alla yetkazib berish uchun jami 53863 ta shartnoma tuzilgan. Ko'rib chiqilgan viloyatlar orasida paxta yetkazib berish uchun tuzilgan eng ko'p shartnomalar Sirdaryo viloyati ulushiga to'g'ri keladi – 3101 ta. Shuningdek, ko'rib chiqilgan mintaqalarda paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar deyarli bir xil sonni tashkil etadi (+/- 516 ta).

8.3-rasm. O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida g'alla va paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni.

2009 yil hosili uchun g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni ko'rib chiqilgan uchta viloyatda turli ko'rsatkichga ega. Ularning eng ko'p soni Jizzax (5541 ta) va Toshkent (4711 ta) viloyatlarida kuzatiladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida tomonlar ("prinsipial"-topshiriq beruvchi va "agent") o'rtasidagi mulkiy munosabatlar shartnomalar asosida quriladigan mulkdorlar tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli yuritishi uchun o'z zimmasiga olingan majburiyatlarning bajarilishi alohida ahamiyatga ega. Amaliyotda shartnoma majburiyatlari buzilishi turlarining quyidagi tasnifi qo'llaniladi: ishlarning bajarilmasligi yoki xazmatlar ko'rsatilmaligi; sifatsiz

tovarlar (ishlar, xazmatlar)ni yetkazib berish; to'liqsiz tovarlarni yetkazib berish; markalanmagan, shuningdek, idishsiz yoki qadoqlanmagan tovarlarni yetkazib berish; yetkazib berish muddatining kechiktirilishi, tovarlarni to'liq yetkazib bermaslik; akkreditivdan foydalanmaslik; to'lov, tovar-transport hujjatlarining kechiktirilishi; tovarlar (ishlar, xazmatlar) haqini to'lamaslik yoki o'z vaqtida to'lamaslik; tovarlarni saralab olmaslik yoki ulardan voz kechish; mablag'larning akseptsiz hisobdan chiqarilishi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (agentlar) shartnoma munosabatlariga kirishayotib xo'jalik faoliyatini kelishilgan hajmda, belgilangan vaqtda va joyda amalga oshirilishini ta'minlaydigan mahsulot (ishlar, xazmatlar)ni olish uchun kafolatlangan asosga ega bo'lishni nazarda tutadi. Bu esa tuzilgan shartnomalarning buzilmasligi va o'zgarmasligini ta'minlaydi. Xomashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarni xarid qilish uchun shartnomalar tuzgan tomonlarning o'zlari yakuniy mahsulotni tayyorlash zanjiri bo'yicha ushbu mahsulotni boshqa sub'ektlarga sotish uchun ko'plab shartnomalar tuzadi, ya'ni xo'jalik aloqalarining murakkab tizimi shakllanadi. Shuning uchun har qanday joyda shartnomalarning bajarilishi mamlakat xo'jalik faoliyati mexanizmda ko'zlangan topshiriqlar bajarilishining kafolati hisoblanadi, shartnoma majburiyatlari bajarilmasligi esa keyingi bo'g'inlarda nomutanosiblikni keltirib chiqaradi.

Keyingi jihat shundan iboratki, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, shu jumladan mulkdorlar shartnoma tuzishda shartnoma majburiyatlari o'zgarishi yoki tugatilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan barcha shartlarni ko'rsatishga haqli. Bugungi kunda yuzaga kelgan amaliyotga ko'ra shartnomada xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan majburiyatlarning bajarilishi shartlari qanchalik aniq belgilansa, shartnoma bandlari o'zgarishi yoki majburiyatlarning tugatilishi shunchalik oson kechadi. Bundan tashqari, amaliyotda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi ko'pincha amaldagi qonun hujjatlari doirasidan chiquvchi ko'pgina omillar orqali yuz beradi. Shuning uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlar bajarilmasligining har bir holatini aniq tarzda ko'rib chiqish va buning sababini chuqur tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan o'z zimmasiga olingan shartnoma majburiyatlari bajarilmasligi to'g'risida so'z yuritadigan bo'lsak, bu yerda:

birinchidan, tomonlar yetkazgan zararlar uchun to'lov ko'rinishida javobgarlik;

ikkinchidan, mahsulot yetkazib berish uchun berilgan bo'nak mablag'larini qaytarish;

qonun hujjatlarida va shartnoma shartlariga ko'ra nazarda tutilgan jarimalarni to'lash kabi choralar qo'llaniladi.

Respublikamizda o'zaro va davlat bilan shartnoma munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarni himoyalash uchun qarzdorlardan zararlarni undirishni talab etish imkonini beruvchi barcha qonuniy qarorlar mavjud. Bu yerda ta'kidlash lozimki, zararlarning qoplanishi shartnomalarning bajarilishini rag'batlantirish va ishlab chiqarish unumdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu usulning qo'llanishi bilan shartnoma intizomiga amal qilinadi va noishlab chiqarish xarajatlari qisqaradi. Bundan tashqari, javobgarlikning mazkur turini qo'llash moddiy resurslarni tejash tartibi, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan xo'jalik faoliyatining optimal tarzda yuritilishiga xizmat qiladi.

Shartnomalarni tayyorlash, tuzish va amalga oshirish tamoyillarining belgilanishi respublikada shartnoma munosabatlari mazmunini muvaffaqiyatli shakllantirishning eng muhim metodologik jihatlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritish tartibi quyidagilardan iborat.

Tayyorlash va qishloq xo'jaligi sub'ektlariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar xo'jaliklar bilan tuzilgan shartnomalarning bajarilish monitoringini yuritadi va ushbu axborotni Qishloq va suv xo'jaligi bo'limlariga hisobot davridan keyin 10 kun ichida taqdim etadi. Mazkur bo'linmalar Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining shartnoma majburiyatlari bajarilishi bo'yicha materiallarga ishlov beruvchi tegishli boshqarmalarni bundan xabardor qiladi.

Qisqacha xulosa

Shartnoma muayyan bitimlarni amalga oshirishning institutsional doiralarini o'zida namoyon etadi. Shartnoma har qanday institut singari nafaqat o'zaro hamkorlikni chegaralaydi, balki unga zamin yaratadi, bu hol ayniqsa bitimlarni tuzish va amalga oshirish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday turdagi bitimlar ular ishtirokchilarining maqsadlariga bog'liq bo'lmagan holatlarning paydo bo'lishi xatari bilan bog'liq.

Insonlar xatarni qabul qilish darajasi bo'yicha farq qiladi, bu esa ikki turdagi shartnomalarning – xatarga betaraf bo'lgan sheriklar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi sotish to'g'risidagi shartnoma hamda xatarga betaraf bo'lgan va xatarga qarshi insonlarga o'zaro hamkorlik qilish imkonini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomaning mavjud bo'lishini izohlaydi.

Tashkilot kichiklashgan buyruqbozlik iqtisodiyotini o'zida namoyon etadi. Tashkilot ichki o'sishining cheklanganligi aynan shu bilan bog'liq. Tashkilot ko'lamlarining kengayishi monitoring o'tkazish va opportunizmning oldini olish xarajatlari oshishiga olib keladi. Institut (bozor) bilan tashkilot (firma) o'rtasidagi eng aniq chegara quyidagi ko'rsatkichlar darajasini baholash yordamida aniqlanadi: aktivlarning o'ziga xosligi, noaniqlik, bitim tomonlarining xatarga moyilligi, bitimning murakkabligi, shuningdek, qonundan foydalanish bahosi bilan xufiyonalik bahosining o'zaro nisbati.

Tayanch so'z va iboralar

Shartnoma, shartnomaviy majburiyatlar, sotish to'g'risidagi shartnoma, yollash to'g'risidagi shartnoma, implisit shartnoma, shartnoma davri, shartnoma shartlari, sanksiya, tashkilot, qishloq xo'jaligida shartnomaviy munosabatlar, monitoring.

Takrorlash uchun savollar

1. Siz bugun qanday turdagi shartnomalarni tuzishingizga to'g'ri keldi? Amalga oshirilgan bitimlardan birini shu nuqtai nazardan tavsiflang.
2. «Lavz puldan ham qimmat» degan mashhur maqolni institutsional nuqtai nazardan talqin eting. Unda qanday shartnoma ideali o'z aksini topgan?
3. Bugungi kunda Siz qanday o'ziga xos aktivga egasiz? Javobingizni asoslang.
4. Institut va tashkilot kategoriyalaridan foydalangan holda institutsional yondashuv asosida siyosiy partiya bilan ijtimoiy-siyosiy harakat o'rtasidagi farqni izohlang.
5. Nima uchun implisit shartnomani amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan nizolarni hal etish uchun uchinchi tomonni jalb etish zarurati yo'q?
6. Qishloq xo'jaligida qanday maqsadlar uchun shartnomalar tuziladi va shartnoma shartlari bajarilishini nazorat qilish monitoringining o'ziga xos xususiyatlariga nimalar kiradi?

IX bob. FIRMA NAZARIYASI

9.1. «Prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi

Tashkilot tarkibiga kiruvchi «agentlar» soni o'sishi, agentlar harakati ustidan nazorat qilish uchun talab etiladigan «prinsipal» xarajatlari oshishini belgilab beradi. «Agent»ni nazorat qilish zarurati va nazoratni amalga oshirishni istamaslik o'rtasidagi tanlovdan iborat bo'lgan «prinsipal» muammaviy holatini o'yinlar nazariyasidan quyidagi model' yordamida ko'rish mumkin.

«Prinsipal»ni nazorat qilish xarajatlari birga teng deylik, «agent» tomonidan o'z majburiyatlarining vijdonan bajarilishidan olinadigan foyda 2 ga va vijdotsizlik bilan bajarganlik holatlaridagi yo'qotishlar esa 2 ga teng, deylik. «Agent» tomonidan o'z vazifasini bajarishga vijdotsizlik bilan munosabatda bo'lingan yoki «ishdan bo'yin tovlash» holatlari aniqlangan taqdirda, u mukofot olish huquqidan mahrum bo'lishini hisobga olgan holda, «prinsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari quyidagi matrisa bilan izohlanadi.

9.1 -jadval

«Prinsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari matrisasi

Ar e HT »	Ko'rsatkichlar	«Prinsipal»	
		Nazorat qilish	Nazorat qilmaslik
	Vijdonan ishlash	1; 1 [St ₂]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ishdan bo'yin tovlash	0; -1	2; -2

Ushbu o'yinda «prinsipal» va «agent» strategiyasining mos kelmasligi muammosi yaqqol ko'rinib turibdi. Bunda Nesh bo'yicha muvozanat mavjud emas: «prinsipal» va «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda optimal natijaga erishish tashkilot rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan tahdid ostida bo'ladi. Lekin nazorat xarajatlari ortishi «agentlar» soni o'sishiga to'g'ri proporsional emas. Bu yerda «prinsipal» va «agent» o'rtasida axborot asimmetriyasining paydo bo'lishi omilini hisobga olish lozim. Uchinchi o'yinchi – «tabiat» bilan o'yinni tahlil qilgan holda, biz ikkita asosiy o'yinchi o'rtasidagi axborot asimmetriyasidan fikrni boshqa tomonga burdik. Tashkilot ichida axborot asimmetriyasining paydo bo'lish sabablarini aniqlash uchun, institutsional tizim

sifatida buyruqbozlik tizimini tadqiq etgan Fridrix fon Xayekning isbotlarini keltirish mumkin. Ya'ni hech qanday markaz (ya'ni «prinsipal») hamma vaqt barcha hodisalardan xabardor bo'lib turish va ushbu axborotni manfaatdor tomonlarning hukmiga tezkor havola etishga qodir emas

Xayekning fikricha, bitimning barcha ishtirokchilarini teng va to'liq hajmdagi axborot bilan ta'minlovchi mexanizm mutlaqo raqobatchi bozorlardagi narxning shakllanishi hisoblanadi. Firma doirasida raqobatli narx shakllanishi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas, agar «agent»ning yakuniy mehnati mahsuli qiymatidan muntazam ravishda bosh tortishi ana shundan dalolat beradi. Chunki faqat ish haqi mehnatning yakuniy mahsuliga teng bo'lgan taqdirdagina mehnat bozorida muvozanatga erishish mumkin va narx to'liq axborotni o'zida mujassamlantiradi.

Demak, tashkilotning rivojlanishiga ko'ra aylanadigan axborotning murakkablashuvi va ixtisoslashuvi yuz beradi. Lekin ular samaradorlik bo'yicha narx-navo mexanizmi bilan taqqoslanadigan axborot aylanishi tizimining barpo etilishi bilan kuzatilmaydi. Tashkilotda qaror qabul qilish jarayoni ularning har birida sifat jihatdan yangi axborot paydo bo'ladigan ko'plab bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ushbu sifat jihatdan yangi axborotga faqat uni olish va unga ishlov berishda bevosita ishtirok etuvchi tashkilot a'zolari ega bo'ladi.

Noyob axborotga ega tashkilot ishtirokchilari - «agentlar» uni tarqatish va uni buzilmasdan «prinsipal»ga uzatilishidan manfaatdor emaslar. Haqiqatan ham axborot asimmetriyasi «agentlar»ning opportunistik xatti-harakatlari uchun zamin yaratadi – ularning o'z foydaliligini ko'paytirishga urinishlari, ular tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma tuzilishida qabul qilingan majburiyatlarga qaramay, foydalilikning biror-bir qat'iy belgilangan darajasi bilan qondiriladi.

«Tabiiy» ko'zda tutilmagan holatlar sodir bo'lgan taqdirda, yollash to'g'risidagi shartnoma yordamida belgilangan mukofot kafolatini olib, «agent» unga «prinsipal» bilan nayrang qilish yordamida faoliyat natijasini o'z foydasiga qayta taqsimlash imkonini beruvchi kutilmagan «sun'iy» holatlarni tashkil etishga urinadi. Sosializm davrida sodir etilgan «agentlar»ning o'z faoliyati natijalarini o'zlashtirishda ishtirok etishga opportunistik urinishi kabi iqtisodiy jinoyatlarning aksariyatini aynan shu nuqtai nazardan talqin etish lozim.

«Prinsipal-agent» muammosi – «agent»ning «prinsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishda uning nayrang qilish xavfi hisoblanadi. Nayrang qilish

axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilish xarajatlarning yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi tanqis axborotga ega bo'lish natijasi sifatida «agent»ning opportunistik xatti-harakat imkoniyatini tug'dirishi muqarrar. Shuning uchun «prinsipal-agent» muammosi ma'naviy xatar vaziyatida tez-tez uchraydigan holat hisoblanadi: «prinsipal» «tabiiy» xatarlardan sug'urtalovchi rolida, «agent» esa (sog'liq holati, kutilayotgan daromadlar va h.k. haqidagi) muhim axborotni yashiruvchi sug'urtalanuvchi rolida ishtirok etadi. Eng muhim masala bu yerda «agent» tomonidan ishonchli axborotning tarqatilishiga ko'maklashuvchi yoki, aksincha, unga to'sqinlik qiluvchi rag'batlar tizimini barpo etishdan iborat. Bozorda ishonchli axborotning tarqatilishi raqobat bilan rag'batlantiriladi. Aksincha, «prinsipal» va «agent» munosabatlarning odatiy variantida axborot asimmetriyasi va opportunizm imkoniyatlari «agent»ni «prinsipal» bilan nayrang qilishga undaydi.

9.2. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari

«Agent»ning opportunistik xatti-harakatini cheklashga yo'naltirilgan rag'batlar tizimini izlash bilan optimal shartnoma nazariyasi yoki «prinsipal-agent» nazariyasi shug'ullanadi. Ko'pincha ushbu muammoni hal etishning quyidagi variantlari ko'rsatiladi.

1. «Agentlar» raqobati. «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning birinchi varianti agentlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirishni talab etadi. Bunda odatiy shartnomadan farqli o'laroq «agent» tomonidan nafaqat «prinsipal» belgilagan (masalan, ishlab chiqarish) darajaga erishishi, balki qolgan «agentlar»ga nisbatan eng yuqori darajaga erishishi (qo'shimcha ravishda) rag'batlantiriladi. «Agentlar» raqobati g'oyasi o'zaro harakatlarni o'zaro nazorat qilish uchun «agentlar»ning o'zlaridan foydalanish imkonini beradi.

2. «Agent»ning qo'shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi. Muammoni hal etishning ikkinchi varianti «agent» tomonidan qat'iy belgilanmagan, balki firma faoliyati natijalariga bog'liq mukofotni to'lashni nazarda tutuvchi yollash haqidagi shartnomaning tuzilishidan iborat. Bunga, masalan, yollanma xodimlarning firmaning foydasida ishtirok etishining turli shakllari, shu jumladan aksiyadorlik korxonasining kapitalida ishtirok etish kiradi.

AQShda ko'p yillardan buyon ESOP dasturi amal qilmoqda, unga ko'ra 10 foizdan ortiq sanoat korxonalarini xodimlari o'z korxonasi aksiyalarini xarid qilishda imtiyozlarga ega bo'ladilar. «Agentlar»ning firma faoliyati natijalarida ishtirok etishining barcha turdagi qoidalari orasida mukofotning natijalarga chiziqli bog'liqligini nazarda tutuvchi oddiy yo'llar eng samarali hisoblanadi.

Bu ularda chiziqli bo'lmagan yo'llardan foydalaniladigan shartnomalarni tuzishning yuqori xarajatlari bilan ham, «agentlar» tomonidan mukofotning natijalarga murakkab bog'liqligining qiyin qabul qilinishi bilan ham bog'liq. Eng qulay variantlarda qat'iy belgilangan mukofot «agent»ga emas, balki «prinsipal»ga taklif etiladi, ya'ni «agent» «prinsipal»ga renta va foydaning ulushini to'lagan holda undan mol-mulkni ijaraga oladi. «Agent» tomonidan «prinsipal» topshiriqlarining vijdonan bajarilishini bunday rag'batlantirish yo'llarini amaliyotda qo'llashga quyidagi omillar to'sqinlik qiladi:

- «agent»ning xatarga moyillik darajasi;
- «agent» tomonidan mol-mulkning ijaraga olinishi yoki uning mulkda ishtirok etishi uchun resurslarning cheklanganligi; bunda «agent»ning ushbu maqsadlarda bankdan ssudalar olishi shu axborot asimmetriyasi muammosi hamda u bilan kreditor sifatida bank o'rtasidagi munosabatlardagi ma'naviy xatar tufayli murakkablashdi.

3. Firma «agentlar» ittifoqi sifatida. Ushbu qaror avvalgisidan shunday tubdan farq qiladiki, bunda nafaqat «agentlar»ning faoliyatdan olinadigan daromadlarda ishtirok etishiga yo'l qo'yiladi, balki «prinsipal» vazifalarining o'zi «agentlar» tomonidan navbati bilan bajarila boshlaydi. «Prinsipal» vaqtincha «tenglar ichida birinchi» bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, hukmronlik munosabatlari «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazoratning boshqalarga topshirilishi bilan tugatilmaydi, shunchaki nazorat va vazifalarni taqsimlash vazifalari tashkilot ishtirokchilari tomonidan navbatma-navbat bajariladi. Vaqtincha axborot oqimlarining kesishuvidagi mavqeni egallagan va natijada aylanuvchi axborotni to'plash imkoniyatiga ega «agent» «prinsipal»ga aylanadi.

«Agentlar»ning «prinsipal» mavqeiga o'tishi faqat ishonchli axborotni uzatishni rag'batlantirish muammosini hal etadi. Lekin eng asosiysi, u «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va kooperatsiyani rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O.Uil'yamson «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarning paydo bo'lishida firmada foydalilikni oshirish strategiyasi sifatida opportunizmdan bosh tortishga olib keluvchi «assosiativ muhit» paydo

bo'lishining muhim omilini ko'radi: «Unumdorlik umumiy ishga adolatli ulush qo'shganlik uchun javobgarlik hissi tufayli ortadi». O'zini – o'zi boshqaruvchi firma bunday ittifoqni amaliyotga joriy etish shakli sifatida ishtirok etadi.

Assosiativ muhitning paydo bo'lishi bilan bog'liq foyda nafaqat nazorat xarajatlarida tejash, balki yangi manba – kooperatsiyadan yutishdan iborat. Klassik iqtisodiyot fani Adam Smitdan keyingi mehnat taqsimotini tashkilot a'zolarining ba'zi vazifalarni hal etishdagi qiyosiy ustunliklarining asosiy manbai, deya e'tirof etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, kooperatsiya foydali, chunki alohida vazifalarni bajarishga ixtisoslashgan xodimlar birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan ular tomonidan barcha vazifalar mustaqil hal etilgandagiga nisbatan ko'p mahsulot ishlab chiqaradi.

Ishchining chaqqonligini rivojlantirish u bajara oladigan ishlar miqdorini oshiradi. Mehnat taqsimoti esa, har bir ishchining ishini biror – bir oddiy operatsiyaga yo'yib, ushbu operatsiyani uning butun hayotidagi yagona mashg'ulotga aylantirgan holda, ishchining abjirligini kerakli darajada oshiradi. Assosiativ muhit nafaqat mehnat taqsimoti, balki «jamoaviy ish» asosida kooperatsiyadan foyda olish imkonini beradi. Kooperatsiyadan olinadigan ijobiy samara birgalikda ishlash va tashkilot a'zolari – «jamo»ning o'zaro qo'llab-quvvatlashi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib, ta'kidlash joizki, «agentlar» ittifoqi sifatida firmada «prinsipal»dan «agentlar»ni ularning umumiy natijaga qo'shgan ulushiga muvofiq mukofotlashi, «agent»dan esa «prinsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarning vijdonan bajarilishini talab etuvchi «oltin qoida» asosida «prinsipal» va «agent» muammosini hal etish imkoniyati paydo bo'ladi. Misol tariqasida quyidagi modelni keltiramiz, unda o'yinchilar uchta strategiyadan bittasini tanlaydilar: «oltin qoida», teng sa'y-harakatlar standarti va opportunistik xatti-harakat.

Ko'rsatkichlar		«Prinsipal»		
		«Oltin qoida»	Teng sharoitlar andozasi	Opportunizm
«Agentlar»	«Oltin qoida»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Teng sharoitlar andozasi	8; 4	5; 5	2; 6
	Opportunizm	9; 1	6; 2	3;3 [N, St ₁ , St ₂]

«Prinsipal» tomonidan teng sa'y-harakatlar standarti «agentlar» mehnatiga qat'iy belgilangan teng haq to'lanilishini qo'llashdan iborat, agentlar tomonidan esa yaxshi ham, yomon ham emas, «hamma qatori» ishlashdan iborat.

Shunga qaramay, «agentlar» ittifoqi sifatida firma modelining tarqalishini quyidagi omillar chegaralaydi:

- «agentlar»ning xatarga moyilligi;
- tashkilot ishtirokchilari soni: samarali bo'lish uchun, o'rin almashish tamoyillari asosida yagona tashkilotga birlashgan 5-10 kishidan iborat guruh doirasida qo'llinilishi mumkin; tashkilot a'zolarining umumiy soni 100 kishidan oshmasligi kerak (10 kishidan iborat 10 ta guruh);
- tashkilot a'zolari tomonidan «ijtimoiy» kapital, ya'ni o'zaro qo'llab-quvvatlash va o'zaro ishonch an'analari, umumiy maqsadlar va manfaatlarga dastlabki egalik qilish; ijtimoiy kapital tashkilot faoliyatining dastlabki bosqichida «agentlar» o'rin almashuvini boshlash uchun zarur.

9.3. Firmaning ichki tuzilmasi

«Prinsipal-agent» muammosi hal etilishi muqobil modellardagi tashkilotning ichki tuzilishi asosida yotadi. Firma ichki tuzilishining quyidagi to'rtta varianti keng tarqalgan:

- unitar (U-tuzilma);
- xolding (X-tuzilma);
- mul'tidivizional (M-tuzilma);
- aralash (A-tuzilma).

1. Unitar tuzilma - hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «prinsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o'zi nazoratni ham amalga oshiradi. Agar «agentlar» faoliyatini nazorat qilish huquqi boshqalarga o'tkazilsa, u holda funksional belgi bo'yicha – funksional bo'linmalar boshliqlariga: sotish bo'limi boshlig'i, bosh muhandis, bosh buxgalter va h.k.ga beriladi. Shunday qilib, funksional bo'linmalar rahbarlari bir vaqtning o'zida firma rahbariyatiga nisbatan «agentlar», topshiriqlarning bevosita ijrochilariga nisbatan esa - «prinsipal» hisoblanadi.

Unitar tashkilotda «prinsipal-agent» muammosini hal etishning yagona varianti nazoratning yangi, past xarajatlari bilan bog'liq usullarini ishlab chiqish asosida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

2. Xolding tuzilmasi qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi. Amalda «prinsipal» faqat moliyaviy oqimlar va «agentlar» faoliyatining moliyaviy natijalarini nazorat qilish vakolatini o'zida saqlab qoladi. «Agentlar» barcha qarorlarni qabul qilishda chetda qoladi, foydani taqsimlash to'g'risidagi qaror bundan mustasno. Boshqacha aytganda, «prinsipal» «agentlar» faoliyatini bevosita emas, balki «agentlar» musobaqasini tashkil etish orqali nazorat qiladi.

Xolding tuzilmasi hatto bir firmaning bo'linmalari o'rtasida bevosita raqobatni ham istisno etmaydi. Ta'kidlash lozimki, xolding bo'linmalari darajasida «prinsipal» (bir vaqtning o'zida firma rahbariyati uchun «agent» hisoblangan bo'linma boshlig'i) va «agent» o'rtasidagi munosabatlarning unitar turini ham uchratish mumkin. Mul'tidivizional tuzilma. XX asming eng ahamiyatli tashkiliy-boshqaruv innovatsiyasi bo'lib, 20-yillarda P'er Dyupon («Du Pont» rahbari) va Al'fred Sloun («General Motors» rahbari) tomonidan mul'tidivizional tuzilmaning tashkil etilishi hisoblanadi.

Mul'tidivizional tuzilma – mahsulot turi, savdo markasiga ko'ra yoki geografik belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini – o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat yurituvchi yarim tobe ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Mul'tidivizional tuzilma unitar va xolding tuzilmalarining o'ziga xos sintezi hisoblanadi. Haqiqatan ham, unda (masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida) strategik qarorlarni qabul qilishning markazlashtirish tamoyili saqlanib qolgan va ayni paytda tezkor nazorat va boshqaruv markazlashmagan. Shu tariqa divizionlar («agentlar»)ning moliyaviy xarajatini qoplash tamoyili ularga o'z faoliyatidan olinadigan daromadlarda ishtirok etish imkonini beradi, lekin firma rahbariyati («prinsipal») bunda firmaning maqsad va vazifalariga muvofiq bo'linmalar foydasining bir qismini qayta taqsimlash huquqini saqlab qoladi. Sanoat klasterlari va transmilliy kompaniyalar mul'tidivizional tuzilma tamoyillarini amalda qo'llovchi korxonalariga misol bo'ladi.

4. Aralash tuzilma, agar bo'linmalardan biri xuddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operasion mustaqillikka ega bo'lib, mul'tidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat yuritgan taqdirda, yuzaga keladi.

9.4. Firmalar tipologiyasi va ularni rivojlantirish traektoriyasi

Firma ichki tuzilishi ba'zi modellarining paydo bo'lishi va tarqalishini faqat ularning «prinsipal-agent» muammosini hal etishdagi qiyosiy samaradorligi bilan izohlab bo'lmaydi. Firmaning yangi ichki tuzilishini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoj paydo bo'lib, biroq bu amalga oshmay qoladigan holat bo'lishi tabiiy.

Firmaning ichki tuzilishini tahlil qilishda nafaqat transaksiya xarajatlari dinamikasi (birinchi navbatda monitoring xarajatlari va opportunitizmning oldini olish), balki institutlar dinamikasidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» kabi tashkiliy rivojlanishning undan avvalgi traektoriyaga bog'liqligini ham hisobga olish lozim. Firmaning tashkiliy rivojlanishini tarkibiy o'zgarishlarning alohida traektoriyasi bo'yicha harakat sifatida talqin etish mumkin. Tashkilot rivojlanishidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» tahlili institutlar dinamikasini o'rganishda ifodalangan dalillarni to'ldirish va qisman qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Birinchidan, tashkilot doirasida institutsional darajada mafkura bajaradigan vazifalarga o'xshash vazifalar tashkiliy madaniyat hisoblanadi. Har qanday tashkilotda: korxonalar, kasaba uyushmasi yoki siyosiy partiyada umumiy tarkibiy qism – tashkiliy bilim mavjud. Tashkiliy madaniyat, «prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ular asosida quriladigan me'yorlar, qoidalar va an'analarda amalga oshiriladi. Tashkiliy madaniyatning talqin etish vazifasi ba'zi kutilmagan holatlar sodir bo'lganida «prinsipal» qarorlarning asosiligidini baholash uchun undan «agentlar»ning foydalanishlaridan iborat. Tashkiliy madaniyat bo'ysunuvchilarga tashkilot ba'zi kutilmagan holatlarga qanday munosabat bildirishi haqida tasavvur beradi. Qat'iyroq aytadigan bo'lsak, u tufayli tashkilot o'ziga xoslikka ega bo'ladi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me'yorlar, qoidalar va an'analarni yig'indisi.

Ikkinchidan, tashkilotning kundalik faoliyatida mutaassiblik muhim o'rin tutadi. Bu o'rinida mutaassiblik harakatni muntazam takrorlash orqali esda saqlab qolish sifatida belgilanadi. Mutaassiblik tashkilot a'zolari orasida axborot almashuvini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi: u ularning xabarini olish, talqin etish, ifodalash va uzatish qobiliyati asosida yotadi. Har bir tashkilot o'z tashkiliy

«dialektiga» ega, hech bir tashkilotda «sof» o'zbek tilida ham, «sof» rus tilida ham so'zlashilmaydi.

Bundan tashqari, agar nazorat tadbiri mutaassiblik xususiyatiga ega bo'lsa, nazoratni amalga oshirish ancha yengillashadi. Universitet hayotidan misol keltirgan holda ta'kidlash mumkinki, talabalar davomatining mutaassiblik xususiyati (seminar boshida yoki oxirida) faqat shu gal davomatni tekshirish unutilishiga umid qilish bilan asoslangan dars qoldirishlarning oldini oladi. Demak, tashkilot ichida axborot asimmetriyasini pasaytirish va nazoratni osonlashtirish orqali «prinsipal-agent» muammosini hal etishga ko'maklashgan holda mutaassiblik ayni paytda uning a'zolari o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro munosabatlarning takrorlanishiga olib keladi.

Berilgan traektoriya bo'yicha harakat tashkiliy madaniyat va mutaassibliklar asosida «prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ma'lum turiga ega bo'linishi va mustahkamlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun tashkiliy rivojlanishning boshlang'ich nuqtasi hisoblangan vaziyatni bilish lozim – u avval keyingi evolyusiyaning barcha variantlarini o'zida mujassamlashtiradi. Chunki beqaror muhitda unitar firma transaksiya xarajatlarini tejash nuqtai nazaridan juda yomon ko'rsatkichlarga ega, lekin u barqaror sharoitdagi moslashuvchan tashkiliy tuzilmaga ega firmaga nisbatan samarali va bardoshli bo'lishi mumkin.

Demak, beqarorlik sharoitida shakllangan va firmaning keyingi rivojlanishini belgilab bergan ichki tuzilishi tashqi muhit barqarorlashadigan kelgusidagi yo'qotishlarni belgilab beradi. Qizig'i shundaki, qisqa muddatli istiqbolda optimal bo'lmagan tuzilma uzoq muddatli istiqbolda foydali bo'lib chiqishi mumkin. Aynan ushbu holatni dastlabki bosqichda yo'qotishlarga olib kelgan va keyingi bosqichlarda ustunlikni ta'minlagan o'z evolyusiyasini yuqori darajadagi integratsiya va tuzilmani markazlashtirishdan boshlagan Yaponiya firmalarining urushdan keyingi rivojlanishi misolida ko'rsatish mumkin.

9.5. Firmalarning asosiy turlari

Korxonalar rivojlanishi traektoriyalarining o'ziga xos xususiyati korxonalar tashkiliy tuzilishidagi milliy farqlarni belgilab beradi. Bugungi kunda istalgan mamlakatdagi yirik korxonalarining aksariyati jahon bozorida yuzaga kelgan tendensiyalarni hisobga olgan holda harakat qilishiga qaramay, ularning tashkiliy

tuzilishlari va ular tomonidan amalga oshiriladigan strategiyalarning xilma-xilligi kuzatiladi. Chunki tashkiliy rivojlanish traektoriyasini tanlashga ta'sir etgan omillar yig'indisi turli mamlakatlarda turlicha.

Tashkiliy rivojlanish traektoriyasini belgilab beruvchi omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- institutsional muhit, shu jumladan institutsional rivojlanish traektoriyasi;
- aktivlarning o'ziga xoslik darajasi (raqobot bozorining rivojlanganlik darajasi);
- tashqi muhitning noaniqlik darajasi (bozorning barqarorlik darajasi);
- xatarga moyillik darajasi (mamlakat aholisining umumiy sonida xatarga nisbatan betaraf bo'lgan insonlar ulushi);
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasiga bog'liq bitimlarning murakkablik darajasi;
- qonundan foydalanish bahosi va xufiyonalik bahosining nisbati.

Tashkiliy rivojlanish milliy traektoriyasining farqlari nafaqat tuzilmalarga – unitar, xolding yoki multidivizional, balki ularning maqsadli vazifasiga, korxonaning yetkazib beruvchilar, iste'molchilar va yollanma xodimlar bilan munosabatlardagi xatti-harakati, shuningdek, korxonaning faoliyatining ko'plab boshqa ko'rsatkichlariga taalluqli. Endi korxonalarining bir necha benuqson turlarini yoritishga harakat qilamiz. Ular buyruqbozlik iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi korxonalar (B korxonalar); Amerika firmasi (A firma); Yaponiya firmasi (J firma) va o'tish turidagi korxonalar (O' korxonalar)lari.

1. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar. Korxonaning ushbu turiga nisbatan qiziqish asosan shu bilan bog'liqki, Rossiya va Sharqiy Yevropa korxonalarining katta qismining ildizi buyruqbozlik iqtisodiyotiga borib taqaladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar foydani ko'paytirishga emas, balki bir me'yordagi ishlab chiqarish rejasini bajarishga yo'naltirilgan. «Prinsipal» (reja organi)ning farmoyishi mutlaq xususiyatga ega emas, balki muhokama yoki rejali savdoning predmeti hisoblanadi. Ushbu savdoda korxonaning ovozi ruxsatning yuqori chegarasi, normadan yuqoriga chiqish haqida ogohlantiradi, yuqori turuvchi organning ovozi esa ruxsatning quyi chegarasi, normadan quyiga og'ish haqida eslatadi.

Bu yerda «prinsipal» qanday maqomga egaligi alohida tahlilni talab etadi. Kommunistik mafkuraga muvofiq sosializmda o'z manfaatlari vakili – reja organi orqali B korxonalar faoliyatini nazorat qilish huquqini amalga oshiruvchi barcha

mehnatkashlar «prinsipal» hisoblanardi. Lekin nazoratning samarali mexanizmlari faqat reja organi bilan korxonada direksiya o'rtasida hamda korxonada direksiya bilan uning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelar edi.

Ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarishdagi qat'iy intizomga nazoratning uchta mexanizmi – partiya (partiya tashkilotlari orqali), xo'jalik (vazirliklar va idoralar orqali) va kengash (Xalq deputatlari kengashining ijroiya organlari orqali) mexanizmlari orqali erishildi. Reja organlarining mehnatkashlar tomonidan nazorat qilinishi mexanizmlari esa mavjud emas edi, natijada mehnatkashlar «prinsipal» sifatida o'z manfaatlarini amalga oshira olmas edi. Shuning uchun reja organi amalda «agent»dan yagona «prinsipal»ga aylandi: nazoratsiz byurokratik apparat o'z manfaatlarini umuman jamiyat manfaatlari bilan moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Keltirilgan dalillarga asoslangan holda B korxonani unitar tashkilot, ya'ni vazirlik yoki idoraning bo'linmasi sifatida ta'riflash mumkin.

B korxonada ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi uning unitar tashkilot bo'linmasi sifatidagi holati tufayli unga «prinsipal» tomonidan belgilab berilgan. B korxonalar o'rtasidagi barcha gorizontaal aloqalar vertikal aloqalar - «prinsipal»ga murojaat etish orqali amalga oshiriladi. Ta'minot-sotish aloqalarining tarkibi resurslar taqsimotining ajratish yoki fondlash singari mexanizmidan hosil bo'lgan. Ajratish vazirlik yoki idora tomonidan B korxonada mahsulotning asosiy iste'molchilari va yetkazib beruvchilari belgilanishidan iborat. B korxonaning ta'minot va sotish tarkibini mustaqil o'zgartirishga urinishlariga «prinsipal» keskin to'sqinlik qildi.

B korxonada mehnat munosabatlarning tizimi ham o'ziga xos. Unda band bo'lganlar sonining quyi chegarasi reja topshiriqlari, yuqori chegarasi esa – ishchi kuchining kutilayotgan taqchilligi bilan belgilanadi. Resurslar cheklangan iqtisodiyotdagi boshqa har qanday resurs singari ishchi kuchi ham taqchil. Shuning uchun korxonada o'zining resurs, shu jumladan ortiqcha bandlik shaklida – ishchi kuchi zahirasini barpo etishga urinadi. Bunda tabiiyki, B korxonada barcha xodimlarini ish bilan ta'minlashga qodir emas va ularga tenglashtiruvchilar amalda ishlab topilmagan ish haqini to'laydi. Ishchidan egalik vazifasini olib, uni ishlab chiqarish natijalariga real ta'sir etish imkoniyatidan mahrum etgan holda, qog'ozbozlik tizimi ushbu imkoniyatning o'rnini ishlab topilmagan ish haqini olish imkoniyati bilan qoplaydi.

2. A firma. Amerika firmasi yoki A firma neoklassik darsliklar sahifalarida tahlil qilinuvchi firmaning ideal turiga ko'proq mos keladi. A firma o'z mahsulotiga raqobat tomonidan belgilangan narxda va ishlab chiqarish bilan yoritiladigan xarajatlar tarkibida foydani ko'paytirishni maqsad qilib qo'ygan. Hatto, agar biror – bir firmada raqobat bozorida firmaning muvozanatini to'g'ri hisoblab chiqa oladigan bironta xodim topilmasa ham, u bozorda o'zini neoklassik nazariyaning barcha qoidalari bo'yicha foydani ko'paytirgandek, tutadi.

Foydani ko'paytirishga yo'naltirilish A firma «prinsipali» - uning aksiyadorlarining maqsadli vazifasi bilan belgilangan. Aksiyadorlarning asosiy manfaati bir aksiyaga hisoblangan o'z daromadini oshirishdan iborat, bu yil yakuniga ko'ra korxonaning investisiya qilinmagan foydasining miqdoriga bog'liq. O'z navbatida, foyda miqdori «agentlar» - A firmaning yollanma menejerlari harakatlari bilan belgilangan. «Prinsipal-agent» turidagi o'zaro munosabatlar menejerlar bilan yollanma xodimlar o'rtasida ham yuzaga keladi.

Aksiyadorlar bilan menejerlarning o'zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosi ikkita muqobil mexanizm – «ovoz berish» va «chiqish» asosida hal etiladi. Aksiyadorlar menejerlarning faoliyati ustidan nazorat huquqini yo aksiyadorlarning yillik yig'ilishida ishtirok etib, direktorlar kengashi tarkibini o'zgartirish («ovoz berish») orqali yoki o'z aksiyasini sotib, bu bilan menejerlarning harakatlarini ma'qullamasligini ifodalash («chiqish») yo'li bilan amalga oshirishlari mumkin.

Menejerlarga o'z xizmatlari bozori tomonidan ko'rsatiladigan intizomiy ta'sir ushbu bozorda yuqori transaksiya xarajatlari va unda almashiladigan resurslar – boshqaruv ko'nikmalari va iqtidorlarning yuqori darajadagi o'ziga xosligi tufayli, samarasi kam hisoblanadi.

Ikkala muqobil variant - «ovoz berish» ham, «chiqish» ham qator kamchiliklarga ega. Ovoz berish aksiyalarning kichik paketlari egalari uchun «chiptasiz muammo»ni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, menejerlar aksiyadorlar yig'ilishi kun tartibini nazorat qiladilar. Samarasiz boshqarilayotgan firma aksiyalarining sotilishi esa hamma vaqt aksiyalarning pasaygan kursi tufayli mulkdorlarga zarar keltiradi.

«Ovoz berish» borasidagi holatni ishonchli ovoz berish amaliyoti yordamida to'g'rilash mumkin, bunda kichik paketlar mulkdorlari o'z nomidan ovoz berishni yirikroq paketlar egalarga ishonib topshiradilar. «Chiqish» variantidan

foydalanishni esa aksiyalarning birlashtirilgan paketlari oldi-sotdisiga tender takliflaridan foydalanish orqali optimallashtirish mumkin.

Menejerlar bilan xodimlarning o'zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosining hal etilishi fordizm – Buyuk qatag'onlik davrida Genri Ford tomonidan ishlab chiqilgan mehnatni tashkil etish tizimi tamoyillariga asoslanadi. Menejerlar bilan yollanma xodimlarning o'zaro munosabatlari siyosati sifatida fordizmning asosiy unsurlari quyidagilardan iborat:

- narxlarning o'sishiga ko'ra ish haqining indeksasylanishini o'z ichiga oluvchi mehnatga yuqori darajada haq to'lash;
- qat'iy ishlab chiqarish intizomi, bunda mashina (masalan, konveyer) xodimning harakatlari nazorat qilish vositasi rolini bajaradi;
- kasaba uyushmalari ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi nizoli munosabatlarda vositachi rolini bajaradi;
- bir tarmoqning o'ziga tegishli korxonalarda (masalan, «Ford» va «General Motors» o'rtasida) kadrlar o'zining almashtirilishi yuqori daraja.

Nihoyat, A firmaning ishlab chiqarish va sotish aloqalari tarkibi transaksiya xarajatlari pasaytirish vazifasiga to'liq bo'ysungan. Integratsiya – orqaga, oldinga va kombinatsiyalash – muqobil maqsadlarga nisbatan ko'proq transaksiya xarajatlari pasaytirish maqsadlari bilan bog'liq. Yetkazib beruvchilar, xaridorlar, shuningdek, ular bilan tuziladigan shartnoma turini tanlash firmaning shu onda bozorda yuzaga kelgan transaksiya xarajatlari darajasini pasaytirishga intilishini aks ettiradi. Masalan, go'sht mahsulotini tashish uchun refrijerator texnika bilan ta'minlashga katta miqdordagi investisiyalar zarurligi bois, ko'pincha go'shtni qayta ishlovchi korxonalar tashish masalasini refrijeratorlar parkini xarid qilgan holda, pudrat asosida hal etadi.

3. J firma. Masashika Aoki tomonidan J firma deb nomlangan Yaponiya firmasi Amerika firmasidan katta farq qiladi. J firmada «prinsipal» maqomini faqat mulkdorlarning turli toifalari o'rtasida aksiyalarning taqsimlanishi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari asosida aniqlash mushkul. Ushbu ma'lumotlar faqatgina yapon firmalarida ham, huddi AQShda bo'lgani kabi, yakka aksiyadorlar «prinsipal» hisoblanmaydi, deb ta'kidlash imkonini beradi. Agar 1949 yilda yapon kompaniyalari aksiyalarining taxminan 70 foizi yakka aksiyadorlarga tegishli bo'lsa (eslatib o'tamiz, urushdan keyingi davrda gap institutni - A firmasi - Yaponiyaga import qilish haqida bordi), 80-yillarning oxiriga kelib, ularning qo'lida

faqatgina aksiyalarning 24 foizi qoldi. J firma aksiyalarining 42 foizi moliyaviy institutlarga, 25 foizi urushdan avvalgi «dzaybats» turidagi xoldinglarga tegishli .

Biroq yapon firmalarini tahlil qilishda yuzaga keladigan asosiy qiyinchilik – faqat turli harakatni belgilab beruvchi hujjatlarga birlashtirilgan rasmiy ma'lumotlarga tayanishning imkonini yo'qligi. Ochiq mulkdorlar safida J firma xodimlari mavjud emasligiga qaramay, ular amalda o'z firmasining faoliyatini nazorat qilishda bevosita ishtirok etishadi. M.Aoki «prinsipal» rovida bir vaqtning o'zida tashqi aksiyadorlar ham, «insayderlar» - korxonada xodimlari ham ishtirok etadigan vaziyatni yoritish uchun «ikki tomonlama nazorat» atamasini taklif etdi. Bunda nazorat sohalari aksiyadorlar va xodimlar o'rtasida aniq bo'lingan. Yirik aksiyadorlar, birinchi navbatda banklar, korxonada o'z aksiyasi uchun daromadning qulay (maksimal emas!) darajasini ta'minlagunga qadar joriy nazoratdan bosh tortadi. Bu bilan ular joriy nazoratni firma xodimlariga ishonib topshiradilar. Bu yerda gap qisqa muddatli shartnomalar asosida yollangan xodimlar haqida emas, balki doimiy xodimlar haqida boradi.

Shunday qilib, yapon firmasi «agentlar» ittifoqi modeliga juda yaqin va unda «prinsipal-agent» xilidagi klassik munosabatlar mavjud emas. Ushbu fikr quyidagi faktlar bilan ham tasdiqlanadi. Birinchidan, J firmada xodimlarni bo'linmalar va bajariladigan vazifalar bo'yicha bo'lishdan faol foydalaniladi: o'zaro bog'liq operatsiyalarni bajarish hamda rahbarlikni amalga oshirishga ham layoqatli universal xodim ideal hisoblanadi. Masalan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi muhandislarni ishlab chiqarish jarayoniga safarbar etish amaliyoti, va aksincha, «chiziqli» muhandislarning tajriba-konstruktorlik byurosidagi har yillik amaliyoti ko'proq gorizontaal muvofiqlashuvga misol bo'ladi.

Muvofiqlashuvning gorizontaal tamoyillari firmada axborot oqimlari aylanishini shu darajada optimallashtirish imkonini beradiki, bo'linmalar shiddat bilan ishlab va zarurat tug'ilishiga ko'ra yangi mahsulot to'plamlarini boshqa bo'linmalarga buyurtma qilgani holda, sug'urta va butlovchi qismlar zaxiralarini barpo etmay faoliyatda davom etadilar.

Ikkinchidan, o'rin almashish tamoyili xodimlarning mansab bo'yicha o'sishlarini rejalashtirish asosida yotadi. J firmada daraja pag'onasi amal qiladi, ya'ni xodimlar mehnatiga haq to'lash va ularning ijtimoiy maqomi ishlab chiqarish o'lchami bilan emas, balki firmadagi pog'ona darajasi bilan belgilanadi. Yangidan ishga qabul qilingan xodim uchun lavozimda o'sish past pag'onalardan boshlanib, uning mehnat faoliyati mobaynida davom etadi. Qizig'i shundaki,

aksiyador banklar ham, J firma ham, uning hamkorlari (o'zaro bog'liq korxonalar) ham darajalarning yagona ierarxiyasini hosil qiladi. Shuning uchun xodimning mansabda ko'tarilishi korxonadan boshlanib, bankda yoki hamkor firmada davom etishi mumkin va aksincha.

Yaponiya korporatsiyasi agentlar ittifoqi tomonidan nazorat qilinadi, bu firmaning maqsadli vazifasini o'zgartiradi: hozirda foydani ko'paytirish uning maqsadlari ierarxiyasida dastlabki o'rinni egallamaydi. Firma tomonidan nazorat qilinadigan bozor ulushining uzluksiz o'sishini ta'minlash birinchi o'rinda turadi, chunki bunday o'sish tashkiliy o'zgartirish, tuzilmani kengaytirish va rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O'sish uni ta'minlaganlarni mukofotlaydi, - tamoyili aynan yapon firmalariga nisbatan to'g'ri, ularda tashkiliy o'zgartirish darajalarining sonini oshiradi, demak, xodimlarining mansabdagi o'sishini yaxshilaydi.

Boshqacha aytganda, aksiyadorlarni ham, xodimlarni ham nazorat qilish ishlab chiqarish va sotuv hajmini oshirish orqali firmani tashkiliy yuqori rentani oshirishga yo'naltiradi: faqat ana shunday maqsad turli mulkdorlarning manfaatlarini tenglashtiradi. J firmaning asosiy hamkorlari – o'zaro bog'liq korxonalar va davlat bilan o'zaro munosabatlariga to'xtaladigan bo'lsak, har bir firma kvazidoimiy o'zaro bog'liq korxonalar – «keyretsu» doirasiga ega. Bunda «Toyota» turidagi yirik korporatsiyalarda o'zaro bog'liq korxonalar bosh firma atrofida uchta qatorga guruhlanadi.

Birinchisi – eng barqaror firmalar (neoklassik shartnoma asosida ishlovchi bunday o'zaro bog'liq korxonalarning soni «Toyota»da 122 ta), ikkinchisi – bozordagi vaziyat tubdan o'zgartirilgan holatda ular bilan munosabatlar uzilishi ehtimoliga ega (5437 ta) firmalar, uchinchisi - qisqa muddatli shartnomalar asosida ishlovchi yetkazib beruvchilardan (41703 ta firma) tarkib topadi. «Keyretsu»ni tuzishda o'zaro bog'liq korxonalarning nufuzi asosida transaksiya xarajatlarini tejash omiliga xatarni bo'lish omili qo'shimcha qilinadi: bozor kon'yunkturasining asosiy ta'sirini ikkinchi va ayniqsa uchinchi qator tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'zida his etadi.

Davlat bilan munosabatlarga kelsak, A firmadan farqli o'laroq J firma to'liq mustaqillikka intilmaydi. Amalda davlatga yapon firmasi tomonidan korporativ manfaatlar va umuman jamiyat manfaatlari o'rtasidagi hakam korporatsiyalar kurashida esa muvozanatni saqlash kafolati sifatida qaraladi.

4. O'tish turidagi korxonalar. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida amalga oshirilgan bozor islohotlari B korxonalar bilan A firma o'rtasida yarim yo'lda turgan

yana bir ideal korxonona – o'tish turidagi korxonaning paydo bo'lishiga olib keldi. O' korxonaning «oraliq» holati, biroq, uni B korxonona va A firma elementlarining turli kombinasiyalardan foydalanib ta'riflash mumkinligini anglatmaydi. Hech bo'lmaganda O' korxonaning maqsadli vazifasini olaylik: u ma'muriy buyruqlarni bajarishdan ham, foydani ko'paytirishdan ham iborat emas. O' korxonona omon qolishga, mehnat jamoasini saqlab qolishga yo'naltirilgan, shu munosabat bilan ayrim tadqiqotchilar ushbu idealni tavsiflash uchun hatto «omon qolishga yo'naltirilgan korxonona» atamasini ham taklif etdi.

O'tish turidagi korxonona maqsadlarini tanlashning o'ziga xos xususiyati uning mulki tarkibiga bog'liq. J firmada bo'lgani kabi bu yerda ham mulkning to'liq va real tarkiblari o'rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu ham «insayderlar» - korxonona xodimlari va rahbarlari foydasiga xizmat qiladi. Bu yerda gap qayta kombinasiyalangan mulk haqida borayapti, ya'ni unda quyidagilarga yo'l qo'yiladi:

- xususiy va davlat mulki o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi. Davlat byudjetidan qat'i nazar rasmiy jihatdan xususiylashtirilgan korxonona. Biroq davlatning shartnoma majburiyatlari va byudjet oldidagi majburiyatlarni bajarmagan korxononalarining bankrotligini e'lon qilishga tayyor emasligi, davlat debitorlik qarzlarning bir qismini o'z zimmasiga olishga roziligini anglatadi. O'zaro hisob-kitoblarni o'tkazish amaliyoti haqiqiy moliyaviy bitimlarni imitatsiya qiladi va korxononani to'xtatib qo'yishning iloji yo'qligi holatini shunchaki niqoblaydi, chunki bu ishchilarning noroziligi va ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi.

- korxonona tashkiliy chegaralarining yo'qolishi. To'lanmasliklar muammosi nafaqat pul massasining ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlar hajmiga mos kelmasligi, balki korxononalarining o'zi bilan o'zaro bog'liq korxononalarga tovar krediti berishga tayyorligini aks ettiradi. Shartnoma majburiyatlarini bajarishning past madaniyatini hisobga olgan holda, korxononalar tomonidan o'zaro haq to'lanmasliklarga ixtiyoriy ravishda yo'l qo'yilishining yagona izohi bo'lib o'zaro bog'liq korxononalar o'rtasida firma ichidagi oqimlar kabi tamoyillarda tovar-pul oqimini tashkil etish imkonini beruvchi o'zaro nazoratning mavjudligi haqidagi tasavvur hisoblanadi.

- mulkning rasmiy va real tarkibining mos kelmasligi. Tashqi mulkdorlar, odatda, fond bozorining optimal bo'lmagan holda faoliyat yuritishi va menejerlarning axborot asimetriyasidan opportunistik foydalanishlar tufayli O'

korxonalar menejerlarini nazorat qilish huquqini amalga oshirishning iloji yo'q. Natijada «agentlar» - menejerlar – hatto aksiyalarning asosiy qismi tashqi sarmoyadorlarga tegishli korxonalar ustidan ham nazoratni saqlab qoladilar.

Shunday qilib, omon qolishga yo'naltirilish «agentlar»ning «prinsipallar»ning o'z nazorat huquqini «ovoz berish» orqali ham, «chiqish» orqali ham amalga oshirish mumkin bo'lmagan vaziyatni saqlab qolishga urinishlarini anglatadi. Demak, «agentlar» opportunistik O' korxonalar faoliyatining muhim jihati hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, menejerlar xodimlar (ularning o'zlariga nisbatan «agentlar») ustidan nazoratni saqlab qolishga erishdilar. Ular buni moliyaviy qiyinchiliklarga qaramay korxonalar balansida ijtimoiy soha ob'ektlari (uy-joy-kommunal xo'jaligi, dam olish bazasi, bolalar muassasalari, asl holatida ta'minlash)ni saqlab turishda ifodalanuvchi paternalizm siyosati hisobidan uddaladilar.

O' korxonalar tomonidan ishlab chiqarish aloqalari tarkibi transaksiya xarajatlarini kamaytirish mezonini bo'yicha emas, balki vaqt orqali tekshirilgan aloqani saqlab qolishga urinish asosida shakllanadi. 1993-1994 yillarda Rossiya korxonalarining aksariyati asosiy yetkazib beruvchilar (83%) va iste'molchilar (70%) bilan avvalgi aloqalarini saqlab qolgan va yangi sheriklarni topish istiqboliga shubha bilan qaragan. Ta'minlash va sotish siyosatidagi mutaassiblikning ehtimoliy talqinlaridan biri yangi sheriklar bilan shartnomalar tuzishning g'oyat yuqori transaksiya xarajatlari haqidagi tasavvurdan iborat.

Birinchi navbatda bu yangi sheriklarning opportunistik xatti-harakatlarining yuqori darajada ehtimol tutilishi bilan bog'liq. Eski sheriklarning opportunistik ularning yuzaga kelgan nufuzi va rejali iqtisodiyot muhitida faqat «o'zinikiga» nisbatan amal qiluvchi alohida axloq normalariga ega direktorlarning mavjudligi tufayli deyarli istisno etilgan.

Endi korxonalarining to'rtta benuqson turini jadval ko'rinishida qiyosiy tahlil qilish natijalarini keltiramiz (9.3-jadval).

9.3-jadval

Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyati mezonlari

Taqqoslash mezonlari	B korxonalar	A korxonalar	J korxonalar	O' korxonalar
Maqsadli vazifa	Normal yuklamali rejani bajarish	Foydani oshirish	Ishlab chiqarish va sotish hajmlarini oshirish hisobidan	Korxonaning omon qolishi, mehnat jamoasini

			tashkiliy rentani oshirish	saqlab qolish
Mulkchilik tarkibi	Формал-давлат, «идораларнинг» реал мулки	Aktsiyadorlar ichida jismoniy shaxslar ustunlik qiladigan aktsiyadorlik	Formal-aktsiyadorlik, jamoa korxonasi elementlariga ega real aktsiyadorlik	Formal-aktsiyadorlik, real – «rekombinatsiya langan»
«Principal»	«Idora» (vazirlik, idora)	Yakka aktsiyadorlar	Aktsiyadorlar va doimiy xodimlar ittifoqi	Korxonalar rahbariyati
Byudjet cheklovlarining qat'iylik darajasi	0-2	4	3-4	2-3
Tashqi muhit ta'siri	Barqaror	Xatar	Xatar	Noma'lum
«Prinsipal-agent» hal etish usullari	Uch shakldagi bevosita nazorat (ma'muriy, partiya, kasaba uyushmalari yoki kengash)	«Ovoz berish» yoki «chiqish» orqali	«Agentlar» ittifoqi sifatida firma modelidan foydalanish	Korxonalar rahbariyati va xodimlarining o'zaro munosabatlaridagi pattemalizm siyosati
Xo'jalik aloqalari tarkibini belgilab beruvchi omillar	Barcha gorizontal aloqalar vertikal aloqalar orqali (resurslarni ajratish doirasida) amalga oshiriladi	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va xatami turli bo'g'inlar tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'rtasida taqsimlash	Ilgari yuzaga kelgan aloqalarni saqlash, yuqori transaksiya xarajatlari tufayli yangi aloqalarni izlashdan bosh tortish
Davlat bilan o'zaro munosabatlar	Режа органи буйруқларига буйсуниш	To'liq mustaqillik	Boshqa korxonalar bilan nizolar paydo bo'lganida hakam sifatida foydalanish	To'liq mustaqillik, lekin davlat passivlarini boshqarishni real markazlashtirish doirasida majburiyatlarining bir qismini o'z zimmasiga oladi
Bandlik siyosati	Resurslar taqchilligining kutilayotgan	Mahsulotga talab va xodimning mehnat	Doimiy xodimlarning mehnatiga bo'lgan talab	Mehnat jamoasining o'zini saqlab

	miqdoridan funktsiya sifatida mehnatga talab	unumdorligidan kutilayotgan miqdoridagi vazifa sifatida mehnatga talab	barqaror, mahsulotga nisbatan kutilayotgan talab faqat qisman va vaqtinchalik bandlik miqdoriga ta'sir ko'rsatadi	qolishga intilish tufayli mehnatga talab barqaror, ixtiyoriy ishdan bo'shshlar hisobidan ortiqcha bandlik darajasi qisqaradi
Ish haqi siyosati	Yagona tarif setkasi asosida qat'iy belgilangan	Eng yuqori mehnat unumdorligiga ko'ra moslashuvchan	Xodimning darajalar ierarxiyasidagi o'rniga qarab qat'iy belgilangan	Qat'iy belgilangan
Kasaba uyushmasi shakli	Tarmoq	Tarmoq	Korxonaning kasaba uyushmasi	Tarmoq
Kasaba uyushmasining vazifasi	Xodimlarni nazorat qilishning qo'shimcha mexanizmi; ijtimoiy boyliklarni taqsimlash	Xodimlar va ish beruvchilar o'rtasida nizolarni paydo bo'lganida vositachi	Oddiy ishchilardan tortib to direktsiyagacha barcha «insayderlar» manfaatlarini namoyon etish	Kasaba uyushmalari past safarbar etuvchi salohiyatga ega

Qisqacha xulosa

«Prinsipal-agent» muammosi har qanday tashkilot faoliyatini ko'rsatishini murakkablashtiradi. «Agent»dan «prinsipal»ning foydaliligini oshiruvchi harakatlar kutiladi, lekin «agent» hamma vaqt o'zi bilan «prinsipal» o'rtasida mavjud axborot asimmetriyasidan o'z foydasi yo'lida va «prinsipal» manfaatlariga zid holatda foydalanishga harakat qiladi. Muammoni hal etish yo'llari bir nechta: yuqori xarajatlar bilan bog'liq bevosita nazoratni kuchaytirish; «prinsipal» tomonidan «agentlar» musobaqasining tashkil etilishi; «agentlar»ning tashkilot faoliyati daromadlarida ishtirok etishi va «agentlar» tomonidan «prinsipal» vazifalarining bajarilishi. «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning ushbu variantlari firma ichki tuzilmasining ko'rinishini uchta turi: unitar, xolding va mul'tidivizional ko'rinishini izohlaydi.

Firmaning ichki tuzilishi tarkibini shartlovchi omillarning har bir o'ziga xos kombinasiyasi tashkiliy madaniyat asosida o'zini – o'zi takror ishlab chiqarish tendensiyasiga ega. Gap tashkilotning traektoriya bo'yicha rivojlanishi haqida bormoqda. «Rivojlanishning tarixiy shartlanganlik samarasi» mavjudligi korxonalarining to'rt ideal turi haqida so'zlash imkonini beradi: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakatlanuvchi B korxonasi, A firma, J firma va o'tish turidagi korxonasi. Korxonalarining bunday xillari buyruqbozlik iqtisodiyotida (rejali iqtisodiyotda), mutlaq raqobat iqtisodiyotida (Amerika iqtisodiyotida), iqtisodiyotning korporativ modelida (Yaponiya iqtisodiyotida) va o'tish iqtisodiyotida yuzaga kelgan omillarning o'ziga xos kombinasiyalarini aks ettiradi.

Tayanch so'z va iboralar

"Prinsipial" va "agent" munosabatlari, ichki axborot asimmetriyasi, Nesh bo'yicha muvazanat, "agentlar" raqobati, firmaning ichki tuzilmalari, xolding, unitar tashkilot, multidivizional tuzilma, traektoriya, tashkiliy madaniyat, firma turlari, taqqoslash mezonlari.

Takrorlash uchun savollar

1. "Prinsipial" va "agent" so'zlari nimani anglatadi? Ular o'rtasidagi munosabatlar nimalarga asoslanadi?
2. Sizga yaxshi tanish tashkilotni tanlang va quyidagi savollarga javob bering: korxonada «prinsipial-agent» muammosi qanday hal etiladi; korxonaning tashkiliy tuzilishi qanday (unitar, xolding, mul'tidivizional, aralash); korxonasi firmaning qaysi benuqson turiga ko'proq yaqin?
3. O'zbekiston bozorida faoliyat yurituvchi chet el firmasining filiali qanday turdagi korxonasi jumlasiga kirishi mumkin? Javobingizni asoslashda qaysi omillarni hisobga olish lozim?
4. O'tish turidagi korxonasi barqaror tashkiliy tuzilma hisoblanadimi yoki ushbu benuqson tur yordamida faqat B korxonaning A firmaga aylantirilishidagi bosqich yoritilganmi?

X bob. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

Fimalarni eng maqbul (benuqson) turlarga bo'lish real tashkilotlar to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkonini bermaydi, balki faqat tashkiliy tuzilmaning barqaror qismini ajratib ko'rsatadi. Ammo ushbu fikr institutsional yondashuv faqatgina tashkilotda yuz berayotgan jarayonlarni tushunishga qodir ekanligini anglatmaydi. Muayyan tashkilot holatini tekshirish va muayyan amaliy tashkiliy muammolarni hal etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishda institutsional yondashuv bilan bir qatorda, transaksiya xarajatlari nazariyasi, kelishuvlar nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini ham amalda qo'llash mumkin.

10.1. Transaksiya xarajatlari nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

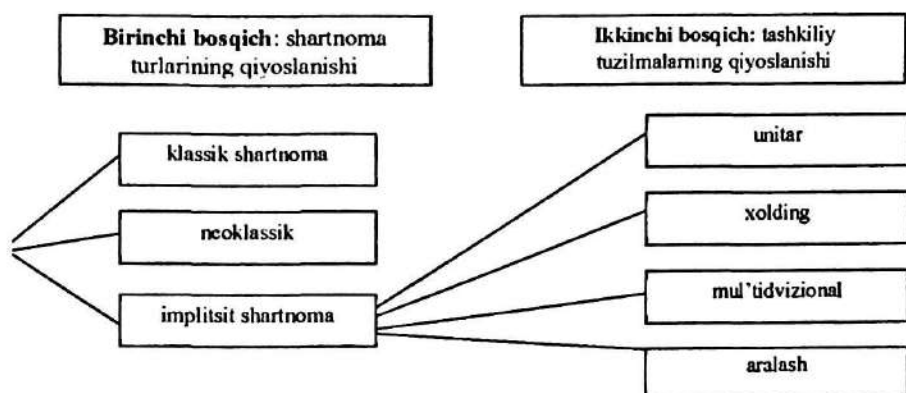
Transaksiya xarajatlarini o'lchashdagi qiyinchiliklar muayyan iqtisodiy tahlil uchun asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Birinchi galda transaksiya xarajatlari barcha turlari pul ekvivalentida baholanishi mumkinmi degan savol ochiqlicha qolmoqda. Hatto transaksiyani amalga oshirish uchun vaqt sarfini pul ekvivalentida ifodalashning oddiy tadbiri ham ko'pgina holatlarda transaksiyaning (masalan, muzokaralar yuritishning) ba'zi jihatlarini ta'minlashga ixtisoslashgan vositachilarning yo'qligi tufayli takomillashmagan. Shuningdek, ilgari ishonchga ega sherikning opportunistik xatti-harakati yoki mulkchilik huquqlarining himoyalanganligi tufayli yuzaga keladigan ruhiy tashvish natijasida xarajatlarni pul shaklida baholashga urinishda yanada kattaroq murakkabliklar paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini o'lchash o'tgan asr oxirida foydalilikni o'lchash yuzasidan munozaralar jarayonida qo'yilgan muammoga o'xshash muammoni keltirib chiqaradi. Agar foydalilikni sifat jihatdan funksional bog'liqlikdagi aniqlik bilan o'lchash mumkin bo'lsa, u holda birinchi va ikkinchi hosila nafililik ma'nosini kasb etadi; birinchi hosilaning miqdori eng yuqori nafililik ko'rsatkichi hisoblanadi, manfiy belgili ikkinchi hosila esa eng yuqori nafni kamaytiruvchi qonunning amal qilishini anglatadi.

Munozaralar chog'ida foydalilikni o'lchashning qabul qilingan usuliga muqobil variant sifatida J.Eejuort va I.Fisher foydalilikning turli darajalari nisbatini aniqlash va ularning mutlaq miqdorini baholashga nisbatan da'volardan bosh

tortishdan iborat bo'lgan ordinalistik yondashuvni taklif etganlar . Transaksiya xarajatlari nazariyasi ham ushbu yo'nalishda rivojlanmoqda. Iqtisodiy tashkilotlarni qiyosiy tahlil qilishda hech qachon alohida olingan tashkiliy shakllar tadqiq etilmaydi, ular faqat mavjud muqobil variantlarga nisbatan ko'rib chiqiladi.

Turli shartnomalar va tashkiliy matnlarda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini taqqoslash ularning miqdorini ekspertiza yo'li bilan baholash orqali chegaralash imkonini beradi. Turli variantlarga aniqliklar kiritish transaksiya xarajatlarini pul shaklida o'lchashning takomillashmagan usullaridan bosh tortish imkonini beradi. U holda muayyan bitimni amalga oshirishning optimal shaklini tanlash algoritmi ikkita bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda turli ko'rinishdagi: klassik, neoklassik va implisit shartnomalardan (5-bobga q.) foydalanishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari taqqoslanadi.

10.1-rasm. Bitimni amalga oshirish bosqichlari.

Agar ekspert baholarga ko'ra, eng kam xarajatlar implisit shartnomalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, u holda ikkinchi bosqichda unitar, xolding, mul'tidivizional va aralash kabi muqobil tashkiliy tuzilmalar doirasida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini taqqoslash mumkin.

Umumiy ko'rinishda (bitimning muayyan shartlarini hisobga olmay) shartnomaning uchta turi qiyosiy ustunliklari, O.Uil'yamson fikriga ko'ra, quyidagi tarzda namoyon etish mumkin (10.1-jadval).

Shartnomaning qiyosiy ustunliklari [54]

Qiyosiy monitoring xarajatlari parametrlari	Шартнома турлари		
	klassik	neoklassik	implitsit
Rag'batlar kuchi	++	+	0
Nazorat qilish samaradorligi	0	+	++
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga avtonom moslashishi	++	+	0
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga kelishilgan tarzda moslashishi	0	+	++
Nizolarni hal etish huquqiy tadbirlarining qulayligi	++	+	0

Izoh: ++ - eng samarali; + - yetarlicha samarali; 0 - samarasiz.

Misol tariqasida korxonalar rahbarlarining korxonalar sohasiga taalluqli bo'lmagan faoliyat turini mustaqil ravishda yoki chetki tashkilotlarga pudrat (neoklassik shartnoma) asosida bajarishni afzal ko'rishlariga oid ma'lumotlar 10.2-jadvalda keltirilgan.

Korxonalarda (implitsit shartnoma asosida) amalga oshiriladigan faoliyat turi ulushi tahlili*

Faoliyat turi	Mustaqil ravishda (implitsit shartnoma asosida) bajarish ulushi, foizda		
	1990-1992 yy.	1994-1995 yy.	1996-1998 yy.
Ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlanmalari (ITTKI)	100	70	50
Qurilishni loyihalashtirish	50	60	50
Qurilish-montaj ishlari	72	44	45
Johozlarga xizmat ko'rsatish	65	63	63
Asbob-anjomlar ishlab chiqarish	73	77	73
Idishlar ishlab chiqarish	68	51	71
Iссиqlik ta'minoti	100	10	10
Transport xizmati	75	72	82

*Manba: xorij ekspert baholari ma'lumotlari.

Faoliyatning ma'lum turini mustaqil ravishda amalga oshiruvchi korxonalar ulushining eng tez qisqarishi ITTKI, qurilish-montaj ishlari va issiqlik ta'minoti sohasida kuzatiladi. Tabiiyki, bu ushbu faoliyat turlari klassik shartnomadan foydalanish xarajatlari pasayishi bilan bog'liq. Aksincha, klassik shartnoma asosida transport xizmatlariga ega bo'lish xarajatlari ko'rib chiqilayotgan davrda korxonaning tarkibiy transport bo'linmasini barpo etishga nisbatan oshgan.

Firma ichki tuzilmalarining turli variantlarini ham huddi shu tariqa taqqoslash mumkin. Butlovchi qismlarning alohida turlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi tarkibiy bo'linmalar yo unitar, yoki xolding, yoxud mul'tidivizional tuzilma doirasida o'zaro hamkorlik qiladi, deylik. Unda barcha axborot oqimi markazlashgan unitar tuzilmada axborotni xarajatlari eng kam va xolding tuzilmada eng yuqori, chunki bo'linmalar hatto faqat moliyaviy ko'rsatkichlarni nazorat qiluvchi bosh ofisda ham bir – biri haqidagi axborotga ega bo'la olmaydi.

Muzokaralar yuritish xarajatlari unitar korxonada eng kam, bo'linmalari tarqoq joylashgan xoldingda esa - eng yuqori. O'lchash xarajatlari xoldingda yuqori, u yerda yagona standartlarni joriy etish vazifalari qo'yilmaydi. Shartnoma tuzish xarajatlari bosh ofis va bo'linmalar o'rtasidagi huquqlarni chegaralash qiyinligi tufayli mul'tidivizional tuzilmada eng yuqori. Monitoring xarajatlari xoldingda eng past. U yerda bo'linmalarning opportunistik xatti-harakatlari ustidan nazorat bozor mexanizmlari asosida amalga oshiriladi. Transaksiya xarajatlari miqdorining tafsiloti 10.3-jadval ko'rinishida berilgan.

10.3-jadval

Transaksiya xarajatlari miqdorining ekspert baholaridagi tafsiloti

Transaksiya xarajatlari turi	Unitar korxonada	Xolding	Mul'tidivizional tuzilma
Axborotni izlash	1	3	2
Muzokaralar olib borish	1	3	2
O'lchash	1	2	1
Shartnoma tuzish	1	2	3
Monitoring	3	1	2
Mulkchilik huquqlarini homoyalash	-	-	-
Uchinchi shaxslardan himoyalash	-	-	-
Jami	7 (min)	11 (max)	10

Demak, unitar korxonada transaksiya xarajatlarning eng past umumiy miqdori bilan tavsiflanadi. Biroq amalda tarmoq bozorida muayyan vaziyat hisobga olinishi lozim. Masalan, kapital bozori va fond bozorining rivojlanmaganligi kapitalning tarmoqlararo oqimini ta'minlash uchun xoldingning jozibadorligi, kapitalning tarmoqdagi oqimini ta'minlash uchun esa mul'tidivizional tuzilmaning jozibadorligini oshiradi. Bundan tashqari, bitimning xususiyatiga ko'ra har bir parametrga (0 dan 1 gacha) alohida ulush berish zarur. Axborotni izlash xarajatlarning nisbati emas, balki aynan monitoring xarajatlarning nisbati hal etuvchi bo'lishi mumkin.

10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

Buxgalteriya hisobotlarining, birinchi galda balans hamda foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot (daromadlar haqidagi hisobot) ma'lumotlari ekspert baholaridan tashqari, transaksiya xarajatlarning nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi haqidagi axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. Balansdan foydalanishning bunday yo'nalishi asosan firmaning kreditga layoqatligini imkoniyatli kreditorlar nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan moliyaviy tahlilning oddiy texnologiyasidan farq qiladi.

Institutsional tahlil uchun taklif etilayotgan balansdan foydalanish metodologiyasi, albatta, to'liq emas, shuning uchun unga mutlaq aniq va to'la-to'kis xususiyatga da'vogarlik qilmaydigan xomaki variant sifatida yondashish lozim.

Buxgalteriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida biz daromadlar haqidagi hisobot asosida aniqlanadigan firma mahsulotini sotish narxining tarkibi «axborotning uch turini: tashkilotning ichki tafsilotlari, bozordagi raqobat darajasi va firma strategiyasi haqidagi axborotni sintez qiladi», degan tezisni qabul qilamiz. Haqiqatan ham, tannarx tarkibi nafaqat ishlab chiqarish va texnologik xarajatlar, balki tashkilot ichida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, daromadlar tarkibi firma faoliyat yuritadigan tashqi muhit haqidagi: talab holati va dinamikasi, raqobatchilar tovarlarining narxi va sifati, raqib firmalarning savdo tajovuzkorligi darajasi, mazkur sektorda transaksiya xarajatlari miqdori haqidagi axborotni ham mujassam etadi.

Alohida firmaning buxgalteriya hisobotida keltirilgan axborot o'z – o'zicha kam ma'lumot beradi: institutsional tahlil uni tarmoq bo'yicha yoki shunday o'lchamdagi firmalar guruhlarini bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslashni talab etadi, chunki gap transaksiya xarajatlarini mutlaq emas, balki nisbiy ifodada o'lchash haqida bormoqda. Masalan, Yaponiyada har yili 865 ta yirik firmaning o'rtacha holatga keltirilgan balans ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System).

Aynan o'rtacha holatga keltirilgan balans ma'lumotlari asosida M.Aoki ishdan bo'shshda to'lanadigan yig'ilgan nafaqalar miqdori firma tomonidan xodimning firma uchun o'ziga xos ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishi uchun sarflanadigan sa'y-harakatlarga to'g'ri proporsional, degan farazdan kelib chiqib, J firmada inson kapitali o'ziga xosligining miqdorini baholashga uringan. Bunday ehtimollikni Yaponiya firmalarida nafaqaga chiqarishda to'lanadigan nafaqani shakllantirish tartibotini tahlil qilish orqali qabul qilish mumkin.

Yangi xodim kelishi bilan uning nomiga maxsus hisobvaraqlar ochiladi, undagi mablag'lar summasi ish stajining ortishi va ichki ierarxiya tuzilmalari bo'yicha harakatlanishga ko'ra oshadi. Nafaqaga chiqish mablag'i pensiyaga ketish yoki muddatidan oldin ishdan bo'shshda, to'lanadi (ikkinchi holatda xodim katta yo'qotishlarga duch keladi), bu uni firma tomonidan to'lanadigan yakka pensiyaga yaqinlashtiradi. M.Aoki firmada inson kapitali o'ziga xosligi darajasini to'plangan chiqish nafaqalari summasining firmaning umumiy kapitaliga nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan indeks yordamida aniqlagan. Agar muayyan firma uchun hisoblab chiqilgan bunday indeks o'rtachalashtirilgan balans ma'lumotlari bo'yicha hisoblab chiqilgan indeksdan ortiq bo'lsa, u holda firmada inson kapitali o'ziga xosligi darajasi nisbatan yuqori, va aksincha.

NEEDSga o'xshash balans har bir mamlakatda ham hisoblab chiqilavermasligiga qaramay, istalgan yirik konsalting yoki auditorlik firmasining ma'lumotlar bazasi taqqoslash uchun zarur axborotni o'zida mujassam etgan. Endi tashkilotning ichki tuzilishi va uning bozor strategiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini beruvchi indekslarning yig'indisini batafsil ko'rib chiqamiz. Dastlab balansning umumiy tarkibi va GAAP standartidagi daromadlar haqidagi hisobotni yodga olamiz (10.4-jadval).

Aktiv va passiv alohida moddalarining tahlili tashkilotda huquqlarning real taqsimlanishi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi, u rasmiy, ta'sis

hujjatlari va aksiyadorlar reestrída qayd etilgan taqsimlashga hamma vaqt ham mos kelmaydi.

«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»

I1i = «Jami joriy operasion majburiyatlar»

I1i indeks korxoná xodimlarining qarorlarini qabul qilish jarayoniga ta'siri darajasini aks ettiradi. Banklar, davlat va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi qisqa muddatli qarzdorlik bo'yicha ham shunday I1i indekslar hisoblab chiqiladi. Agar korxoná rahbariyati xodimlar oldidagi majburiyatlarni bajarishni banklar, davlat (byudjet) va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi majburiyatlarni bajarishdan ko'ra ustuvorli deb hisoblasa, u holda bu mehnat jamoasi tomonidan egalik qilish, tasarruf etish va daromad olish huquqiga norasmiy egalik qilinishidan dalolat beradi.

«Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan»

I2 = «Jami uzoq muddatli majburiyatlar»

Banklar tomonidan korxoná ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun I2 indeksni hisoblab chiqish ham foydali, chunki bank tomonidan garov bilan ta'minlanmagan kreditlar, faqat berilgan kredit qaytarilishining boshqa, norasmiy kafolatlari ko'zda tutilgan holatlarda berilishi mumkin .

«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat» I3=;

«To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat»

«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat» I4 =.

«Jami aylanma mablag'lar»

O'zaro bog'liq korxonalar tomonidan tashkilot ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun (masalan, qayta kombinasiyalangan mulkning mavjudligi haqidagi gepotezani tekshirishda) I1i turdagi indeksni (sur'atda – «To'lanadigan hisobvaraqlar») I3 debitorlik qarzdorligi indeksi va I4 koeffisienti bilan muvofiqlashtirish zarur. Agar I1i indeksining miqdori o'zaro bog'liq korxonalarining imtiyozli holati haqida tasavvur etish imkonini bersa, u holda I3 va I4 indeklari korxonaning o'zaro bog'liq korxonalar ustidan nazorat darajasi va o'zaro bog'liq korxonalarining korxoná ustidan nazorat darajasini belgilaydi.

Ushbu indekslarning qo'llanilishi M1 pul agregatining real tovar massasiga mos kelmasligi natijasi sifatidagi haq to'lamasliklar va korxonalar o'rtasidagi tovar kreditining shakli sifatidagi haq to'lamasliklar o'rtasida chegara o'tkazish imkonini beradi.

10.4-jadval

Firmaning balans ko'rsatkichlari

BALANS	
AKTIV	PASSIV
Naqd pul	To'lanadigan veksellar
Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar	To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat
Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat	Boshqa joriy majburiyatlar
Zahiralar: xomashyo	Jami joriy operatsion majburiyatlar
Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish	Joriy uzoq muddatli qarzdorlikning bir qismi
Zahiralar: tayyor mahsulot	Bo'lajak davrlar daromadlari
Jami zahiralar	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan
Bo'lajak davrlar xarajatlari	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlangan
Boshqa aylanma aktivlar	Kapital lizingi bo'yicha majburiyatlar
Jami aylanma aktivlar	Operatsion lizingning hozirgi qiymati
Binolar, inshootlar va jihozlar	Boshqa joriy majburiyatlar
Asosiy jihozlar lizingi	Jami uzoq muddatli majburiyatlar
Amaldagi jihozlar lizingi	Subordinatsiyalangan qarzdorlik
Minus amortizatsiya	Qisqa muddatli pensiya majburiyatlari
Jami binolar, inshootlar va jihozlar: sof	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Investitsiyalar va ssudalar	
Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar	Jami passiv
Debitorlarning turli hisobvaraqlari	XUSUSIY KAPITAL
Sof aktivlar	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Boshqa aylanmadan tashqari mablag'lar	Shu'ba korxonalarida tashqi kapital
Nomoddiy aktivlar	Imtiyozli aktsiyalar
Xaridlarni kapitallashtirish (gudvill)	Oddiy aktsiyalar
	Taqsimlanmagan foyda
	Sarmoyadorlardan sotib olingan aktsiyalar
<i>Jami asosiy vositalar</i>	Jami xususiy kapital
Jami aktiv	USTUNDAGI JAMI

Daromadlar to'risida hisobot

Sof sotuvlar (tushumlar)

Sotilgan tovarlar tannarxi (minus amortizasiya)
 Amortizasiya ajratmalari
 Yalpi foyda
 Solish xarajatlari
 Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari
 Rahbar xodimlarni mukofotlash
 Boshqa operatsiya xarajatlari
 Operasion daromad
 Boshqa operatsiyadan tashqari xarajatlar
 To'langan foizlar
 Olingan foizlar
 Korxonalami yopish va hisobdan chiqarish
 Kapital qo'yilmalardan daromadlar
 Soliqlar to'langunga qadar foyda
 Daromad solig'i
 Davom etayotgan operatsiyalardan daromad
 To'xtatilgan operatsiyalardan sof foyda
 Korxonani sotishdan foyda (zarar)
 Favqulodda daromadni olgunga qadar daromad (zarar)
 Favqulodda daromad
 Sof foyda

«Taqsimlanmagan foyda» I5 =;

«Jami xususiy kapital»

(«Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari» + «Rahbar xodimlarni mukofotlash»)

I6 = «Yalpi foyda»

I5 indeksi aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyatidagi qoldiq daromadni olish huquqidan foydalanish samaradorligini tahlil qilish uchun taklif etiladi. Agar tadqiq etilayotgan firmaning balansi asosida hisoblab chiqilgan ushbu indeks tarmoq yoki korxonalar guruhlari bo'yicha o'rtacha indeksdan ancha kichik bo'lsa, u holda rasmiy mulkdorlar «agentlar» - menejerlarning opportunistik xatti-harakatlari ehtimoliga e'tiborni qaratishi maqsadga muvofiq.

Menejerlarning opportunizmi, masalan, daromadlar to'g'risidagi hisobotda «Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari» moddasining oshirib ko'rsatilishi holatlari tasdiqlaydi, chunki ko'pincha menejerlar o'z daromadlarini pul shaklida

ko'paytirish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar. Shuning uchun I6 indeksi I5 indeksining tabiiy to'ldiruvchisi hisoblanadi.

«Naqd pulda to'langan dividendlar» I7 = ;
«Soliqlar to'langanidan so'ng foyda»

«Joriy operatsiya xarajatlari» I8 = .
«Soliqlar to'langunicha foyda»

Mazkur indekslar firmaning maqsadli vazifasini tahlil qilish va, o'z navbatida, uning real «prinsipal»ini aniqlash uchun mo'ljallangan. Bir aksiyaga daromadni ko'paytirish gepotezasini tekshirish uchun («prinsipal» - aksiyadorlar) I7 dividendlarni to'lash koeffitsienti qo'llaniladi (naqd pullar harakati haqidagi hisobotdan «Naqd pulda to'langan dividendlar» moddasi). Bunda I7 koeffitsientini dinamikada ko'rib chiqish lozim – faqat uning bir necha hisobot davrlaridagi ijobiy dinamikasi firmaning bir aksiyaga daromadni ko'paytirish maqsadi ko'zlaganligidan dalolat beradi. Ikkinchi tomondan, korxonaning omon qolishga yo'naltirilishi darajasi soliqlar to'langunga qadar foydaning barqaror eng kam miqdori chog'ida joriy operatsiya majburiyatlari va umuman passivning o'zaro nisbati dinamikasi (oshish tomonga) asosida baholanadi.

«Sotilgan tovarlar tannarxi»
I9 = ;
(«Zahiralar: xomashyo» + «Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»)

(«Zahiralar: xomashyo» + «Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»)
I10 = .
«Jami aylanma aktivlar»

J korxonasi misolida biz shunga amin bo'ldikki, xomashyo va tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari darajasi firmada axborot oqimlarini tashkil etish va bo'linmalar faoliyatini gorizontol muvofiqlashtirish samaradorligini aks ettiradi. Shunday qilib, zaxiralarning aylanuvchanligi va darajasi koeffitsientlari firma ichki tuzilishining nisbiy ustunliklari (kamchiliklari)dan dalolat beradi.

«Binolar, inshootlar va jihozlar» I11 = ;
«Jami asosiy vositalar»

«Nomoddiy aktivlar» I12 = ;
«Jami asosiy vositalar»

«Jami aylanma aktivlar» I13 = ;
«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»

«Naqd pullar» + «Oson sotiladigan
qimmatli qog'ozlar» + «Debitorlar hisobvaraqlari» I14= .
«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»

Aktivlarning o'ziga xoslik darajasi aktivning quyidagi moddalarini taqqoslash yordamida baholanadi: «Binolar, inshootlar va jihozlar» (joylashish o'ri bo'yicha o'ziga xoslik va texnologik o'ziga xoslik) va «Nomoddiy aktivlar» (tovar belgilari). Aktivlarning o'ziga xosligi darajasi haqida likvidlik koeffitsientlarini noan'anaviy talqin etishni taklif etgan holda tasavvurga ega bo'lish mumkin – likvidlikning joriy (I13) va «tez» (I14) koeffitsientlari qancha yuqori bo'lsa, firma aktivlari shuncha kam o'ziga xoslik darajasiga ega.

10.3. Firmadagi nizolarni tahlil qilish va kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

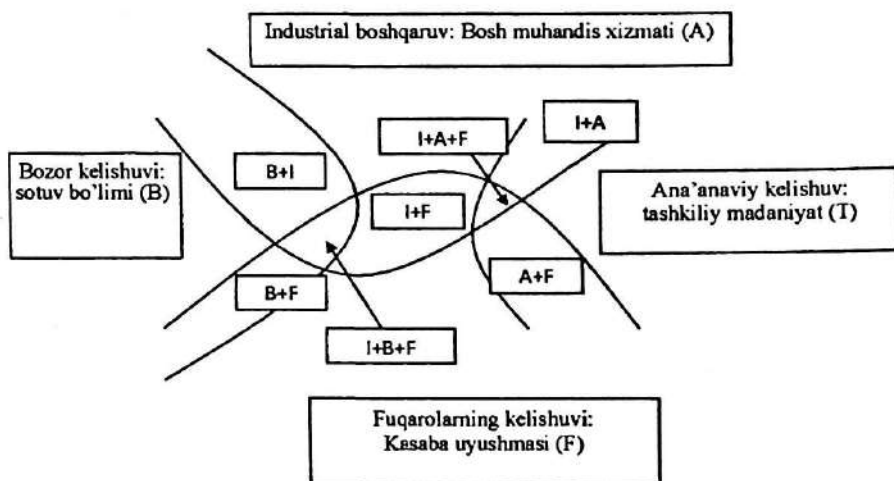
Tashkilotni amaliy tahlil qilishga kelishuvlar nazariyasi ham o'z ulushini qo'shadi. Uning yordamida tashkilotdagi nizolar tabiatini, optimal shartnoma nazariyasi va transaksiya xarajatlari nazariyasining tarafdorlari taklif etganidek, «prinsipal» va «agent» manfaatlarining qarama-qarshi qo'yilishiga yo'yish mumkin emas. Kelishuvlar nazariyasi tashkilot tuzilmasining murakkabligidan kelib chiqadi – u turli xildagi kelishuvlar unsurlarini o'z ichiga oladi. Odatda, har qanday tashkilotning faoliyat yuritishi kamida quyidagi kelishuvlar ustuvorliklariga javob berishi lozim: bozor, industrial, an'anaviy, fuqarolik, ijodiy faoliyat va ijtimoiy fikr.

Har qanday tashkilot, hatto foyda ko'rmay ishlayotgan korxonalar ham, o'z daromadlarini xarajatlarga muvofiq lashtirishi va o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajarishi zarur (bozor kelishuvining unsurlari). Har qanday tashkilotni boshqarishda mehnatni ilmiy tashkil qilish va, o'z navbatida, industrial kelishuv unsurlaridan foydalaniladi.

Tashkilotda «agentlar» birlashgan manfaatlari - kasaba uyushmasi vakilining ishtiroki, shuningdek, tashkilot ichki hayotining mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga bo'ysunishi fuqarolik kelishuvi imperativini o'zida aks ettiradi. Tashkilotning ishbilarmonlik doiralaridagi obro'si yoki iste'molchilar o'rtasida tovar belgisining mashhurligi bizni ijtimoiy fikr ustuvorliklariga amal qilishga undaydi. Nihoyat, keng ma'nodagi innovatsiyalarga intilish (yangi tovar yoki xizmatlar ishlab chiqarishdan tortib to tashkiliy tuzilmani optimallashtirishgacha) tashkilot faoliyatida ijodiy faoliyat ustuvorligini aks ettiradi. Shunday qilib, tashkilot asosida turli ustuvorliklar o'rtasidagi nizolar yotadi.

Kelishuvlar nazariyasining ustunligi nafaqat tashkilot faoliyati jarayonida yuzaga keladigan nizolarni ozmi yoki ko'pmi muntazam yoritishdan iborat, balki u murosaning turli ko'rinishlarini tahlil qilish asosida nizolarni hal etish variantlarini ham taklif etadi. Masalan, korxonalar rahbari, ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish hisobidan iste'molchilarga taklif etilayotgan mahsulot narxini pasaytirishni ko'zlagan holda, bosh muhandis (industrial kelishuv) va sotuv bo'limi (bozor kelishuvi) xizmatlarining manfaatlari o'rtasidagi nizolarni hal etish yo'lini izlashi lozim. «Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kelishuvlari o'rtasidagi murosaning bunday ko'rinishini quyidagicha izohlaydi: ishlab chiqarishni uzluksiz tashkil etish asosida ishlab chiqariladigan mashinalar tannarxini pasaytirish, sotuvni rag'ballantirish va hatto iste'molning yangi standartini tashkil etish imkonini beradi.

Fransuz ishlab chiqaruvchisining «Pogrebok Affinua» yangi pishloq navini ishlab chiqarish to'g'risidagi qarori murosaning yanada murakkab ko'rinishiga misol bo'ladi. Ushbu qaror an'anaviy reseptlar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va pishloqning ushbu turi ko'plab sonli sovrinlar bilan taqdirlanadigan nufuzli tanlovlarda ishtirok etishi asosida istemolchining nozik didli talablarini qondirishga urinish ta'siri ostida qabul qilingan. Mazkur korxonalar faoliyatini belgilab beruvchi bozor, an'anaviy, industrial kelishuvlar hamda ijtimoiy fikr to'g'risidagi kelishuv murosasi ko'zga tashlanib turibdi (10.2-rasm.).

10.2-rasm. Kelishuvlar nazariyasi bo'yicha tahlil.

Har qanday korxonaga uchun yuzaga keladigan muammolarni uning yordamida identifikatsiyalash va ularni hal etish yo'llarini izlash yo'nalishlarini belgilash oson bo'ladigan o'ziga xos kelishuvlar «xaritasini» tuzish mumkin. Kelishuvlar nazariyasi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani optimallashtirish tashkilot oldida turgan turli ustuvorliklarni muvofiqlashtirishga yordam beruvchi murosalar tamoyillarini izlab topishdan iborat.

Qisqacha xulosa

Faqat transaksiya xarajatlarining miqdorini baholashga nisbatan ordinalistik yondashuv yordamida muayyan tashkilotlar tuzilmasini tahlil qilish uchun transaksiya xarajatlari nazariyasini qo'llash mumkin. Mazkur yondashuv turli shartnoma va tashkiliy shakllarda bitim tuzishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari miqdorini ekspertiza yo'li bilan baholash yordamida taqqoslashdan iborat. Ekspert baholaridan tashqari, tashkilotning buxgalteriya hisoboti ham axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'z navbatida, kelishuvlar nazariyasi tashkilotlarni miqdoriy jihatdan emas, balki sifat jihatdan tahlil qilishga o'z hissasini qo'shadi. Uning asosida tashkilotda yuzaga keladigan nizolar tabiatini izohlash va uning tuzilishini transaksiya xarajatlari mezonini bo'yicha

emas, balki nizolarning keskinligini pasaytirish mezonini bo'yicha optimallashtirish mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Transaksiya xarajatlari, foydalilikni o'lchash, shartnomalarni qiyoslash, xarajat turlari, firma balansi, daromadlar to'g'risida hisobot, firmadagi nizolar, industrial bozor, an'anaviy va fuqarolik kelishuvlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Transaksiya xarajatlari va foydalilikni o'lchashning o'ziga xos jihatlari tushuntiring.
2. Shartnomaning qiyosiy ustunliklari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Transaksiya xarajatlari tarkibining axborot bazasi qanday hujjatlarda mujassamlangan?
4. Firma balansi qanday maqsadda tahlil qilinadi va bunda qanday indekslar hisoblab chiqiladi?
5. Kelishuvlar nima uchun zarur va ularning qanday yo'nalishlari mavjud?

XI bob. FIRMANING TASHKILY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy huquqlarning tavsiflanishi

Mulkchilik huquqlari nazariyasi har qanday tashkilot mulkchilik huquqlari ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishini belgilab beruvchi shartnomaga olib keladi. «Firma» atamasi shartnoma kelishuvlari asosida faoliyatni tashkil etishning qisqartirilgan ta'rifi hisoblanadi. Kouz teoremasiga muvofiq erkin almashuv natijasida erishilgan huquqlar taqsimoti eng optimal variant (transaksiya xarajatlari nolga teng) bo'lib, o'zaro hamkorlik ishtirokchilari uni o'zgartirishdan manfaatdor emaslar.

Shu sababli tashkiliy tuzilmani amaliy tahlil qilish uchun mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llashga qiziqish shu bilan shartlanganki, haqiqatda transaksiya xarajatlari nolga teng emas, demak, huquqlar taqsimoti resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Mulkchilik huquqlari nazariyasi tashkilot faoliyatining o'ziga xosligiga ko'ra mulkdorlar o'rtasida huquqlar taqsimotining eng optimal variantini tanlashga yordam beradi. Bundan tashqari, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli to'g'risidagi ma'lumotlar asosida sheriklarni tanlash imkoniyati ochiladi.

Biror-bir tashkiliy-huquqiy shaklga xos bo'lgan huquqlar taqsimoti O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining «Yuridik shaxslar» deb nomlanuvchi 4-bobida qayd etilgan me'yorlar bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy jihatlari mulk huquqining turli iqtisodiy sub'ektlarga tegishli alohida huquqlarga ajratilishiga olib keladi. Misol tariqasida tashkiliy-huquqiy shaklni belgilovchi huquqlar to'plamining ayrim jihatlarni quyidagi jadval orqali havola etamiz, unda turli huquqlarning tegishligi Fuqarolik kodeksining tegishli moddasida belgilangan (11.1-jadval).

Ulushli mulk huquqi esa quyidagi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanadi: uning ishtirokchilari, ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi, ijro etuvchi organ va davlat. Qonunda qayd etilgan huquqlarning bunday taqsimlanishi iqtisodiy faoliyatni ta'minlash nuqtai nazaridan qanchalik optimalligiga oid savolga javob berish uchun tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlaridan foydalanish mumkin.

11.1-jadval

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

	Shaxs	Ulushli mulk	Birgalikdagi mulk	Davlat
Egalik qilish huquqi	154,207	219	225	
Foydalanish huquqi	154,207	219	225	
Tasarruf etish huquqi	154,207	218	225	179,180
Xo'jalik yuritish huquqi				176
Tezkor boshqarish huquqi				178

11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari sifatida quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda belgilanish) darajasi.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub'ektlararo taqsimlanishi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.

4. Mulkiy huquq uchligining turli iqtisodiy sub'ektlarga («Prinsipal» va «agent») tegishliligi.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda belgilanish) darajasi. Tafsirlash darajasi juda muhim, chunki Kouz teoremasiga muvofiq resurslarning ikkita samarali omilidan biri huquqlarni tafsirlashning to'liqligidan iborat. Ikkinchi tomondan, huquqlar egasini aniq belgilamaslik yoki mulk huquqining yo'qolganligi resurslardan samarali foydalanishga qiziqtirishga to'sqinlik qiladi. Ulushli mulkda barcha huquqlar egalari aniq va bir xil ma'noda belgilangan, qoldiq qiymatni olish huquqi va ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqi bundan mustasno. Davlat sud organlari orqali hamma vaqt «qonunni bir necha marta yoki qo'pol buzganlik» uchun yuridik shaxsni tugatishning tashabbuschilaridan biri hisoblanishini hisobga olgan holda,

tafsirlash bilan bog'liq yagona muammo ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqining ehtimoliy «yo'qolishi»dan iborat.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub'ektlararo taqsimlanishi. Agar mulkdor, ya'ni tashkilot faoliyatini nazorat qiluvchi «prinsipal» bir vaqtning o'zida qoldiq qiymatni olish huquqiga ham ega bo'lsa, u holda bu unga o'z nazorat-boshqaruv vazifalarini bajarishda o'zini opportunistik tarzda tutmaslik uchun turtki beradi. MChJ holatida ko'rib chiqilayotgan ikkala huquq ham ishtirokchilarning umumiy yig'ilishiga tegishli. Biroq umumiy yig'ilishning jamoaviy tabiati samarali nazoratga bo'lgan rag'batlarning amaliyligini chegaralaydi, chunki «chiptasiz» muammosi paydo bo'ladi. Aslida barcha ishtirokchilar firmaning foydali faoliyat yuritishidan manfaatdor, biroq shu bilan birga ular nazoratni amalga oshirish xarajatlarini boshqa shaxslar zimmasiga yuklashga intiladilar, buning natijasi o'laroq, nazorat vazifasini hech kim bajarmaydi. Lekin ulushli mulk holatida uning ishtirokchilari soni qonun bilan cheklanganligi tufayli «chiptasiz» muammosining keskinligi pasayadi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi. Huquqlarni almashishga cheklovlar masalasi Kouz teoremasi nuqtai nazaridan ham muhim: transaksiya xarajatlaridan tashqari yana qanday omillar huquqlarning ulardan eng ko'p manfaatdor bo'lgan mulkdorlar qo'liga o'tishiga to'sqinlik qiladi? Masalan, huquqlarni jismoniy va yuridik shaxslarning alohida toifalariga (nerezidentlar, bank tuzilmalari, istalgan boshqa uchinchi shaxslarga) topshirishdagi hamda huquqlar to'plamining turlarini tubdan o'zgartirishdagi qonuniy cheklovlar. Ulushli mulk doirasida huquqlar bilan almashish uchun cheklovlar ustavda qayd etilishi va ishtirokchilarning o'z ulushlarini umuman uchinchi shaxslar va xususan, merosxo'rlarga o'tkazish huquqiga taalluqli bo'lishi mumkin. Fuqarolik Kodeksida ulushli mulkka ega sub'ektlarning turli variantlari "tijorat tashkilotlari" (58-69-modda) bandida keltirilgan. Qonun ulushli mulk sub'ektlari uchun huquqlar to'plami turlarini o'zgartirish uchun eng kam to'siqlarni belgilaydi.

4. Mulkiy xuquq uchligining turli iqtisodiy sub'ektlarga («Prinsipal» va «agent») tegishliligi. Bunday muammo egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari turli sub'ektlarga tegishliligi bilan bog'liq. Uchala huquq turli sub'ektlarga tegishli bo'lgan holatda «prinsipal-agent» muammosi ikkita darajada paydo bo'ladi: mulkdorlar va menejer (boshqaruvchi) o'rtasidagi munosabatlar hamda menejer va bevosita ijro etuvchi (xodim) o'rtasidagi

munosabatlarda. «Prinsipal-agent» muammosi ko'plab usullar yordamida hal etilishi mumkin – «agentlar»ning firma faoliyati natijalarida ishtirok etishdan tortib to «prinsipal» tomonidan «ovoz berish» va «chiqish» huquqidan foydalanilishigacha.

Ulushli mulkli sub'ekt holatida «prinsipal-agent» muammosi ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi («prinsipal») va ijro etuvchi organ («agent») o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyatidan farqli o'laroq, mas'uliyati cheklangan jamiyat (MChJ)da «agent»ga bosim o'tkazish varianti sifatida «chiqish» mumkin emas, chunki ustav kapitali summasiga fond bozorida kotirovka qilinadigan aksiyalar chiqarilmaydi. Har yillik auditorlik tekshiruvlari va ishlarni yuritish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning chop etilishi majburiy emasligi tufayli umumiy yig'ilishning samaradorligi ham katta emas.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi. Huquqlar to'plamining doirasi uning qarorlar qabul qilish (tasarruf etish huquqi) va xatarni qabul qilish (qoldiq qiymatni olish huquqi) vazifalariga bo'linishi yoki ushbu to'plamning bitta mulk huquqi sub'ektining qo'lida bo'lishini nazarda tutadi. Birinchi holatda xatarning xejirlanishi, ya'ni uning menejerdan mulkdorga o'tishi muhim o'rin tutadi. Xejirlash xatarga kamroq qarshi bo'lgan iqtisodiy sub'ektlar xatarini qabul qilish vazifasiga ixtisoslashuvni nazarda tutadi. So'ngra xatar ko'plab mulkdorlar o'rtasida bo'linishi va, boz ustiga, ma'lum miqdor (masalan, ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori) bilan chegaralangan bo'lishi mumkin. Xatarni bo'lish va o'tkazish tamoyillari dastlab faoliyati boshidan sof iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilmasdan, balki ijtimoiy (diniy, ta'lim, o'zini-o'zi boshqarish) faoliyatni moliyalash bilan shug'ullangan korporatsiyalar doirasida amalga oshirilgan edi.

MChJda ham xatarni o'tkazish (jamiyat ishtirokchilariga), ham xatarni bo'lish va chegaralash (barcha ishtirokchilar o'zlari kiritgan ulushlarning qiymati doirasida zarar ko'rish xatariga ega) mexanizmlari amal qiladi. MChJning yagona kamchiligi – uning ishtirokchilari soni qonun bilan cheklanganligi, bu hol ushbu tashkiliy-huquqiy shakl aksiyadorlik jamiyati bilan solishtirilganda kam jozibali bo'ladi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi. Mazkur tashkiliy-huquqiy shakl kapitalning kam transaksiya xarajatlari bilan to'planishini ta'minlashga qodirmi? Bu yerda ham ochiq aksiyadorlik jamiyati ideal hisoblanadi, chunki unda ustav kapitali aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori asosida qo'shimcha aksiyalarni chiqarish hisobidan oshiriladi. MChJda kapitalni jamg'arish jarayoni, yuqori

transaksiya xarajatlari bilan bog'liq bo'lmasa-da (ustav kapitalini oshirish uchun umumiy yig'ilishning qarori yetarli), MChJ ishtirokchilarining eng ko'p soni qonun bilan cheklanganligi tufayli, chegaralarga ega.

Yuqorida taklif etilgan mezonlar yordamida O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat yuritayotgan mulkchilikning o'n bitta tashkiliy-huquqiy shaklini taqqoslaymiz. Ushbu mezonlar bo'yicha eng optimal tashkiliy-huquqiy shaklni bir ball bilan, eng past optimal shaklni esa o'n bir ball bilan qayd etgan holda tashkiliy-huquqiy shakllari oltita mezonning har biri bo'yicha ko'rib chiqamiz (11.2-jadval).

Bunday ekspert baholari shartli bo'lgani holda, ular ochiq aksiyadorlik jamiyati (OAJ) (kamida 19 ball) va xususiy korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklari (25-28 ball)ning ustunliklarini hamda tezkor boshqaruv huquqiga (ko'pi bilan 54 ball) va xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan (52 ball) unitar korxonalarining nisbatan samarasizligini tasdiqlab turibdi.

11.2-jadval

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot sub'ektlarni turli mezonlar bo'yicha baholash

Tashkiliy-huquqiy shakl	Mezonlar					
	1	2	3	4	5	6
Xususiy korxonalar	1	1	1	1	11	11
Oila tadbirkorligi	1	1	1	2	11	10
Ochiq aksiyadorlik jamiyati	2	8	2	5	1	1
Yopiq aksiyadorlik jamiyati	3	7	3	9	2	2
Shu'ba korxonalar (filial)	9	9	4	6	3	3
Mas'uliyat cheklangan jamiyat	5	5	5	8	6	4
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	6	6	6	7	7	5
Tezkor boshqaruv huquqiga ega unitar korxonalar	11	10	11	11	5	6
Xo'jalik yuritish huquqiga ega unitar korxonalar	10	11	10	10	4	7
Fermer xo'jaligi	2	2	1	2	10	11
Dehqon xo'jaligi	1	1	1	1	11	10

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbai sifatida

Tashkiliy-huquqiy shakl nafaqat firmaning tashkiliy tuzilishi, balki shartnomani amalga oshirish jarayonidagi ehtimoliy xatti-harakati haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan tashkiliy-huquqiy shaklni tahlil qilish bitimni amalga oshirish uchun sherik tanlashda foydali hisoblanadi. Boshqa shartlarda (aktivlarning o'ziga xoslik darajasi, bitimning murakkablik darajasi) bitimning yakuni uning tashkiliy-huquqiy shaklini belgilab beruvchi shartnoma bo'yicha hamkor xatti-harakatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq.

Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, hamkorning tashkiliy-huquqiy shaklni bilish bitimni amalga oshirishda garovning mavjudligi hamda mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish qanchalik mumkinligi haqida axborot olish imkonini beradi. So'nggi jihat muloqotlar yuritish va shartnomani bajarish shartlarini firmaning rasmiy egalari bilan muvofiqlashtirishning samarasizligi tufayli muhim, bunda shartnomani bajarish korxonani haqiqiy nazorat qiluvchi insonlarning harakatlariga bog'liq.

Garov shakllari. Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini kafolatlash uchun bitim tomonlari an'anaviy tarzda garovdan foydalanadi. Pul shaklidagi garovni bitim tuzish vaqtida tomonlardan biri, shartnoma bekor qilingan yoki u kerakli tarzda bajarilmagan taqdirda, ikkinchi tomonning yo'qotishlarini qoplash uchun to'laydi. Mulk huquqi nazariyasining atamalarida undirib olish ko'rinishida javobgarlikni o'tkazish yuz beradi. Masalan, bank tomonidan kredit berilayotganda, u odatda kreditning qaytarilishi va u bo'yicha foizlar to'lanishining kafolati sifatida garov kiritilishini talab etadi.

Bitim shartlaridan qat'iy nazar pul shaklidagi garov miqdorini hisoblab chiqish oson, bunda yagona muammo shartnomaning to'liqsizligida va demak, garovni begonalashtirishning qonuniyligi xususida nizolar kelib chiqishi muqarrarligida. Shuning uchun shartnoma tomonlarining ixtisoslashgan garovni birgalikda barpo etishini nazarda tutuvchi sof (natura) shakldagi garov (ushbu garov haqida shartnomada kelishilmasa-da) ancha samarali. Masalan, imkoniyatli xaridor nafaqat mahsulotni sotish tarmoqlariga ega, balki uni ishlab chiqarish va unga sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish xarajatlarning bir qismini ham o'z zimmasiga oladi.

Firma tomonidan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, Fuqarolik kodeksi normalariga muvofiq uning mulkdorlari zimmasida bo'ladigan javobgarlik ulushi shartnoma shartlarida ko'rsatilmaydigan garovning yana bir shakli hisoblanadi. MChJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik ustav kapitalining miqdori bilan chegaralanadi, bunda ushbu tashkiliy-huquqiy shakllarning muassislari soniga nisbatan cheklovlarni hisobga olgan holda, ustav kapitaliga nisbatan eng kichik talablar MChJda, eng katta talablar OAJda qo'yiladi.

Qolgan tashkiliy-huquqiy shakllar uchun mulkdorlarning ancha katta hajmdagi javobgarligi ko'zda tutilgan. Bu yerda garov sifatida muassislarning mol-mulki ishtirok etadi, uning miqdori mulkdorlar tomonidan kiritilgan hissalarining yoki ularga tegishli aksiyalarning qiymati bilan chegaralanmaydi. To'liq shirkat ishtirokchilari zimmasiga yuklatiladigan majburiyatlar hajmi eng katta, chunki garov rolini unga tegishli barcha mol-mulk bajaradi.

Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatda ishtirokchilar barcha mol-mulklari bilan emas, balki barcha uchun teng bo'lgan, ular hissalarini qiymatining karrasi miqdorida javobgarlikka egalar. Ishlab chiqarish kooperativi asosida ham xuddi shunday tamoyil yotadi. Tezkor boshqaruv huquqiga asoslangan unitar korxonalar shakli mulkdor – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari tomonidan uning majburiyatlari yuzasidan o'z mulki bilan subsidiar javobgarlikka ega bo'lishini nazarda tutadi.

Shu'ba xo'jalik jamiyati holatida ham huddi shunday tamoyil, lekin faqat «prinsipal» (boshqa xo'jalik jamiyati yoki shirkat) ko'rsatmalarini bajarishda amalga oshirilgan bitimlarga nisbatan qo'llaniladi. Ta'kidlash lozimki, bu yerda muassislarning mol-mulki shaklidagi garovning miqdori emas, balki mulkdorning firma faoliyati uchun o'z mol-mulki bilan javob berishi tufayli yuzaga keladigan shartnoma majburiyatlarini bajarishga undovchi omillar muhim. Bunday omillar to'liq shirkatda eng kuchli va MChJ, YoAJ va OAJda – eng kam (11.1-rasm.)

To'liq shirkat	Kommandit shirkat	Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	Ishlab chiqarish kooperativi	YoAJ, OAJ, MChJ

Muassislarning nufuzi va korxonaning tovar belgisini pulda baholash bitimini amalga oshirishda implisit ishtirok etuvchi garovning navbatdagi shakli

hisoblanadi. Bu asosan tijorat doiralarida, shu jumladan imkoniyatli sheriklar hamda o'zi ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlarning iste'molchilari orasida ishtirokchilar va umuman firma nufuziga bog'liq. Bu yerda asosiy tushuncha - tovar belgisining kapitallashtirilgan qiymati: firma o'ziga tegishli tovar belgilari qiymatini saqlab qolishga intiladi. Shunday qilib, nufuzni ushlab turish faqat ijtimoiy sanksiyalarga bog'liq bo'lmay qoladi. Nufuz bozor narxiga ega bo'ladi, chunki u o'zida imkoniyatli sherikning ishonchliligi va uning harakati strategiyasi haqida qo'shimcha axborotni mujassamlashtiradi. Ayni paytda, iqtisodiy sub'ekt yoki firma ko'pincha reklama xarajatlari shaklidagi nufuzni barpo etish uchun to'lashga tayyor.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida ma'lumot berish usuli. Tabiiyki, bu vosita ma'lumot berish uchun og'zaki ma'ruza o'rniga kitobdan foydalanish bilan taqqoslanuvchi bexabarlikni tugatish uchun juda muhim. Reklama institutning muvaffaqiyatli evolyusiyasiga misol bo'lib, egasizlantirilgan o'zaro ta'sirlashuv tartibida norasmiy institutning ustunligini – nufuzni saqlashga yordam beradi.

Ayrim korxonalar, birinchi navbatda to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy nufuzni bozor tovar belgisiga aylantirishga zamin yaratadi. Haqiqatan ham, to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning firma nomi barcha to'liq shirkatlarning yoki «va kompaniya» so'zlari qo'shimcha qilingan holda kamida bitta to'liq shirkatning nomini o'zida mujassamlantirishi kerak. Shuning uchun xo'jalik shirkatlari tijorat sohasidagi sheriklar sifatida eng jozibali, chunki bitim tuzishda garov sifatida ular bilan nafaqat muassislarning shaxsiy mol-mulki, balki ularning tovar belgisi shaklidagi ijtimoiy nufuzi ishtirok etadi.

Shu munosabat bilan xo'jalik shirkatlariga soliq imtiyozlari va ro'yxatga olishdagi imtiyozlarni berish asosli hisoblanadi. Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra qonunga bo'ysunish bahosini tabaqalash shartnoma madaniyati oshishi va o'z navbatida, transaksiya xarajatlari pasayishiga ko'maklashgan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan bilvosita tartibga solishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari. Tashkiliy-huquqiy shakl mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy doirasini muvofiqlashtirishning ehtimoliy variantlari haqidagi axborotni ham aks ettiradi. Ushbu axborot qayta tashkil etilgan mulk asosida faoliyat

yurituvchi o'tish turidagi korxonalar (O' korxonalar)ga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Evristik tarzda tashkiliy-huquqiy shakl va mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli o'rtasidagi quyidagi bog'liqliklarni ifodalash mumkin.

Birinchidan, qonunda huquqlar qancha kam tafsirlangan bo'lsa (1-mezon), «agentlar» (ijroiya organi) opportunizmi va ular tomonidan firmaning faoliyati ustidan nazorat vazifalarining o'zlashtirilish ehtimoli shuncha yuqori.

Ikkinchidan, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli «prinsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlarining qancha kam sonidan foydalanishga yo'l qo'ysa (4-mezon), «agentlar» tomonidan real nazorat ehtimoli shunchalik yuqori. Masalan, YoAJda aksiyadorlarning soni ancha ko'p, bu ular tomonidan «ovoz berish» mexanizmidan foydalanishda «chiptasiz» muammosining kelib chiqishiga zamin yaratadi, lekin shu bilan birga YoAJ aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasligi tufayli «chiqish» mexanizmi ham ishlamaydi.

Uchinchidan, qonunda qayd etilgan huquqlarni qayta taqsimlash transaksiya xarajatlari qancha yuqori bo'lsa, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli shuncha yuqori. Nazarda tutish lozimki, biror huquqqa egalik qilishdan eng manfaatdor shaxslar pirovardida uni qo'lga kiritadi, lekin oshkora emas, balki xufiyona usul bilan. Fond bozorida, masalan, OAJ aksiyalari bilan bitimlar tuzilishining faolligini kuzatish unda huquqlarni almashish bilan bog'liq transaksiya xarajatlarning miqdorini bilvosita baholash imkonini beradi. Shuningdek, huquqlarni almashish bo'yicha bitimlarning qonuniy cheklanishi natijasida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham hisobga olish lozim (3-mezon).

MChJda ishtirokchi ulushini sotib olishning imtiyozli huquqiga boshqa ishtirokchilar ega, ushbu ulushdan uchinchi shaxs hisobiga voz kechish uchun esa, boshqa ishtirokchilar uni sotib olishdan bosh tortganlaridan so'ng, uch oy o'tishi kerak. Yuqorida aytilgan fikrlarni umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli unitar korxonalarning ikkala turida, YoAJ, MChJ va OAJda eng yuqori. Shunday firmalar bilan o'zaro munosabatlarda rasmiy mulkdorlar tomonidan taqdim etiladigan shartnomalarning bajarilishi kafolatlari yetarli emas va haqiqiy mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo'yicha qo'shimcha sa'y-harakatlar talab etiladi, bunday mulkdorlar sifatida ko'pincha «agentlar» - boshqaruvchilar ishtirok etadi.

Qisqacha xulosa

Transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan sharoitda huquqlar to'plamini taqsimlash korxonada faoliyati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Fuqarolik kodeksida mustahkamlangan, biror – bir tashkiliy-huquqiy shaklga xos bo'lgan huquqlarning taqsimlanishi iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqlari turlarining optimallik darajasini baholash uchun olti mezonlardan foydalaniladi: (1) qonunda mulk huquqlarining tafsirlanish darajasi; (2) egalik qilish huquqi va qoldiq qiymatni olish huquqini taqsimlash; (3) huquqlar bilan almashish uchun cheklovlar mavjudligi; (4) «prinsipal-agent» muammosini hal etish variantlari soni; (5) xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi; (6) kapitalni jamg'arish darajasi. Ushbu mezonlardan faqat korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga taalluqli axborot mavjud bo'lganda bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydalanish mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Mulkchilik huquqlari taqsimlanishi, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, qoldiq qiymat, mulkchilik huquqlarini tafsirlash, xatarlarni bo'lish, kapitalni jamg'arish, mezonlar, garov shakllari, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkibi.

Takrorlash uchun savollar

1. "Imkon kapital" kompaniyasining ijrochi direktori bilan tuzilgan shartnoma unga yiliga 750000 so'm miqdoridagi har yillik mukofot hamda dividendar to'langanidan so'ng qoladigan 11 foiz miqdoridagi yillik foydaning 2 foizi to'lanishini nazarda tutar edi. Menejrlarni bunday rag'batlantirish tizimlarining paydo bo'lishi xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajalariga qanday yangiliklar kiritadi?

2. Qonun hujjatlari «Iqtisodiy manfaatlar bo'yicha birlashuvlami» - o'z mustaqilligini yo'qotmagan holda boshqa korxonalar bilan qo'shma faoliyat yuritish va hamkorlik qilishni istovchi korxonalar yig'indisini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy-huquqiy shaklga aksiyadorlik jamiyatining ham, yuridik shaxslar birlashmalarining ham xususiyatlari xos. Fuqarolik kodeksiga bunday tushunchaning kiritilishi biznes uchun qanday o'ziga xos vaziyatni qonunlashtirishi mumkin?

3. Korxonada bo'linmalari o'rtasidagi nizolarni hal etishda uning rahbari bajaradigan hakamlik vazifalarining o'ziga xosligi nimadan iborat? Chunki «firma

ichidagi nizolarni sudda hal etishning imkoni bo'lmagan sharoitda ushbu nizolar tomonlari firma ichida nizoni hal etish yo'lini izlashga majburlar. Ierarxiya firmaning o'z «appelyasiya sudi»ga aylanadi».

4. Lukoyl, O'zbekneftgaz kabi neft'-gaz qazib chiqarishdan tortib to benzin-gaz sotishgacha bo'lgan texnologik zanjirning barcha bo'g'inlarini birlashtiruvchi vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarni shakllantirish foydasiga xizmat qiluvchi institutsional dalillarni keltirishga urinib ko'ring.

5. Notijorat tashkilotlarida, masalan, ta'lim muassasalarida – oliy o'quv yurtlarida mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish mumkinmi? Muvofiqlashtirish sabablari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Siz tahsil olayotgan universitet yoki institutda muvofiqlashtirish kuzatiladimi?

XII - bob. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

Davlat va davlat tomonidan tartibga solish tabiatining konseptual asoslarini tadqiq etish institutsional nazariyada alohida o'rin tutadi. Bu shunday izohlanadiki, jahon xo'jaligi tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanish va biror – bir davlatning iqtisodiy asosini shakllantirish yo'lini aniqlashda muhim rol o'ynovchi mulk huquqlarini ta'minlash mulk sohasida muayyan cheklovlarni belgilash, ushbu cheklovlarga rioya etilishini nazorat qilish va mazkur cheklovlar buzilgan holatlarda kuch ishlatish monopoliyasiga ega mavjud siyosiy tuzilmaga bog'liq.

Shunday qilib, davlat jamiyatda rasmiy qoidalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi va bu bilan institutsional muhitning o'zgarishiga hal etuvchi ta'sir ko'rsatadi.

12.1. Davlatning vazifalari

2008-yilda boshlangan jahon xo'jalik tizimida yuz bergan moliyaviy inqiroz davlatning iqtisodiyotdagi roli va davlatning tabiati to'g'risidagi yangi bahsmunozaralarga turtki berdi.

Davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi chegarasi nima bilan belgilanadi? Davlatning iqtisodiy sohada ishtirok etishining o'zi inqiroz sababi va iqtisodiy rivojlanish uchun to'siq hisoblanmaydimi? Agar davlatning aralashuvi yetarlicha samarali bo'lmasa, buni qanday qilib to'g'rilash mumkin? Davlatning roliga taalluqli shu va boshqa savollarga javob izlash bilan turli ilmiy maktab va yo'nalishlar iqtisodchilarining aksariyati band.

Davlat tomonidan tartibga solish sohalari to'g'risidagi masala eng bahsmunozarali bo'lib, ushbu paragrafda unga javob topishga urinib ko'ramiz.

Adam Smit XVIII asrning ikkinchi yarmidayoq davlatning asosiy majburiyatlari doirasini belgilab berdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlik va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlarini yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan keladigan foyda hech qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlarga xarajatlarni to'lay olmaydi, lekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin.

Ikki asrdan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, mazkur tasnif davlat faoliyati sohasining asosiy ma'nosini aks ettiradi.

Yangi institutsional maktabning hozirgi vakillari davlat harakatlarini iqtisodiy asoslashni bozorning nuqsonlari yoki nochorligida ko'rmoqda. Yangi institutsionalistlarning hozirgi talqinida davlatning vazifalari quyidagilardan iborat :

- mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish: transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan taqdirda mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi;

- axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish: muvazanatli narx bozor ishtirokchilariga past xarajatli va kam buzib ko'rsatilgan axborot bilan almashish imkonini beruvchi rivojlangan axborot infratuzilmasi bazasida shakllanadi;

- o'lchash standartlarini ishlab chiqish: davlatning ushbu yo'nalishdagi faoliyati almashinadigan tovar va xizmatlar sifatini o'lchash xarajatlarni pasaytirish imkonini beradi, yanada keng ma'noda esa universal chora-tadbirlar jumlasiga davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi, chunki almashuvning universal tadbir – pulning eng muhim vazifalaridan biri;

- tovar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini barpo etish: bozor infratuzilmasi nafaqat axborot bilan almashish tarmoqlari, balki tovar va xizmatlarning jismoniy harakatlanishi tarmoqlari (transport tarmoqlari, savdolar uchun uyushgan maydonchalar va h.k.)ni o'z ichiga oladi;

- huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish: shartnomalarni bajarishda kutilmagan holatlarning paydo bo'lishi shartnoma tomonlarining ulardan opportunistik foydalanishidan kafolatlash uchun «uchinchi» tomon (sud)ning aralashuvini talab etadi;

- sof ijtimoiy farovonlikni yaratish «chiptasiz» muammosini keltirib chiqaradi, bu uni moliyalash uchun davlat tomonidan majburlov choralaridan foydalanishni talab etadi (birinchi navbatda mudofa, keyin sog'liqni saqlash va ta'lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Yangi institutsional nazariya vositalariga tayanib, davlatni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarini tadqiq etgan holda, davlatni asosiy boshqarish sohasini tanlashning institutsional sabablarini aniqlash mumkin.

12.2. Davlatning institutsional tabiati

Kelishuvlar va almashuvning oddiy shakllaridan tortib to hozirgi davrning rivojlanayotgan iqtisodiyotini ajratib turuvchi murakkab shakllargacha bo'lgan inson hamkorligining evolyusiyasi o'z-o'zidan avtomatik tarzda yuz bergani yo'q.

Iqtisodiy tarixning katta qismida mayda ishlab chiqarish va mahalliy savdo-sotiq jarayonida tomonlarning individuallashtirilgan munosabatlari bilan tavsiflanuvchi almashuv turi ustunlik qildi. Bunday almashuv takrorlanib turishi, madaniy gomogenlik (ya'ni boyliklar umumiy to'plamining mavjudligi) va uchinchi shaxslar tomonidan nazorat va majburlovning mavjud emasligi bilan ajralib turadi. Bunday almashuv ishtirokchilari uchun cheklovlar qonli munosabatlar, garovlar, garovga olinganlarni almashish kabi holatlarlar tufayli yuzaga kelardi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan almashuv turlari ko'paydi, ko'proq ilgari belgilangan cheklovlar doirasidan tashqariga chiquvchi almashuv harakatlari amalga oshirildi. Bunday individuallashtirilmagan almashuv bozorni kengaytirish hamda yanada murakkab ishlab chiqarish va kichik jug'rofiy yoki etnik birliklar doirasidan tashqariga chiquvchi bitimlar foydalarini sotish imkonini berdi. Tomonlar o'rtasida tuzilgan yanada murakkab kelishuvlar shartnomalardan foydalanishni ta'minlovchi qo'shimcha institutlarning shakllanishiga yordam berdi. Almashuvning ushbu turi davlatning shakllanishi va ixtisoslashgan institutlarning savdogarlarni himoyalash va savdo kodekslarini qabul qilishdagi roli ortishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, almashuvning uchinchi shakli – uchinchi tomondan nazorat qilinadigan individuallashtirilmagan almashuv paydo bo'ldi. Uchinchi tomondan kelishuv shartlarining ta'minlanishi hech qachon ideal va mukammal bo'lmaydi va u almashuv ishtirokchilari uchun katta xarajatlilar bilan bog'liq. Davlat rivojlanishining dastlabki bosqichida uning faoliyatini ikki tomondan tavsiflash mumkin: bir tomondan – u mulk huquqlarini himoyalash va ta'minlash manbai bo'lib xizmat qildi, ikkinchi tomondan – ushbu vazifalarni ko'pincha almashuv ishtirokchilari uchun katta miqdordagi transaksiya xarajatlari evaziga amalga oshirdi. Biroq tomonlarning kelishuvlarni mastaqil ravishda ta'minlashi yanada

katta xarajatlilar bilan bog'liq edi, chunki murakkab jamiyatlarda xatti-harakatning opportunizm (aldash, tovlamachilik) kabi shakllari foydaliroq bo'ladi.

Davlat rivojlanishining yuqorida keltilgan bosqichlariga davlat tuzilishining quyidagi turlari mos keladi :

1) unda qonun chiqaruvchi, sud va huquqni muhofaza qilish organlari va umumiy qoidalar mavjud bo'lmagan hamjamiyat;

2) unda mutlaq huquqlarni tafsirlovchi umumiy qoidalar, qonun chiqaruvchi organ, sudlar mavjud bo'lgan, lekin polisiya yoki armiya mavjud bo'lmagan va bu bilan qonunga rioya etishga majburlash alohida xususiyatga ega bo'lgan jamiyat;

3) unda davlat qoidalarni belgilaydi, nizolar yuzaga kelganda hakamlar sudi vazifasini bajaradi va mutlaq huquqlarni ta'minlaydi .

12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifl

Davlat nima? Institutsional yondashuvga muvofiq uning asosiy mohiyatini "transaksiya xarajatlari" kategoriyasidan foydalangan holda ochib berish mumkin.

D. Nortning ta'riflashicha, davlat – o'z hukmini amalga oshirishda qiyosiy ustunliklarga ega bo'lgan, chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan geografik hududni qamrab oluvchi tashkilot. Ushbu ustunliklar nimalar bilan belgilanadi?

Haqiqatan ham, har qanday kafolatlangan almashuv, pirovardida, mol-mulkni himoyalashni sof kuch bilan amalga oshirish yoki kuch ishlatish tahdidini solishga olib keladi. Shu ma'noda hukm ishlatish, iqtisodiy jihatdan, xo'jalik faoliyatining boshqa ikki turidan farq qilmaydi.

Bundan tashqari, transaksiya xarajatlari iqtisodiy tizimning samaradorligiga ta'sir ko'satadi. Ular iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar faoliyatining samaradorligini taqqoslashda asosiy mezonlardan biri hisoblanib, jamiyat, shu jumladan, davlat tuzumi faoliyatining barcha sohalarida agentlik munosabatlari ushbu mezonga asoslanadi. Shunday qilib, biror-bir tuzilmani tanlash va rivojlantirish minimal transaksiya xarajatlari bilan shartlangan.

Demak, suveren (davlat) hokimiyati agentlik munosabatlarining xarajatlari bilan cheklangan va unga raqobat to'sqinlik qiladi . Endi ushbu holatga oydinlik kiritamiz. Agar jamiyatda tartibni saqlash va davlat vazifalarini amalga oshirish o'lchamsiz yuqori narxlarda amalga oshirilsa, u holda bu davlatning ichida ham,

uning tashqarisida ham (ham rasmiy, qonun doirasida faoliyat yurituvchi, ham norasmiy) raqobatlashuvchi tuzilmalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Soliq solish ehtimoli ham agentlik munosabatlari va o'lchash (soliq solish bazasini aniqlash va o'lchash) hamda soliqlarni yig'ish xarajatlarini bilan bog'liq qator cheklovlar tufayli yuzaga keladi.

Shunday qilib, davlat – nazariy jihatdan eng samarali majbur qilish organi hisoblanib, bunda uning samaradorligi uning legitimligi, ya'ni "soliq solinadigan fuqarolar tomonidan" davlatda hukm ishlatish huquqi mavjudligining tan olinishiga bevosita bog'liq. Chunki agar jamoat fikriga mos keladigan bunday tan olish mavjud bo'lsa, u holda davlat o'z vazifa va maqsadlarini amalga oshirish uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanuvchi tashkilot sifatida o'z imkoniyatlarini aholining ushbu vazifalar va maqsadlar bajarilishiga qarshiligini yengish uchun sarflamasligi mumkin .

12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsepsiyasi

Fuqarolar bilan davlat o'rtasida huquqlarning taqsimlanishi, odatda, jamoat shartnomasi rolini o'ynovchi Konstitusiyada qayd etiladi. Biroq davlatning mohiyati fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hokimlik munosabatlari bilan belgilanadi.

Kelishuvlarning uchinchi tomonning kuch bilan samarali ta'minlanishiga so'ngra norasmiy cheklovlarni ham samarali qiluvchi qoidalarni yaratish yo'li bilan erishiladi. Lekin kelishuvlarni muayyan qoidalarni qo'llovchi ta'sirchan huquqiy tizim orqali uchinchi tomonning kuchlari bilan ta'minlash muammosi institutsional evolyusiya tadqiqotlaridagi eng muhim muammo hisoblanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan ta'riflari ko'p jihatdan uning shartnomaviy mohiyatini tavsiflaydi, ya'ni davlat jamoat shartnomasidir. U tartibni ta'minlash vositasi sifatida (nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy almashuvlarning ham tartibga solinganligi) kuch ishlatish holatini emas, balki fuqarolarning o'zaro kutishlari tizimi sifatida ushbu tartibni o'rnatish holatini ta'kidlaydi.

Davlatning shartnomaviy nazariyasidan tashqari davlatning asosan ekspluatatorlik mohiyatini nazarda tutuvchi nazariya ham mavjud.

J.B'yukenen o'z asarlarida davlatning jamiyatdagi roli ikki tomonlamaligiga alohida e'tibor qaratadi, ya'ni davlat ham himoya qiluvchi, ham ishlab chiqaruvchi vositadir.

Himoya qiluvchi yoki huquqiy davlat konstitusion bosqichda kelishuvchi tomonlarga nisbatan konseptual tashqi va huquqlarni hamda bunday huquqlarni ixtiyoriy ravishda almashish bo'yicha shartnomalarni ta'minlash uchun yagona javobgarlikka ega huquqlarni ta'minlash instituti yoki organi sifatida paydo bo'ladi. Ushbu bosqichda davlat faqatgina konstitusiyaviy shartnomada mustahkamlangan huquqlarni ta'minlaydi va ijtimoiy ne'matlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq emas. Sud hokimiyati jamoaviy tanlovni amalga oshiruvchi qonun chiqaruvchi hokimiyatga qaram emas.

Gap ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqarish haqida borganda, ishlab chiqaruvchi davlat namoyon bo'ladi. Davlat konstitusiyadan keyingi (shartnomadan keyingi) bosqichda amalga oshiriladigan mazkur rolda muayyan huquqlarni "himoya qilmaydi", balki jamiyatning iqtisodiy farovonligi darajasi oshishida, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan, eng yaxshi ko'maklashuvchi ishlab chiqarish jarayonini aks ettiradi. Nazariy jihatdan, mazkur jarayonning natijalari ularning yakuniy natijalarga ta'siri tanlovni amalga oshirishning konstitusion qoidalari bilan belgilanadigan insonlar afzalliklarining tarkibini aks ettiruvchi individlar manfaatlarini uyg'unlashuvini namoyon etadi.

Shu munosabat bilan xususiy va jamoat ne'matlari, ularni ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va ishlab chiqarish hajmi borasidagi yakuniy qaror qanday bo'lishi ularga bog'liq bo'lgan yakka tartibdagi afzalliklarni aniqlashga e'tibor qaratish lozim.

Konstitusiyadan keyingi shartnoma sharoitida alohida sub'ektlar uchun ushbu qayta taqsimlashni o'z manfaatlarini yoki alohida guruhlar manfaatlarini yo'lida amalga oshirish imkoniyati mavjud. Agar himoya qiluvchi davlat vazifasini amalga oshiruvchi amaldorlar yakka tartibdagi hokimiyatni mustahkamlagan holda shartnoma shartlarini bajarmasalar, davlat jamiyatni siyosiy jihatdan ta'sir etuvchi alohida sub'ektlar manfaatlarini yo'lida ekspluatatsiya qiluvchi majburiy repressiv mexanizm sifatida qabul qilina boshlaydi.

12.5. Davlatning «muvaqqiyatsizliklari»

Istalgan boshqa tashkiliy tuzilma singari davlatning faoliyat yuritishi ham transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Ular katta miqdordagi transaksionalarga nisbatan qancha ko'p bo'lsa, davlat shartnoma shartlarini bajarishning kafili

sifatida ishtirok etadi. Shaxs va davlat o'tasida yuzaga keluvchi hukmronlik munosabatlari murakkab va pozision xususiyatga ega.

Birinchiidan, shaxslar davlatga nazorat qilish huquqi bilan birga ushbu huquqni o'z vakillariga – davlat xizmatchilariga o'tkazish huquqini ham topshiradilar. Ikkinchiidan, shaxslar nazorat qilish huquqini muayyan shaxsga emas, balki davlat tuzilmasida ma'lum mavqeni egallab turgan funkcioner - byurokratlarga topshiradilar. Hukmronlik munosabatlari funkcionerlarning shaxsiy xususiyatlariga emas, balki ularning «oqilona yaratilgan qoidalar bilan asoslangan ishbilarmonlik mahoratiga» asoslanadi.

Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishda davlatning roli qancha faol bo'lsa, davlatning ichki tuzilishi shuncha murakkab va davlat xizmatchilari soni shuncha yuqori, demak, davlat apparatida aylanuvchi axborotning buzib ko'rsatilish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, monitoring va davlat tomonidan o'z vakillari – byurokratlar opportunistik xatti-harakatlarining oldini olish xarajatlari ham ortadi. Shuning uchun davlatning mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish jarayoniga har qanday aralashuvini modellashtirishda, birinchiidan, axborotning ehtimoliy buzib ko'rsatilishi, ikkinchiidan, majbur qilishdan legitim foydalanish ehtimoli hamma vaqt 100 foizdan kamligini hisobga olish zarur.

Shu nuqtai nazardan bozorning «muvaqqiyatsizliklari» bilan bir qatorda davlatning «muvaqqiyatsizliklari»ni ham e'tiborga olish lozim.

Xususan, davlatning quyidagi «muvaqqiyatsizliklari» ajratiladi:

- daromad va xarajatlarning mos kelmasligi: oddiy firmadan farqli o'laroq, davlatning qat'iy byudjet cheklovi darajasi mutlaq darajadan ancha yiroq, davlat, hatto o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmagan taqdirda ham, uni bankrotga aylantirish ancha mushkul;

- davlat faoliyati samaradorligining aniq mezonlari mavjud emasligi: firma uchun foyda singari samaradorlikning aniq mezonlari mavjud emasligi tufayli davlat tuzilmalari ularni mustaqil ishlab chiqilgan standartlar bilan almashtiradi va ushbu holatda davlatning faoliyati ular tomonidan beriladigan mezonlar (byudjet tushumlari o'sishi, davlat nazorati ekspansiyasi va h.k.) bo'yicha baholanadi;

- oldinga qo'yilgan natijalardan farq qiluvchi natijalarga erishish ehtimoli: axborot xarajatlari hamda monitoring va nazorat xarajatlari o'sishi amalga oshirilgan vazifalarning oldinga qo'yilgan vazifalardan muntazam farq qilishi uchun zamin yaratadi (yuqorida keltirilgan, unda davlatning kuch ishlatishdan

xususiy foydalanishni cheklashga urinishi uning eskalasiyasiga olib kelishi ehtimoli bo'lgan model' bunga yaqqol misol bo'ladi);

- resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi: transaksiya xarajatlari noldan farq qilganda resurslarga mulkchilik huquqlarini taqsimlashda davlat uchun adolatlikning bir necha standartlari mavjud; Pareto bo'yicha optimum bilan bir qatorda quyidagilar ana shunday standartlar hisoblanadi: Kaldora qoidasi (agar resurslarni taqsimlash natijasidan yutayotgan tomon yutqazayotgan tomonga yo'qotishlarni qoplashga qodir bo'lsa, resurslarni taqsimlashga o'zgartirish kiritishga yo'l qo'yiladi), Rolz qoidasi (eng kam ta'minlanganlarning ahvolini yaxshilovchi - resurslarning adolatli taqsimlanishi) va ko'plab boshqa standartlar.

Shuning uchun ikkita ideal holat (bir tomondan, shartnomaning bajarilishi qisman kafolatlangan mulkchilik huquqlarini xarajatlarsiz faoliyat yurituvchi bozor almashuvi asosida taqsimlash va, ikkinchi tomondan, huquqlar bilan almashish ustidan nazoratni shartnoma tomonlarining manfaatlari yo'lida harakat qiluvchi davlatga o'tkazish) o'rtasida emas, balki ikkita takomillashmagan muqobil variantlar o'rtasida tanlashga to'g'ri keladi.

Bozor va davlat o'rtasidagi tanlov faqat nomukammalliklarning turli daraja va turlari o'rtasidagi tanlov hisoblanadi. Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini almashish va himoya qilishning bozor mexanizmi noldan farq qiluvchi transaksiya xarajatlari va kuch ishlatish eskalasiyasini nazarda tutadi, davlat tomonidan kuch ishlatishdan foydalanish uchun monopol huquqning qo'lga kiritilishi ham, bu safar davlat apparatida, transaksiya xarajatlari o'sishiga olib keladi, bu hol huquqlar taqsimlanishida muntazam buzib ko'rsatishlarni keltirib chiqaradi.

Shu munosabat bilan O.Uil'yamson mulkchilik huquqlarini taqsimlashning biror – bir varianti samaradorligini, uni faraz bilan emas, balki real amalga oshiriladigan muqobil variantlar bilan taqqoslagan holda baholashni taklif etadi. Agar taqsimlashning biror varianti uchun uni ta'riflash va katta miqdordagi sof yutuq bilan joriy etish ehtimoli bo'lgan muqobil variantni taklif etish mumkin bo'lmasa, uni optimal deb hisoblash lozim. Shu nuqtai nazardan, ilgari samarasiz hisoblangan mulkchilik huquqlarini taqsimlash misollari real muqobil variantlarni hisobga olgan holda, optimal bo'lib chiqmoqda.

Qisqacha xulosa

Davlat tashkilotning bir turi hisoblanadi. Davlatning o'lchamlari katta bo'lsa-da, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini tahlil qilish mikroiqtisodiyot emas, balki makroiqtisodiyot predmetiga kiradi. Davlatni alohida tashkilot sifatida emas, balki institut sifatida ko'rib chiqish lozim. Fuqarolar huquqlarining bir qismi davlatga topshirilish holati bunday yondashuvning asosini tashkil etadi. Davlat o'z faoliyatini aynan shu asosda amalga oshiradi, ya'ni davlat mohiyati fuqarolar va davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hukmronlik munosabatlari bilan belgilanadi. Shuning uchun institutsional nuqtai nazardan davlatning asosiy vazifasi - mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan iborat. Davlatning optimal o'lchamlari ularda davlat kafil sifatida boshqa kafillar (bitim tomonlari, hakam, ijtimoiy guruh)ga nisbatan samaraliroq faoliyat yurituvchi bitimlar doirasi bilan belgilanadi. Davlatning optimal o'lchamlari o'zgarmas emas, balki tarixan shartlangan.

Tayanch so'z va iboralar

Davlatning vazifalari, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish, axborot bilan almashish tarmoqlari, o'lchash standartlari, tovar va xizmatlar bilan almashish, huquqni muhofaza qilish, ijtimoiy faravonlik, ijtimoiy shartnoma, Konstitutsiya, huquqiy davlat, davlatning «muvaffaqiyatsizliklari», Kolardo qoidasi, Rolz qoidasi.

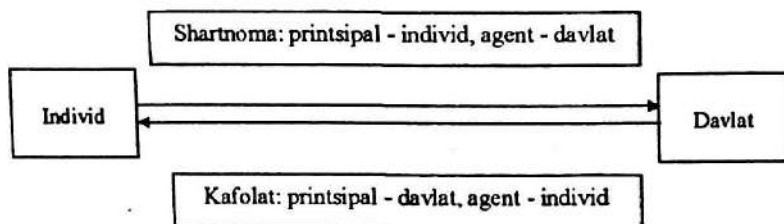
Takrorlash uchun savollar

1. "Davlat" tushunchasiga ta'rif bering. Davlatning institutsional mohiyatini tushuntirishga urinib ko'ring. Ta'rifdan kelib chiqib, davlatning asosiy vazifalarini sanab bering.
2. Davlat, institutlar va iqtisodiy tizim o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik tabiati nima?

XIII bob. DAVLAT TURLARI

13.1. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi

Davlatni fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma orqali ta'riflash «prinsipal-agent» muammosini oldingi o'ringa suradi. Bu yerda birinchi galda kim «prinsipal» va kim «agent» ekanligini aniqlab olish talab etiladi. Javob umuman aniq emas. Fuqaro ham, davlat ham ikki tomonlama rol o'ynaydi. Bir tomondan, fuqaro davlatga ayrim vazifalarning bajarilishini yuklagan holda uning tarkibini belgilaydi, ya'ni u «prinsipal», davlat esa «agent» hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, fuqaro «agent» rovida ishtirok etib, shartnomalar bajarilishining kafili sifatida davlat qarorlariga bo'sunadi. J.B'yukenen ushbu ikki tomonlamalilikni «bo'sunuvchining aqlga zid fikri» deb nomlagan: inson o'zini bir vaqtning o'zida ham davlat boshqaruvining ishtirokchisi – ob'ekti sifatida, ham o'zi tanlamagan xatti-harakat me'yorlariga amal qilishga majbur etiluvchi sub'ekt sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, «prinsipal-agent» muammosi mazkur holatda ikki tomonlama xususiyatga ega va uni quyidagi chizma yordamida tasvirlash mumkin:

13.1-rasm. "Prinsipal-agent" munosabati.

«Prinsipal-agent» modeli davlatning faoliyati bilan bog'liq quyidagi xavf-xatarlarni aniqlash imkonini beradi. Birinchidan, davlat o'z nazorati sohasini tomonlar bilan aniq kelishilgan bitimlar doirasidan tashqariga ham yoymaydimi, degan xavf-xatar haqida 1651 yildayoq mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs aynan «Leviatan», deb nomlanuvchi kitobida ogohlantirgan edi. Ikkinchidan, bir tomondan, davlat kuch ishlatishni qo'llash uchun monopoliya huquqidan foydalangan holda, fuqarolarning manfaatlarini inkor etmaydimi? Ikkinchi tomondan, fuqarolar davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar haqini to'lashdan

bosh tortishga urinib, xuddi jamoat transportidagi oddiy chiptasiz kimsa kabi, o'zlarini opportunistlarcha tutmaydirmi? Chunki davlat xizmatlari va jamoat transporti xizmatlari ijtimoiy farovonlik xususiyatiga ega.

Ikki tomonlama «prinsipal-agent» muammosining qay tarzda hal etilishiga ko'ra, davlatning turli modellari shakllanadi. Nazariy jihatdan yakka hisob-kitoblardan hosil bo'lgan davlat shartnoma vositasi sifatida, murakkab almashuvga ko'maklashish va uni amalga oshirish vositasi sifatida paydo bo'ladigan davlatdan mutlaq farq qiladi.

O'z navbatida, davlatning ikki benuqson modeli mavjud. Biz, D.Nort bo'yicha, «shartnomaviy» deb ataydigan birinchi model yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal etish chog'ida paydo bo'ladi. Ikkinchi – «ekspluatator» modeli unda davlatning ham, fuqaroning ham opportunistik xatti-harakatiga to'siq mavjud bo'lmagan davlat faoliyatini yoritadi. O'zaro munosabatlarning ikkala tomoni ham, birinchi navbatda dushmanni ko'rgan holda, zimmaga olingan majburiyatlar ado etilmaydi. Shu o'rinda har bir modelni alohida tarzda batafsil ko'rib chiqamiz.

13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi

Shartnomaviy davlatning qisqacha ta'rifi shunday bo'ladi: bu – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan majburiyat sifatida qaraydi. Boshqacha aytganda, davlatning roli ularda mulkchilik huquqlarini himoya qilishni davlat ixtiyoriga topshirish qulay bitimlar doirasi bo'yicha kafil roli bilan chegaralanadi.

Transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan taqdirda, mulkchilik huquqlarini himoya qilish vazifasidan tashqari, davlat Kouz nazariyasida yoritilgan huquqlarning optimal taqsimlanishini ko'zda tutgan holda ularni tafsirlash jarayoniga ham aralasha boshlaydi. Shunday qilib, shartnomaviy davlatning maqsadi huquqlarni ularni optimal tarzda tasarruf etishga qodir iqtisodiy sub'ektlar qo'liga topshirish asosida mulkchilik huquqlarining jamiyatning umumiy daromadini oshirish tarzida taqsimlanishiga erishishdan iborat. Qanday sharoitda shartnomaviy davlat mavjud bo'ladi?

1. Davlat faoliyatining aniq konstitusiyaviy doiralari mavjud bo'lishi. Konstitusiyada shaxslar tomonidan davlatga topshiriladigan va hech bir sharoitda begonalashtirilishi mumkin bo'lmagan huquqlar eksplisit tarzda kelishilgan. Bundan tashqari, davlat apparatida ular asosida faoliyat yurituvchi me'yorlar aniq ifodalangan .

2. Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etish mexanizmlarining mavjudligi. Fuqarolar davlat faoliyatida ishtirok etishining siyosiy mexanizmlari jumlasiga demokratik tartibotlar kiradi. Biroq demokratiya normalari o'z o'zicha yetari emas, ular fuqarolar ishtirokining barqaror an'analarga tayanishi lozim, ular ba'zan fuqarolarning umumiy farovonlik o'sishini ta'minlashdagi roli tufayli ijtimoiy kapital deb ataladi. Iqtisodiy sohada fuqarolar ishtiroki an'analari alohida firmalar darajasida o'zini-o'zi boshqarishni rivojlantirish shaklini qabul qiladi. Ish o'rnidagi demokratiya umuman jamiyatni demokratlashtirishning unsuri hisoblanadi: inson, agar u davlatni demokratik boshqarishda faol ishtirok etishga intilsa, kundalik turmushida demokratik o'zini o'zi boshqarish tajribasiga ega bo'lishi lozim.

3. Mulkchilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil mexanizmi sifatida bozor institutining mavjudligi. Davlat mulkchilik huquqlarining bozorda nollı transaksiya xarajatlari chog'ida erishilishi mumkin bo'lgan tarzda taqsimlanishiga erishishni ko'zlaydi. Shuning uchun davlat vaqti-vaqti bilan bozorga taqqoslanmagan holda faoliyat yurita olmaydi.

4. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil mexanizmlarining mavjudligi. «Ovoz»dan foydalanish, ya'ni fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi bilan bir qatorda «chiqish» - shaxslarning shartnomalar bajarilishining boshqa kafillariga murojaat etishining muqobil variantlari ham mavjud bo'lishi kerak. Muqobil kafillar sifatida boshqa davlatlar, davlatni nazorat qiluvchi guruhga muholifat, ijtimoiy guruh, hakamlar sud'yasi ishtirok etishi mumkin. Subinstitutlar qancha takomillashgan bo'lsa, davlat shuncha kam darajada erkinlikka ega, umumiy daromadning shunchalik katta ulushi fuqarolarning qo'llariga tegadi.

Shu nuqtai nazardan bir davlat mintaqalari o'rtasidagi hamda davlatlar o'rtasidagi migrasion oqimlar insonlarning samarasiz davlat apparatiga qarshi ovoz berish istagini aks ettiradi. Umuman, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish mexanizmlari «bozori» haqida gapirish mumkin. Ushbu bozorda shaxslar nafaqat muayyan jamiyat doirasidagi mavjud muqobil variantlarni

tanlaydilar, balki boshqa mamlakatlarda, tarixda yoki nazariyada mavjud muqobil variantlarni ham hisobga oladilar. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bunday bozor ayniqsa yaqqol ifodalangan: ushbu bozorning davlatni uning shartnomalarning muqobil kafillari bilan raqobatlashishi jarayonida isloh etishdagi roli o'ta muhim.

13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi

Shartnomaviy davlatdan farqli o'laroq ekspluatatorlik davlati o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majburlash monopoliyasidan foydalanadi. Ekspluatatorlik davlatining mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan asosiy maqsadi unga umuman jamiyat farovonligiga ziyon yetkazib erishilsa-da «boshqaruvchi rentasini oshiruvchi mulk tarkibiga» erishishdan iborat. Masalan, qirollar o'rta asrlar korporatsiyalariga hunarmandchilikning rivojlanishi va texnika taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi ko'plab huquqlarni topshirib, buning o'miga barqaror tushumlar manbaiga erishganlar. Bundan tashqari, davlat unga ijtimoiy shartnoma bilan berilgan doiralar bilan chegaralanmaydi, davlat apparati insonlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning yangi sohalariga doimiy ekspansiyani amalga oshiradi, bu hol ekspluatatorlik davlatining o'z daromadlari va davlat byudjeti orqali o'tuvchi resurslar hajmini oshirishga intilishi bilan izohlanadi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatidan ko'riladigan zararni faqat og'ir soliqlar (nohaq yig'imlar) va mulkchilik huquqlarini taqsimlash muntazam va oldindan aytib bo'ladigan xususiyatga ega bo'lgan taqdirda qisqartirish mumkin. Og'ir soliqlarning oldindan aytib berilishi ham davlat, ham fuqarolar manfaatlariga xizmat qiladi, bunda davlat uzoq muddatli istiqbolda barqaror daromadga ega bo'ladi, fuqarolar esa o'z faoliyatini davlatga ajratmalarning yuqori, lekin oldindan ma'lum bo'lgan darajasini hisobga olgan holda rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shu nuqtai nazardan ekspluatatorlik davlati ko'p jihatdan mafiya bilan umumiylikka ega – ularning ikkalasi ham o'zi nazorat qiladigan hududda yashovchilardan soliq yig'sa-da, lekin ayni paytda «chegarani biladigan» va buning ustiga ularni «o'g'irlash va qochish» tamoyili bo'yicha harakat qiluvchi «qo'nimsizlar»dan himoyalovchi «o'troq» qaroqchiga o'xshaydi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatida majburlash salohiyatining fuqarolar o'rtasida taqsimlanishi muhim rol o'ynaydi. Chunki aynan shaxs yoki kuch

ishlatishning katta imkoniyatiga ega guruh davlat apparatini nazorat qiladi va kuch ishlatishni qo'llash monopoliyasini qo'lga kiritadi. Aynan shuning uchun harbiy texnologiyaning rivojlanishi ekspluatatorlik davlati faoliyatida asosiy omillardan biriga aylanadi. Bu esa, o'z navbatida, uning ichki beqarorligini nazarda tutadi.

Haqiqatan ham, harbiy texnologiyaning o'zgarishi kuch ishlatish salohiyatining turli aholi guruhlari o'rtasida qayta taqsimlanishi, ya'ni davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning almashishiga olib keladi. Davlatning ekspluatatorlik modelidan shartnomaviy modelga o'tish ham mumkin. Bundan davlat qurilishi dinamikasining, demak, mulkchilik huquqlari tarkibi dinamikasining tebrantirib turuvchi xususiyati haqidagi taxminlar kelib chiqadi. Rentani undirishga yo'naltirilgan tizimdan keyin samaradorlikni oshiruvchi tizim kelishi muqarrar va aksincha.

13.4. Davlat xususiyatini baholash usul va mezonlari

Davlat turini aniqlash (shartnomaviy yoki ekspluatatorlik) davlat byudjetining tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Firmaning balansi kabi davlat byudjeti ham institutsional tahlil uchun zarur yetarli miqdordagi axborotni beradi. Talab etiladigan ma'lumotlar qabul qilingan va real ijro etilgan davlat byudjeti daromad va xarajatlar qismlarining qator moddalarida aks etgan. Bundan tashqari, agar byudjet taqchilligi mavjud bo'lsa, uni qoplash usullari davlatning muhim tavsifi hisoblanadi. Quyida davlat byudjetining taxminiy tarkibini keltiramiz:

DAROMADLAR	XARAJATLAR
<i>Soliq daromadlari,</i>	Iqtisodiyotga byudjet kreditlari
shu jumladan:	Tashqi iqtisodiy faoliyat
foyda solig'i	Ijtimoiy-madaniy tadbirlar
daromad solig'i	Fan
qo'shilgan qiymat solig'i	Mudofaa
maxsus soliqlar	Huquqni muhofaza qilish faoliyati
aktsiyalar	Adliya
eksport-import bojlari	Davlat boshqaruvi
resurs to'lovlari	Davlat zaxiralarini to'ldirish
letsenziyalar	Favqulodda holatlar bo'yicha xarajatlilar
<i>Soliqdan tashqari daromadlar,</i>	Xizmat ko'rsatish hamda tashqi va ichki

shu jumladan: tashqi iqtisodiy faoliyatdan daromadlar davlat mulkida bo'lgan aktivlar davlat zaxiralarini amalga oshirish Byudjet kreditlarini qaytarish	qarzni to'lash Mahalliy byudjetlarni moliyalash Jami
Jami	Taqchillik

Bundan tashqari, turli soliq tushumlari nisbati tahlili ularning musodara xususiyati haqida (renta to'lovlari va maxsus soliqlar ustunligida), yoki soliq tizimining ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish maqsadlariga bo'ysunishi («bozor» soliqlari: foyda solig'i, QQS, aksizlar, daromad solig'i, mol-mulk solig'i ustunlik qilgan holatda) haqida fikr yuritish imkonini beradi. Ta'kidlash lozimki, byudjetda «bozor» soliqlarining ulushi barqaror qisqarish tendensiyasiga ega. Shuningdek, soliqlarning yig'ilishi, ya'ni amaldagi soliq tushumlari va soliq solish bazasining real miqdorlaridan kelib chiqqan holda hisoblab yozilgan soliqlar o'rtasidagi nisbat to'g'risidagi ma'lumotlar ham muhim axborotni aks ettiradi. Soliqlarning yig'ilishi qancha yuqori bo'lsa, davlat shartnomaviy modelga shuncha yaqin bo'ladi.

Ikkinchi mezon – davlat xarajatlarning tarkibi va birinchi navbatda real moliyalangan hamda davlat byudjeti to'g'risidagi qonunda qayd etilgan xarajatlar nisbati. Ekspluatatorlik davlatida uning majburlash salohiyatini saqlab qolish va kuchaytirish bilan bog'liq xarajatlar («kuch ishlatuvchi» vazirliklarni saqlab turish xarajatlari) hamda bevosita davlat apparatini saqlab turish uchun yo'naltirilgan xarajatlarni moliyalashning ustuvorligi muhim o'rin tutadi. Mudofa, huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat apparati xarajatlarni katta tayyorgarlik bilan amalga oshiradi.

Xarajat moddalari
Huquqni muhofaza qilish faoliyati (adliyasiz) Ijtimoiy-madaniy tadbirlar Davlat boshqaruvi Xalqaro faoliyat (shu jumladan davlatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatish) Mudofaa

Uchinchi mezon – byudjet taqchilligini moliyalash usullari. Byudjet taqchilligini qoplashning uchta asosiy usuli – Markaziy bankning hukumatga

kreditlari, tashqi va ichki qarzlardan ekspluatatorlik davlati birinchisini afzal ko'radi. Bundan tashqari, markaziy bankning kreditlaridan foydalanish davlatga musodara xususiyatiga ega «inflyasiya solig'i» orqali daromad olish imkonini beradi. Aksincha, shartnomaviy davlat byudjet taqchilligini moliyalashning eng kam inflyasiya usuli – tashqi bozordagi qarzlarni afzal ko'radi. Ichki bozordagi qarzlarni uzoq muddatli davrda inflyasiya xavfini tug'diradi va jamiyat umumiy farovonligining o'sishiga to'sqinlik qiladi, chunki moliyaviy resurslar real sektordan davlat qarz majburiyatlari bozoriga oqib ketadi.

Byudjet taqchilligini moliyalash usuli
MB kreditlari, tashqi kreditlar, qimmatli qog'ozlar Xazina majburiyatlari

13.5. Korrupsiya muammosi

Korrupsiya nazariyasining rivojlanishi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi masalaga nisbatan yangicha yondashuvga misol bo'ladi va shu bilan birga nazariy jihatdan to'liq anglab yetilmagan tajribadan to'g'ridan-to'g'ri xulosa qilishning xavfliligini namoyon etadi.

Faqatgina 1970-yillarga kelib, korrupsiyaning iqtisodiy muammo ekanligi anglab yetildi. Korrupsiya – nafaqat rivojlangan va o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar, balki butun jahon muammosi. 13.1-jadvalda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning demokratlashganlik darajasi bo'yicha mutlaqo turlicha bo'lgan 50 ta mamlakat bo'yicha korrupsiyalanish indeksi keltirilgan.

Korrupsiyalanish indeksi quyidagi qator omillarni baholash usullari yordamida hisoblab chiqilgan: yuridik qoidalarining ochiq-oydinligi, idoraviy tuzilmalarning yetukligi, erkinlashish darajasi, lisenziyalar olish va ro'xatdan o'tkazishning qiyinligi, sud tizimlari samaradorligi, byurokratiyaning omilkorlik darajasi, fiskal tuzimning samaradorligi va ochiq-oydinligi, bojxona ishining samaradorligi va h.k. Mamlakat indeksi (noldan 10 gacha bo'lgan shkala bo'yicha) qancha yuqori bo'lsa, uning korrupsiyalanish darajasi shuncha past bo'ladi.

Byurokratik apparatning korrupsiyasiga qarshi kurashish muammosiga turli xalqaro tashkilotlar, shu jumladan Jahon bankining materiallarida katta e'tibor

qaratiladi. 13.2-rasmda byurokratiyaga qarshi kurash va davlat institutlarining qobiliyatini oshirish yuzasidan asosiy tadbirlar keltirilgan.

Mazkur dasturning asosiy bandleari quyidagilardan iborat:

- samarali normalar va cheklovlarni qabul qilish;
- davlat xizmatchilari, shuningdek, davlat va xususiy sektor sohasida raqobatni kuchaytirish;
- davlatni insonlarga yaqinlashtirish: fuqarolar bilan davlatning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, fuqarolar fikrlarini hisobga olish;
- byudjet o'sishining ichki barqarorlashtiruvchi vositalarini yaratish, masalan, ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatlari, qarorlarni kim belgilashi, qabul qilish va amalga oshirishi ustidan nazorat qilish.

13.1-jadval

**Rivojlangan va o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda
korrupsiyalanish indeksi***

Mamlakat	Korrupsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.	Mamlakat	Korrupsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.
Daniya	9,94	21,23	Belgiya	5,25	21,66
Finlyandiya	9,48	17,76	Chexiya	5,20	9,77
Shvetsiya	9,35	18,54	Vengriya	5,18	6,41
Yangi Zelandiya	9,23	16,36	Polsha	5,0	5,40
Kanada	9,10	21,13	Italiya	5,03	19,87
Niderlandiya	9,03	19,95	Malayziya	5,01	9,02
Norvegiya	8,92	21,94	JAR	4,95	5,03
Avstraliya	8,86	18,94	Janubiy Koreya	4,29	11,45
Singapur	8,66	22,77	Urugvay	4,14	6,63
Lyuksemburg	8,61	37,93	Braziliya	3,56	5,40
Shveytsariya	8,61	25,86	Ruminiya	3,44	4,36
Shimoliy Irlandiya	8,28	15,68	Turkiya	3,21	5,58
Germaniya	8,23	20,07	Tayland	3,06	7,54
Buyuk Britaniya	8,22	19,26	Filippin	3,05	2,85
Isroil	7,97	16,49	Xitoy	2,88	2,92
AQSh	7,61	26,98	Argentina	2,81	8,31
Avstriya	7,61	21,25	Venesuela	2,77	7,90
Gonkong	7,28	22,95	Hindiston	2,75	1,40

Portugaliya	6,97	12,67	Indoneziya	2,72	3,80
Frantsiya	6,66	21,03	Meksika	2,66	6,40
Yaponiya	6,57	22,11	Pokiston	2,53	2,23
Kosta-Rika	6,45	5,85	Rossiya	2,27	4,48
Chili	6,05	9,52	Kolumbiya	2,23	6,13
Ispaniya	5,90	14,52	Boliviya	2,05	2,54
Greysiya	5,35	11,71	Nigeriya	1,76	1,22

* Manba: XTTB ma'lumotlari.

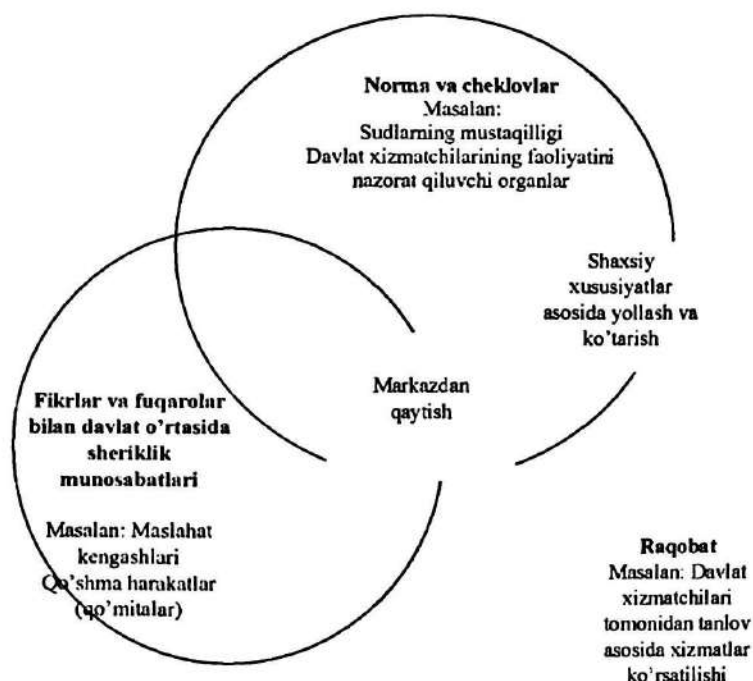
Ushbu dastur davlat va davlat institutlari faoliyati asosida yotuvchi motivasiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Uning amalga oshirilishi davlat amaldorlariga jamoaviy manfaatlar yo'lida harakat qilish uchun rag'batlantiruvchi omillarni yaratishga ko'maklashuvchi va bir vaqtning o'zida majburiy harakatlarni ehtimolini cheklovchi qoida va normalarning joriy etilishini nazarda tutadi.

Yanada samaraliroq davlatni barpo etishga urinishlar dalolat berib turibdiki, hatto sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham biroz yaxshilanishlardan samara juda yuqori. Jahon tajribasiga ko'ra, hatto davlat samaradorligining past darajada oshirilishi ham vaqt o'tishi bilan insonlar turmush sifatini sezilarli darajada oshiradi, chunki islohotlar, odatda, o'zining foydali bir vaqtiga yetadi.

Ushbu dastur davlat va davlat institutlari faoliyati asosida yotuvchi motivasiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Uning amalga oshirilishi davlat amaldorlariga jamoaviy manfaatlar yo'lida harakat qilish uchun rag'batlantiruvchi omillarni yaratishga ko'maklashuvchi va bir vaqtning o'zida majburiy harakatlarni ehtimolini cheklovchi qoida va normalarning joriy etilishini nazarda tutadi.

Yanada samaraliroq davlatni barpo etishga urinishlar dalolat berib turibdiki, hatto sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham biroz yaxshilanishlardan samara juda yuqori. Jahon tajribasiga ko'ra, hatto davlat samaradorligining past darajada oshirilishi ham vaqt o'tishi bilan insonlar turmush sifatini sezilarli darajada oshiradi, chunki islohotlar, odatda, o'zining foydali bir vaqtiga yetadi.

Jahon banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, past salohiyatli davlatga ega bo'lib, amalga oshirilayotgan siyosatning sifati past bo'lgan mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad hajmi bir yilda, taxminan, 0,4 foizga o'sgan, ayni paytda kuchli davlatga ega bo'lib, oqilona siyosat yurituvchi mamlakatlarda esa aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad hajmi bir yilda o'rtacha 3 foizga o'sgani aniqlandi.

13.2-rasm. Korrupsiyaga qarshi kurash sohasida davlatning imkoniyatlarini mustahkamlashga ko'maklashuvchi mexanizmlar doirasi.

Qisqacha xulosa

Quyida keltirilgan ma'lumotlar davlatning ikki turini taqqoslash imkonini beradi:

	Shartnomaviy davlat	Ekspluatatorlik davlati
Maqsadi	Jamiyat a'zolarining umumiy daromadi (YaIM)ni ko'paytirish, transaksiya xarajalarini pasaytirish	Davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning rentasini (soliq tushumlarini) ko'paytirish
Vazifalari (vazifalari)	Shaxslar o'rtasidagi qator bitimlarda kafillik, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya	Kafil roli bilan chegaralanmagan holda ijtimoiy va iqtisodiy o'zaro hamkorlikka faol aralashish

	qilish	
Vositalar (majburlash qilish monopoliyasidan foydalanish)	Ijtimoiy shartnoma va konstitutsiyaviy doiralar bilan chegaralangan	Davlatni nazorat qiluvchi guruhning siyosiy irodasiga bog'liq
«Printsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlari	Printsipal – fuqaro: demokratik nazorat mexanizmlari, konstitutsiyaviy doiralar mavjudligi, muqobil variantlar mavjudligi. Printsipal – davlat: qonunga ixtiyoriy bo'ysunish me'yorlarini yoyish	Printsipal – fuqaro: mavjud emas. Printsipal – davlat: majbur qilish va kuch ishlatishdan foydalanish, har tomonlama nazoratni amalga oshirishga urinish
Byudjet cheklolari	Qat'iy, byudjetni tasdiqlashning demokratik tartiboti bilan cheklangan	Yumshoq
Daromadlarning asosiy moddolari	Birinchi navbatda «bozor» soliqlaridan tushumlar	Musodara soliqlari va soliqdan tashqari tushumlar
Xarajatlarning asosiy bandlari	Adliya, huquqni muhofaza qilish faoliyati	Mudofaa, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati
Byudjet taqchilligini asosiy qoplash usullari	Tashqi bozordagi qarzarlar	MBning hukumatga qarzlari, ichki bozordagi qarzarlar, musodara solig'ining turi sifatida majburiyatlarni bajarishdan bosh tortish ham mumkin

Tayanch so'z va iboralar

Davlat turlari, «printsipal-agent» muammosi, «shartnomaviy» davlat, «ekspluatatorlik» davlati, davlat byudjeti tahlili, byudjet daromadlari, byudjet xarajatlari, "bozor soliqlari", davlatni biror-bir turga kiritish mezonlari, korrupsiya indeksi.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat va «printsipal-agent» muammosining mohiyatini tushuntiring.
2. «Shartnomaviy» davlatga ta'rif bering.
3. «Shartnomaviy» davlat qanday sharoitlarda mavjud bo'ladi?
4. «Ekspluatatorlik» davlatining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
5. Davlat xususiyatini belgilashning qanday usul va mezonlari mavjud?
6. Korrupsiya va unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

XIV bob. UY XO'JALIGI FAOLIYATI VA RIVOJLANISHINING NAZARIY ASOSLARI

Uy xo'jaligi iqtisodiy faoliyatning muhim sub'ektlaridan biri hisoblanib, nafaqat oila yoki xo'jalik, balki butun mamlakat aholisining farovonligi uning natijalariga bog'liq. Uy xo'jaligi iqtisodiyotning yirik sektori sifatida tijorat korxonalari va davlat bilan bir qatorda barcha makroiqtisodiy tartibga solish jarayonlarida ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan uy xo'jaligining tarkibi, maqsadi va asosiy vazifalarini o'rganish oila biznesi (tadbirkorligi)ni tashkil etish va uni yuritish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning turlarini taqqoslash uy xo'jaligining bozor munosabatlariga mos turi va uning tarkibini tanlash imkonini beradi.

Hozirgi vaqtda uy xo'jaliklari faoliyatining muammolariga e'tiborning ortganligi kuzatilmoqda. Bu avvalambor uy xo'jaliklarining milliy iqtisodiyot o'sishiga qo'shayotgan hissasi oshayotgani bilan bog'liqdir. Shu bois uy xo'jaligi tushunchasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini, uning belgilari va tarkibiy-funksional xususiyatlari, rivojlanish omillarini chuqurroq bilish talab etiladi.

14.1. Uy xo'jaligi turlari va uning oila bilan funksional bog'liqligi

Uy xo'jaligi jamiyat hayotining barcha sohalari bilan bog'liq bo'lib, uni sosiologiya, demografiya, statistika, psixologiya, iqtisodiyot va boshqa ijtimoiy fanlar vakillari o'rganadi. Ushbu fanlarning har biri uy xo'jaligi faoliyatining u yoki bu jihatlarini tadqiq etadi. Uy xo'jaligining hayoti va faoliyati bilan bog'liq muammolarning majmuaviy xususiyatga ega ekanligi uning faoliyat ko'rsatishining turli jihatlarini yorituvchi ko'p yo'nalishlarining mavjudligidan dalolat beradi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, uy xo'jaligi tushunchasiga hozirgacha yagona ta'rif berilmagan. Mualliflar uy xo'jaligi mohiyatining turli dastlabki tushunchalari va uning funksiyalarini bosh asos qilib olgan holda, o'z ta'riflarini berganlar. Biroq turli vaqtlarda, turli sharoitlarda va turli vazifalarni hal etishda ular turli ma'noga va turlicha talqinga ega bo'lgan (14.1-jadval).

"Uy xo'jaligi" tushunchasi tor ma'noda oila a'zolariga maishiy xizmat ko'rsatish, shaxsiy yordamchi xo'jalikni yuritish, uyda natura holda mahsulot ishlab chiqarish kabi xo'jalik yuritish bo'yicha an'anaviy uy ishlari yig'indisini o'z

ichiga oladi. Hozirgi "uy xo'jaligi" tushunchasi keng ma'noda o'ta murakkab, ko'p qirrali va ko'p jihatli bo'lib, «individ» va «oila» tushunchalari bilan tavsiflanuvchi, lekin ayni paytda unga o'xshash bo'lmagan (chunki u bir individdan ham, bir necha oila a'zolaridan ham tarkib topishi mumkin) iqtisodiy kichik tizim ya'ni tashkilot sifatida ko'rib chiqiladi.

"Uy xo'jaligi" tushunchasining yuqoridagi ta'riflarda izohlanishi ushbu kategoriya ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatining asta-sekin vujudga kelishi va shakllanishining mantig'ini aks ettiradi.

14.1-jadval

"Uy xo'jaligi" tushunchasining ta'riflari

Mualliflar	Ta'rif
Makkonell S.R., Bryu S.D. ¹	Uy xo'jaligi – bir yoki undan ko'p shaxsdan tarkib topgan, iqtisodiyotni resurslar bilan ta'minlovchi va ushbu resurslar uchun olingan pulni insonning moddiy ehtiyojlarini qondiruvchi tovar va xizmatlarni sotib olish uchun sarflovchi iqtisodiy birlik
Oleynik A.N. ²	Uy xo'jaligi – inson kapitalini takror barpo etishning umumiy vazifalari, yashash joyi, byudjet va oila-qarindoshlik aloqalari bilan birlashgan insonlar guruhi. Uy xo'jaligining asosida hokimiyat munosaballari yotadi – birgalikdagi iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat qilish huquqlari oila a'zolaridan biriga, ya'ni oila boshlig'iga topshiriladi.
Vinter M., Morris U. ³	Uy xo'jaligi – inson kapitalini takror barpo etishning umumiy vazifalari, yashash joyi, byudjet va odatda oila-qarindoshlik aloqalari bilan birlashgan insonlar guruhi.
Boyчук N.I., Korneeva Ye.S. ⁴	Uy xo'jaligi – bir yoki undan ko'p shaxsdan tarkib topgan, iqtisodiyotni resurslar bilan ta'minlovchi va ushbu resurslar uchun olingan daromadlarni insonning moddiy ehtiyojlarini qondiradigan tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun sarflovchi iqtisodiy birlik.

¹ Макконелл С.Р., Брю С.Д. Экономика: принципы, проблемы и политика. – М.: Республика. – 1992. т. 2, - 396 с.

² Олейник А. Институциональная экономика: Учебник - М.: ИНФРА-М, 2009.-704 с.

³ Winter M., Morris E. Family Resource & Family Business: Coming Together // Theory and Research, working paper. Ames: Iowa State University, Iowa Agriculture and Home Economics Experiment Station, 1996. P.2

⁴ Бойчук Н.И., Корнеева Е.С. Домашние хозяйства как сектор экономики. // Вологодские чтения. - 2005. - № 54-2. - С. 27-29. lib.usue.ru/text/bul2_bul310.htm

Mironenko O.V. ⁵	Ijtimoiy-mehnat munosabatlarning sub'ekti sifatida uy xo'jaligi – umumiy byudjet va yashash joyi bilan birlashgan, har qaysisi ishlab chiqarish omili sifatida mehnat ta'minotchisi bo'lgani holda bandlik maqomiga ega bo'lgan, shuningdek, ham tabiiy, ham tovar xususiyatiga ega bo'lishi mumkin bo'lgan iqtisodiy faoliyatda ishtirok etuvchi bir yoki bir necha shaxslar guruhi.
Axmedova M.A. ⁶	Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaligi resurslar, mahsulotlar va xizmatlarni xarid qilish va sotish to'g'risida mustaqil qaror qabul qiluvchi, o'z ehtiyojlarini imkon qadar qondirishga intiluvchi bozor munosabatlarning agentini o'zida namoyon etadi.
Barsukova S.Yu. ⁷	"Uy xo'jaligi" tushunchasi bir uyda yashovchi va birgalikda xo'jalik yurituvchi shaxslar guruhiga taalluqli bo'lib, bu ne'matlarni birgalikda ishlab chiqarish va iste'mol qilishda namoyon bo'ladi. Uy xo'jaligidan farqli ravishda oila qarindoshlik tushunchasiga asoslanadi, lekin yagona oilaga birlashish uchun yetarli bo'lgan qarindoshlik darajasi tarixiy va madaniy kontekstga bog'liq.
Juravleva G.P. ⁸	Uy xo'jaligi – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat yurituvchi, bir yoki bir necha shaxsdan tarkib topishi mumkin bo'lgan iqtisodiy birlik. U "inson kapitali"ning barpo bo'lishi va takror barpo bo'lishini ta'minlaydi, mustaqil ravishda qarorlar qabul qiladi, bozor iqtisodiyotida qandaydir ishlab chiqarish omilining egasi va yetkazib beruvchisi hisoblanadi, shaxsiy ehtiyojlarini imkon qadar qondirishga (foydani oshirishga emas) intiladi.
Orlov L.F. ⁹	Uy xo'jaligi – bu mamlakat iqtisodiyotidagi jismoniy shaxslar bo'lib, bunda ular bir nafar shaxsdan ham, umumiy byudjet bilan birlashgan shaxslar guruhidan ham tarkib topishi mumkin (qarindoshlar bo'lishi shart emas). «Uy xo'jaligi» tushunchasiga faoliyatini yuridik jihatdan ham, iqtisodiy nuqtai nazardan ham o'z mulkdorlarining faoliyatidan ajratib bo'lmaydigan uy xo'jaliklarining nokorporativ korxonalari ham kiradi.

⁵ Мироненко О.В. Домашние хозяйства в системе социально – трудовых отношений. Автореферат дисс. к.э.н., Хабаровск. 2008. – 20 с. <http://www.festu.khv.ru>

⁶ Ахмедова М.А. Домашнее хозяйство в системе национальной экономики и его роль в развитии рыночных отношений Республики Таджикистан // Автореф. дис. к.э.н., Худжанд, 2012. – 18 с.

⁷ Барсукова С.Ю. Сущность и функции домашней экономики. svbars@mail.ru

⁸ Поведение домохозяйства в рыночной экономике. kondratyev.professorjournal.ru/c/document_library/get_file?p_l_id=520889...

⁹ Орлов Л.Ф. Исследование роли и места финансов домашних хозяйств в современной экономике России. // Вестник Московского государственного областного университета. lib.usue.ru/text/bul2/bul310.htm

Maznaya Ye.A. ¹⁰	Uy xo'jaligi – bu individ bilan jamiyat o'rtasidagi, shuningdek, o'z byudjetini birlashtiruvchi va birgalikda qarorlar qabul qiluvchi, inson tomonidan o'z ehtiyojlarini qondirish hamda o'z hayoti va faoliyatining sharoitlarini takror yaratish maqsadida barpo etiladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi
-----------------------------	---

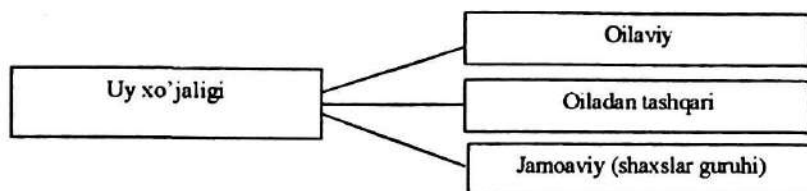
Ko'pincha uy xo'jaliklari oilaning iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va statistik belgilanishi sifatida ko'rib chiqiladi. Oila an'anaviy tarzda nikoh-qarindoshlik munosabatlari, birgalikda hayot kechirish, umumiy byudjet va birgalikda xo'jalik yuritish belgilari bilan ta'riflanadi. Qarindoshlik belgisi, oilani ta'riflash uchun shart hisoblansa-da, lekin u hamma vaqt ham ishtirok etmaydi, chunki oila tarkibiga ham tug'ishgan, ham asrab olingan farzandlar kirishi mumkin.

Shuningdek, xususan, turmush o'rtog'ining boshqa qarindoshlari ham bir oila a'zolari bo'lishi mumkin. Oila xo'jalik nuqtai nazaridan, birinchi navbatda, uy xo'jaligi negizi sifatida ko'rib chiqiladi. Bunda xo'jalik-iqtisodiy tavsiflar, insonlarni kichik guruhga birlashtiruvchi iqtisodiy aloqalar birinchi o'ringa qo'yiladi. Shunday qilib, "uy xo'jaligi" tushunchasining mazmuniy ahamiyati ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishga ega bo'ladi. U oilaning ijtimoiy tarkibi, daromad-mulkiy hamda sarf-xarajat va iste'mol qilish salohiyati bilan tavsiflanadi.

Uy xo'jaligining ta'rifi muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq bo'lib, mamlakatlar bo'yicha farq qiladi. BMT komissiyasining tavsiyalariga ko'ra (1981 y.), «uy xo'jaligi» tushunchasi uning doirasida alohida shaxslar yoki shaxslar guruhlari o'zini oziq-ovqat va turmush uchun barcha zarur narsalar bilan ta'minlaydigan turmush tarziga asoslangan. Aksariyat mamlakatlar BMT bergan ta'rifga qo'shiladi. Lekin ayrim mamlakatlarda boshqa ta'riflar ham qabul qilingan. Bunda ularning ayrimlarida birgalikda tanovvul qilish, boshqalarida esa birgalikda istiqomat qilish birinchi o'rinda turadi. Masalan, ayrim mamlakatlarda (AQSh, Shvesiya, Shveysariya) alohida turar joyni egallagan shaxs yoki shaxslar guruhi uy xo'jaligi hisoblanadi.

Yuqorida nomlari keltirilgan mualliflarning ilmiy ishlarini tahlil qilish asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, barcha uy xo'jaliklarini oilaviy, oiladan tashqari va jamoaviy turlarga bo'lish mumkin (14.1-rasm).

¹⁰ Мазная Е.А. Домашнее хозяйство в системе экономических отношений общества. Автореферат дисс. к.э.н. Самара, 2006. – 28 с.

14.1.-rasm. Uy xo'jaligi turlari

Hozirgi iqtisodiy sharoitda «uy xo'jaligi» va «oil» tushunchalari bir-biriga juda yaqin. Shuning uchun adabiyotlarda aksariyat holatlarda «uy xo'jaligi» atamasi «oil» tushunchasi bilan qo'shib ketgan yoki o'zaro to'ldirish yoxud hatto o'zaro o'rin bosish munosabatlariga ega.

Shuningdek, «oil» tushunchasining ta'riflari uning o'ziga xos maqsadi va funksiyalariga ko'ra asosiy e'tiborni qaratadi. Masalan, qarindoshlar guruhi sifatida oilaga quyidagicha ta'rif berilgan : «Oil» – birga yashovchi yaqin qarindoshlar guruhi yoki nikoh va qarindoshlik munosabatlari bilan bog'langan insonlarning farzandlar tarbiyasini va boshqa ijtimoiy ahamiyatli funksiyalarning bajarilishini ta'minlovchi guruhi». Vinter M. va Morris U. tadqiqotida : «Oil» – bir uyda yashashi va umumiy byudjetga ega bo'lishi shart bo'lmagan, oila-qarindoshlik aloqalarining umumiyliigi bilan birlashadigan guruh» ekanligi e'tirof etiladi. Urumova F.I. esa : «Oil» – insonlarning, odatda, qarindoshlik aloqalari va turmushning umumiyliigi asosida ongli ravishda tashkil etilgan kichik guruhi bo'lib, ularning hayoti va faoliyati individning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun amalga oshiriladi», -deb ta'kidlagan. Ushbu ta'riflarda oilaning qarindoshchilik, nikoh hamda ijtimoiy funksiyalarni ta'minlash kabi belgilari asos sifatida ishtirok etadi.

Uy xo'jaligi ham quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi: birgalikda hayot kechirish, birgalikda xo'jalik yuritish, umumiy byudjet va nikoh-qarindoshlik aloqalari (14.1-jadvalga qarang). Bunda nikoh-qarindoshlik aloqalari bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Lekin bu hol shunday xulosaga kelish imkonini beradiki, «uy xo'jaligi» va «oil»ning o'ziga xos belgilari ko'pincha mos keladi, ammo oila uy xo'jaligining negizi hisoblanadi. Buni yanada yaqqol ko'rish uchun uy xo'jaligi bilan oilaning asosiy belgilari va tarkibiy-funksional xususiyatlarini taqqoslash mumkin (14.2-jadval).

Oila va uy xo'jaligi funksiyalarining tarkibi

Функциялар	Оила	Уй хўжалиги
Asosiy hal qiluvchi belgilar (ahamiyatiga qarab pasayish)	- Nikoh-qarindoshlik aloqalari; yashash joyi; - umumiy byudjet; - birgalikda xo'jalik yuritish	Yashash joyi; birgalikda xo'jalik yuritish; umumiy byudjet; nikoh-qarindoshlik aloqalari
Asosiy maqsadli funktsiya	Insonni dunyoga keltirish	Inson salohiyatini takror tiklash
O'ziga xos funktsiyalar (oila va uy xo'jaligining mohiyatidan kelib chiqadi)	Jamiyatning barcha o'zgarishlarida o'zgarmasdan qoladi: reproduktiv, sotsiallasuv va b.	Inson kapitalini takror tiklash va amalga oshirishning asosi hisoblanadi, tashqi va ichki iqtisodiy o'zaro munosabatlarning tarixiy xususiyatini aks ettiradi: ta'minot; ishlab chiqarish; jamg'arish; iste'mol
O'ziga xos bo'lmagan funktsiyalar (muayyan tarixiy sharoitda majburiy yoki moslashtirilgan funktsiyalar)	Oila ichidagi munosabatlarning tarixiy xususiyatini va oilaning jamiyat bilan o'zaro hamkorligini aks ettiradi: xo'jalik-maishiy; ishlab chiqarish; iste'mol; rekreatsion va b. Funktsiyalar	Inson salohiyatining fiziologik asosini yaratish, uni shakllantirish va saqlash: reproduktiv; sotsiallasuv; rekreatsion va b. funktsiyalar

Uy xo'jaligi va oilaning asosiy funksiyalarini qiyosiy tahlil qilish natijalari, ularning bir-birini o'zaro to'ldirishi va bog'liqligini ko'rsatadi, ya'ni uy xo'jaligi o'ziga xos (ta'minot, ishlab chiqarish, jamg'arish va iste'mol) funktsiyalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uning bir vaqtning o'zida oilaning o'ziga xos funktsiyalari hisoblangan unga xos bo'lmagan (reproduktiv, reakreasiya va b.) funktsiyalarining sifati, saqlanishi va amalga oshirilishiga bog'liq.

Bu uy xo'jaliklarining asosiy funktsiyalarini to'ldirish, ularni o'ziga xos va xos bo'lmagan turlarga bo'lish orqali quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchidan, tahlillar oila bilan uy xo'jaligi o'rtasidagi uzviy funksional bog'liqlik mavjudligidan, shuningdek, uy xo'jaligi hamda oilaning o'ziga xos funksiyalarini to'ldirishidan, ya'ni o'zaro bog'liq bo'lib, shuning uchun bir – biriga ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, uy xo'jaligi hamda oilaning o'ziga xos va xos bo'lmagan funksiyalari bir-birini takrorlaydi va tavsiflanayotgan ob'ektga qarab, ularni tadqiq etishning negiziga qarab farqlanadi. Uy xo'jaligining asosida yotuvchi oilaning tarkibi va funksiyalari uning ichida yuzaga keladigan munosabatlarni to'liq ochib berish imkonini beradi. Bu uy xo'jaliklarini tadqiq etishdagi muhim omil hisoblanadi. Chunki ichki munosabatlar tashqi xo'jalik-iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Uy xo'jaligining funksiyalari tashqi xo'jalik-iqtisodiy munosabatlarning butun tarkibini, uning to'liq hajmda ochib berish imkonini beradi va oilada ichki munosabatlarning shakllanishiga hamda rol va funksiyalarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, uy xo'jaligi bir shaxsdan tarkib topishi, oiladan tashqari va jamoaviy bo'lishi mumkinligi, oilaning esa nikoh-qarindoshlik munosabatlari ishtirokining shartligi bilan tavsiflanishi bizga uy xo'jaligini oila bilan solishtirilganda yanada keng tushuncha sifatida ko'rib chiqish va bunda oilani tadqiq etish axborot bazasidan foydalanish imkonini beradi.

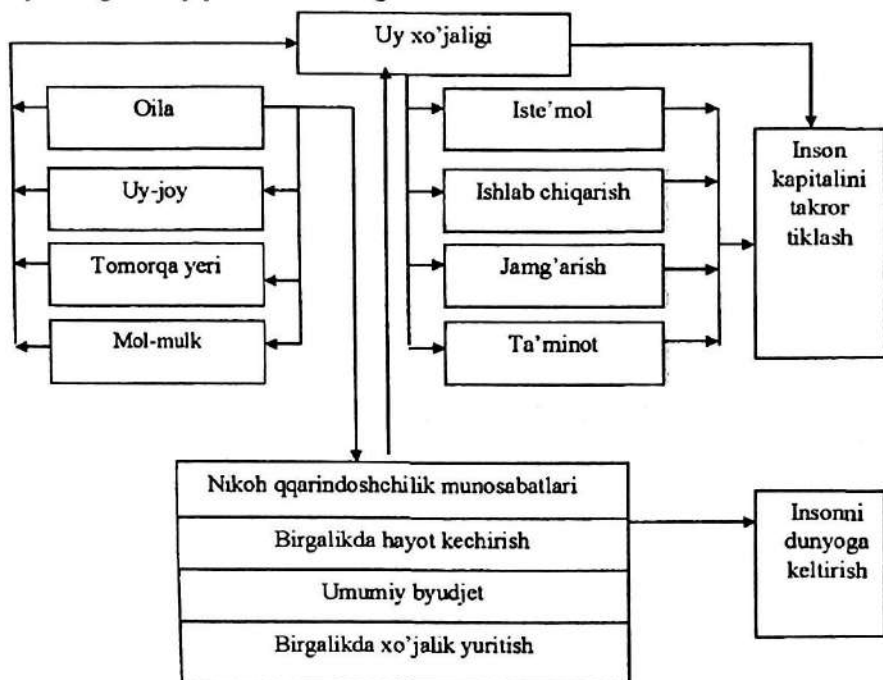
To'rtinchidan, uy xo'jaligi bilan oilaning asosiy maqsadli funksiyalarini taqqoslash natijasi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Oilaning asosiy maqsadli funksiyasi – insonni dunyoga keltirish, uy xo'jaligini esa – inson kapitalini takror tiklash va saqlash (14.2-rasm). Inson kapitalini takror tiklash tushunchasi ko'p qirrali jarayon mohiyatini chuqurroq aks ettirgan holda nafaqat shaxs sifatida insonni va jamoa sifatida uy xo'jaligini ham biologik, ham ijtimoiy, ham xo'jalik-iqtisodiy jihatdan takror tiklash, balki uning hayoti va faoliyati shart-sharoitlarini ham takror tiklashni o'z ichiga oladi.

Ushbu tushuncha uy xo'jaligi mavjud bo'lishining moddiy, insoniy, ma'naviy, etnik, diniy asoslari yig'indisini o'zida aks ettiradi va bu bilan uning ko'p qirraliligi va katta ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. Lekin uy xo'jaligi uning iqtisodiy bahosi nuqtai nazaridan, ko'pincha, inson kapitalini takror tiklash sifatida ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, uy xo'jaliklarini yuqorida keltirilgan iqtisodiy kategoriya sifatida unga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Uy xo'jaligi – bu inson kapitalini takror tiklash va uni amalga oshirishning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy birligi, yakka yoki birgalikda yashovchi va birgalikda xo'jalik yurituvchi bir necha shaxslar

tomonidan ta'minlanadigan yaxlit hayot faoliyati vositasi hisoblanadi. Ushbu ta'rif, nazarimizda, uy xo'jaligining mohiyatini: uning tarkibini; a'zolari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni; ijtimoiy-iqtisodiy tabiatini aniq tarzda aks ettiradi; uning hayoti va faoliyatining asosiy yo'nalishini belgilab beradi.

14.2-rasm. Oila va uy xo'jaligining funksional bog'liqligi va ularning funksiyalari

Bino ijaraga olingan holatlarda binoning xo'jayini, tashkil etilgan uy xo'jaligining a'zosi hisoblanmaydi. Shu bilan birga uy xizmatchilari ham o'z ish beruvchilarining uyida istiqomat qilishganida ham (mehnatlari uchun boshpana va oziq-ovqat bilan ta'minlanadilar) uy xo'jaligining a'zosi hisoblanmaydilar.

"Uy xo'jaligi" va "oila" tushunchalarini adashtirmaslik eng asosiy shart hisoblanadi. Bu ikki atama bir-biriga o'xshasa-da, avval ta'kidlanganidek, oila uy xo'jaligining o'zagi bo'lib hisoblanadi.

14.2. Uy xo'jaligining inson kapitalini rivojlantirishdagi funksiyalari

Oila va uning moddiy asosini mustahkamlash uy xo'jaliklarini o'rganish, ular bajaradigan funksiyalarni bilish, rivojlanishini rag'batlantirish bo'yicha qarorlar qabul qilish o'ta muhim hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi mustaqil sub'ekt (tashkilot) sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ular o'z ehtiyoj va talablarini qondirish uchun bozorda mahsulot va xizmatlarini ayirbosh qiladi. Shu orqali uy xo'jaliklari ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning asosiy sub'ekti sifatida boshqa korxonalar hamda davlat bilan o'zaro aloqada bo'ladi.

Ko'p hollarda uy xo'jaliklari funksiyalari "oila" funksiyalari bilan tenglashtirilib, "oila xo'jaliklari" yoki "dehqon xo'jaliklari", "shaxsiy tomorqa xo'jaliklari" sifatida o'rganilgan. Shu nuqtai nazardan "uy xo'jaligi" funksiyalarining asosiy mohiyatini bilish muhim hisoblanadi.

Uy xo'jaligining maqsadi – kutilmagan holatlar yuzaga kelishidan qat'i nazar o'z oila a'zolariga farovonlikning kafolatlangan darajasini ta'minlashdan iborat. Uy xo'jaligining himoya vazifasi o'zaro yordam va oila a'zolarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning rasmiy va norasmiy me'yorlariga asoslanadi.

1. Uy xo'jaligi faoliyatining asosiy funksiyasini inson kapitalini ishlab chiqarish, realizasiya qilish va saqlash sifatida belgilash lozim. Inson kapitali, o'z navbatida, insonning bilimlari, amaliy ko'nikmalari va mehnat sa'y-harakatlari yig'indisi sifatida tushuniladi. Uy xo'jaligining inson kapitalini shakllantirish bo'yicha quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin (14.3-rasm).

2. Uy xo'jaligi faoliyatida inson kapitalini tiklash va saqlash. Ushbu funksiyalarni bajarishda ikkita asosiy vazifa hal etiladi. Birinchisi, uy xo'jaligi byudjetini shakllantirish va undan foydalanish. Ikkinchisi, uy xo'jaligini yuritish. Bu vazifalar uy xo'jaliklari xarajatlarini qoplash va inson kapitalini shakllantirib (jimg'arib) borish bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

3. Uy xo'jaligida inson kapitalini ishlab chiqarish (shakllantirish), ya'ni bola tug'ilishi, uni tarbiyalash, voyaga yetkazish va ijtimoiy funksiyalarini bajarish hisoblanadi. Bular o'z navbatida inson kapitalini amalda turli yo'nalishlarda ishlatish funksiyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

4. Uy xo'jaligining inson kapitalidan foydalanish, amalda ikkita funktsiyani o'z ichiga oladi. Birinchisi, oila biznesini hamda qishloqda dehqon xo'jaligini

yuritish (ishlab chiqarish) va ikkinchisi, uy xo'jaligi a'zolarining bozor munosabatlarida yakka tartibda yoki korporativ shaklda ishtirok etish funksiyalari.

Uy xo'jaligining ushbu funksiyalarini hayotda amalga oshirish, bir tomondan oila hamda uning boshlig'iga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan davlatning uy xo'jaliklarini tartibga solish, ularni qo'llab - quvvatlash tizimiga ham bog'liq hisoblanadi.

14.3-rasm. Inson kapitalini shakllantirish bo'yicha uy xo'jaligi faoliyati tarkibi

Shu nuqtai nazardan O'zbekistonda uy xo'jaliklari faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan qonun hujjatlari qabul qilingan. Ular ichida oila byudjetini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan muhim qonunlar mavjud. "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi va "Oila tadbirkorligi to'g'risida"gi O'zR Qonunlari shular jumlasiga kiradi. Ushbu qonunlar negizida uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish hamda oila biznesi amalga oshiriladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan davrga qadar (1998 yilgacha) Davlat statistika qo'mitasi tizimida, oila boshlig'iga berilgan tomorqa yer uchastkalarida qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiradigan barcha sub'ektlar nomlari, shu jumladan tomorqa xo'jaligi, shaxsiy yordamchi xo'jaliklar "dehqon xo'jaligi" nomi bilan yuritilgan.

Qonunga muvofiq "Dehqon xo'jaligi" mayda tovar ishlab chiqaruvchi xo'jalik hisoblanadi. Oila boshlig'iga meros qilib qoldirish huquqi bilan ajratib berilgan yer uchastkasida oila a'zolari mehnatidan foydalanib mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ular oila iste'moliga hamda bozorda sotish uchun taqsimlanadi.

Oila tadbirkorligi (biznesi) hamda dehqon xo'jaliklari to'g'risidagi qonunlarning qabul qilinishi uy xo'jaliklari ishlab chiqarish faoliyatini hamda ularni moliyaviy va investisiyalash funksiyalarini faollashtirmoqda.

14.3. Turli iqtisodiyotlardagi uy xo'jaligi shakllari

Uy xo'jaligi funksiyalarini to'laqonli bajarilishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Shu bois iqtisodiy rivojlanish ko'p jihatdan uy xo'jaliklari holati bilan tavsiflanadi. Turli iqtisodiyotda uy xo'jaliklari shakllari o'ziga xos xususiyatga ega.

Uy xo'jaligi insonni tashqi muhitning noaniqligi, unga yuklatiladigan harakat normalari va qoidalari, kundalik muammolarga ortiqcha e'tibor qaratishdan saqlaydi. Binobarin, institutsional muhit xususiyatlari (noaniqlik darajasi, rasmiy va norasmiy me'yorlarning o'zaro nisbati, sodir bo'layotgan o'zgarishlar tezligi) uy xo'jaligi tarkibiga ta'sir ko'rsatadi.

Korxonalar yoki davlatning hamma uchun bir xil (universal) modeli bo'lmagani kabi, uy xo'jaligining ham yagona modeli mavjud emas. Shu munosabat bilan turli iqtisodiyotlar sharoitida shakllangan uy xo'jaligining uchta shaklini ajratish mumkin. Ular qatoriga—bozor iqtisodiyoti, buyruqbozlik iqtisodiyoti va buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida faoliyat yurituvchi uy xo'jaliklarini kiritish mumkin. Ushbu toifadagi uy xo'jaliklari faoliyati va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat (14.3-jadval).

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida inson kapitalini tiklash bir qator muammolarga duch keladi. Tashqi muhitning barqaror xususiyatga egaligiga qaramay, uy xo'jaligining kundalik hayoti iste'mol tovarlari va xizmatlarning tanqisligi bilan murakkablashadi. Boshqa holatda mahsulotlar yoki kiyim-kechak xarid qilishning mutaassiblik (tez-tez takrorlanib turuvchi holatlar) tadbiri ko'p vaqt, kuch va ruhiy xayajonlarni talab qiluvchi jarayonga aylanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligining shakllanishini iqtisodiy jihatdan asoslash uning negizida tanqis tovar va resurslardan foydalanishni kengaytirishdan iborat bo'lgan. Partiya-davlat pog'onasidagi o'miga ko'ra noyob resurslardan foydalanishning tabaqalanishi uy xo'jaligi va davlatning o'zaro munosabatlari turini alohida ifodalagan. Uy xo'jaligi byudjet cheklovlari, korxonaning byudjet cheklovlariga nisbatan ancha qat'iy bo'lishiga qaramay, uy xo'jaligi tomonidan davlatdan olinadigan pul (ijtimoiy transfertlar) va pul bo'lmagan (nufuz, taqchil tovarlardan foydalanishda ustunlik) shakldagi "renta daromadlari"ni hisobga olish lozim.

Uy xo'jaligining davlatga yuqori darajada qaramligi buyruqbozlik iqtisodiyotining ko'z ilg'amas tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi. Biror-bir ijtimoiy guruh davlat hokimiyati boshqaruvi va davlat resurslarini taqsimlash tizimiga qancha yaqin bo'lsa, uning ijtimoiy va iqtisodiy mavqei shuncha yuqori bo'lgan. Shuning uchun uy xo'jaligini birinchi galda davlat siyosatining unga partiya-davlat pog'onasidagi mavqei asosida rentani olish imkonini beruvchi yo'nalishlari qiziqtirgan, bular: pensiya; uy-joy kommunal xizmatlari siyosati; ijtimoiy ta'minot siyosati; ta'lim sohasidagi siyosat.

14.3-jadval

Turli iqtisodiyotdagi uy xo'jaliklari shakllarining asosiy tavsiflari

Taqqoslash ko'rsatkichlari	Bozor uy xo'jaligi	Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi	O'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi
Maqsad funksiyalari	To'lovga qodir talabning cheklangan-ligi sharoitida foydallikni oshirish	Resurslar taqchilligi sharoitida foydallikni oshirish	Faoliyat ko'rsatishda davom etish (yashovchanlik qobiliyatini yo'qotmaslik)
Resurslar	Asosiy ishda ish haqi	Asosiy ishdagi ish haqi + bo'sh vaqt + aloqalar + transfertlar	Rasmiy, norasmiy va kriminal bandlikdan olinadigan resurslar "portfeli" + renta
Byudjet cheklovlarining qat'iyiligi	Mutlaq qat'iy: uy xo'jaligi maoshdan tashqari boshqa daromad manbalariga ega emas	Daromadlarning katta qismini transfertlar ko'rinishida olish imkonini beradi	Daromadlarning turli manbalari o'rtasidagi chegaralarning moslashuvchanligi

Jamg'armalarning muhimligi va ularning miqdori	Jamg'armalar miqdori ularning jamg'arishga nisbatan moyilligi bilan belgilanadi	Jamg'armalar (taqchilik tufayli) ham majburiy, ham ixtiyoriy xususiyatga ega	Jamg'armalar asosan "sug'urtalash" xususiyatiga ega
Iqtisodiy resurslarni birlashtirishning maqsadga muvofiqligi	Uy xo'jaligi a'zolari-ning har biri noyob resurslarga ega, shuning uchun turmush qurish uzoq muddatli investitsiyalash to'g'risidagi qaror bilan aynan bir xil	Oila asosida alohida turdagi noyob resurslarni birlashtirish yotadi-aloqalarga, ma'muriy huquqlarga (yashash joyida ro'yxatda turish, partiya a'zolik) ega bo'lish	Har bir oila a'zosidan mustaqil daromad manbalarining mavjud bo'lishi xatarni kamaytirish imkonini beradi
Uy xo'jaliklarining optimal o'lchami	O'ziga xos resurslarni ishlab chiqarish imkoniyatining kamayishiga qarab uy xo'jaliklarining o'sishi to'xtaydi	Uy xo'jaliklarining o'lchamlari alohida o'ziga xos resurslar - aloqalar, turar-joy maydonlari va h.k.ga ega bo'lish xarajatlari bilan chegaralangan	O'lchamlar uy xo'jaligi a'zolarining o'xshash bandligi tufayli xatarlarni diversifikatsiya qilish bilan cheklanadi
Ichki tuzilma	Oddiy ierarxiya, oila boshlig'ining jinsi ahamiyatga ega emas	Oddiy ierarxiya, partiya ierarxiyasida yuqori turgan shaxs. Oila boshlig'i	Oddiy ierarxiya, eng ko'p daromad oladigan shaxs. Oila boshlig'i

Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Bozor instituti uy xo'jaligini kamyob tovar va xizmatlarni izlash hamda ular uchun navbatda turish bilan bog'liq vaqtning yo'qotilishidan xalos etadi – xarid qilish jarayoni mutaassiblikka (har kun takrorlanadigan bir xildagi yumush, vazifa) aylanadi. Masalan, shanba kuni kechqurun va dam olish kuni ertalabdan savdo do'konlarida xandorlar ko'p bo'ladi, shu kunlari kishilar an'anaviy tarzda keyingi haftaga yetadigan miqdorda xarid qiladilar. Xaridning mutaassiblikka aylanishi natijasida bo'shab qoladigan qisqa vaqtli imkoniyatlar nima uchun sarflanadi?

Birinchiidan, xarid xatti-harakatini optimallashtirish. Agar buyruqbozlik iqtisodiyotida nimani xarid qilish mumkin bo'lsa, o'sha narsani sotib olish muhim hisoblansa, bozor iqtisodiyotida sifat va narxning eng yaxshi o'zaro nisbati asosida iste'mol qilishda eng ko'p foydani ta'minlovchi tovarni xarid qilish muhim sanaladi. Iste'molni optimallashtirish ishlab chiqaruvchilarning reklama yordamida talabni tartibga solishga intilishi bilan murakkablashadi. Reklama

xarid jarayonini mutaassiblikka butunlay aylanishiga to'sqinlik qilgan holda, doimiy ravishda yangi talablarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, uy xo'jaligining u uchun asosiy daromad manbai bo'lgan mehnat bozorida ishtirok etishi doimiy nazoratni talab etadi. Uy xo'jaligi mehnat bozorida bandlikning muqobil varinatlari, uy xo'jaligini yuritish va bo'sh vaqt o'rtasida tanlangan holda, mehnat bozorida inson kapitalini foydali tarzda sotishga intiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining a'zosi egalik qiladigan inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uy xo'jaligini yuritish bilan emas, balki o'z mehnat resurlarini bozorda sotish bilan shug'ullanish shuncha foydali.

Ikkinchi tomondan, inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qanchalik past bo'lsa, uning egasi uchun uy xo'jaligini yuritish bilan chegaralanish shunchalik asosidir. O'z navbatida, bandlikni optimallashtirish ham uy xo'jaligi doirasida amalga oshadi.

Uy xo'jaligining asosiy daromad manbalarini bozor bilan belgilanadigan sohaga yo'naltirish uning davlatdan kam qaram bo'lishini ta'minlaydi. Davlat faoliyati uy xo'jaligini faqatgina davlat mehnat bozorida bitimlar kafolati sifatida ishtirok etish darajasi va u (soliq kodeksi orqali) uy xo'jaligi daromadining bir qismiga da'vogar bo'lishi uchun qiziqtiradi.

O'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Uy xo'jaligi faoliyat yuritadigan institutsional muhitning noaniqligi va beqarorligi mutaassibliklarning mavjud bo'lishini shubha ostiga qo'yadi. Bunday sharoitda mutaassibliklar doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishini talab etadi, ya'ni ular inson ongining ongsiz sohasidan ongli va doimiy e'tiborni talab etuvchi sohasiga o'tadi. Islohotlar qancha faol amalga oshirilsa, ularning mutaassibliklarga nisbatan salbiy ta'siri shuncha kuchli bo'ladi. Bundan o'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligining maqsadi kelib chiqadi: uy xo'jaligining himoya funksiyasini saqlab qolishga intilish borgan sari ortib boruvchi sa'y-harakatlarni va imkon qadar ko'p e'tiborni talab etadi.

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari (pensiya, ijtimoiy to'lovlar, xodimning obro'si) bilan yuzaga keladigan noaniqliklar uy xo'jaligini o'z faoliyatini maksimal tarzda diversifikatsiya qilishga majbur etadi, binobarin, har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. Oila a'zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor turidagi uy xo'jaligidan farqli o'laroq, o'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi ishchi kuchini mehnat bozoriga taklif etish hamda

ijtimoiy transfertlarni iste'mol qilish, shuningdek, tomorqa yeri yordamida o'zini o'zi ta'minlash va ko'plab boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanadi.

Turli iqtisodiyotlarda uy xo'jaliklari faoliyatining yana bir muhim taqqoslash mezonini mavjud bo'lib, davlatning ijtimoiy siyosati hisoblanadi. Masalan, bozor sharoitidagi uy xo'jaliklari uchun mehnat munosabatlari, soliq hamda ta'lim sohasidagi siyosatlar muhimdir. Buning asosiy sababi ushbu xo'jaliklardagi siyosat uy xo'jaligi daromadiga katta ta'siri bilan izohlanadi.

Rejali iqtisodiyotdagi uy xo'jaligi uchun esa nafaqa, uy-joy-kommunal xizmatlar hamda ayrim tur ijtimoiy ta'minot, xizmatlar sohasidagi siyosatlar, ularning daromadi hamda uni jamg'arishga katta ta'sir etgan.

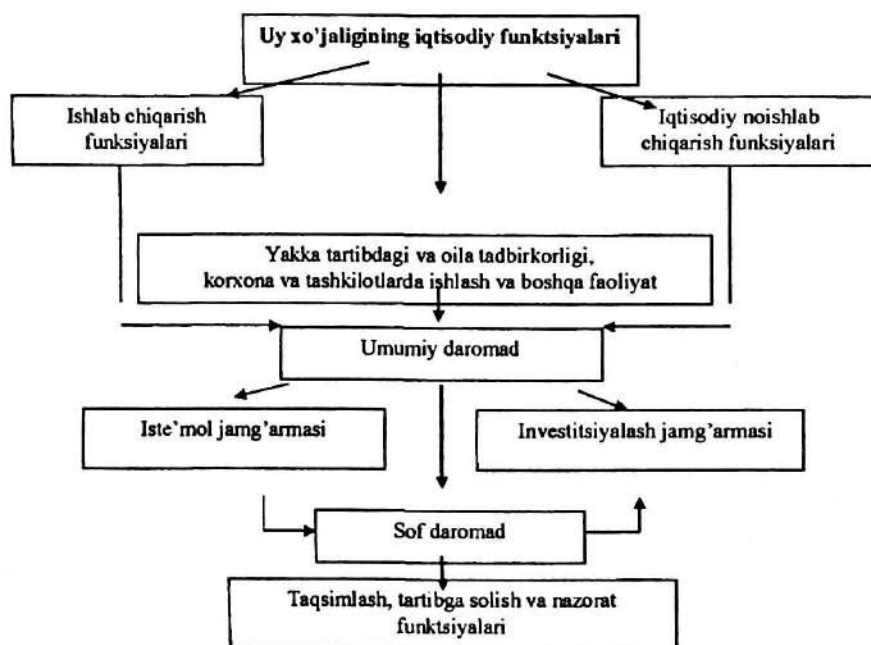
O'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaliklari uchun esa sog'liqni saqlash sohasidagi siyosat, ijtimoiy ta'minot tizimi hamda nafaqa siyosati ustuvor hisoblanadi. Bular o'tish davri uy xo'jaliklarining yashovchanligi uchun asosiy omillardan hisoblanadi. Uy xo'jaliklarining turli iqtisodiyotdagi tahlil etilgan tavsiflari, ular rivojlanishini qonuniyatlarini o'rganish yondashuvlarini tanlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Masalan, uy xo'jaliklarining iqtisodiy faoliyatini tahlil qilishda ularni ikki pog'onaga, ya'ni mikro hamda makro darajaga bo'lib o'rganish yondashuvini qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda mikro darajada alohida (yakka) uy xo'jaligini iqtisodiyotning kichik modeli sifatida ajratib ko'rib chiqish, makro darajada esa uy xo'jaliklari yig'indisini milliy iqtisodiyotning alohida sektori sifatida tahlil qilish mumkin. Shuningdek, takror ishlab chiqarish yondashuvi tamoyillari asosida uy xo'jaliklarini tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi iste'mol talabini shakllantirishni asoslash, uy xo'jaliklari jamg'armalarining iqtisodiyotga investitsiyalar kiritishning muhim manbalari ekanligini ko'rsatish, uy xo'jaliklari sektorini boshqa iqtisodiyot sub'ektlari bilan o'zaro aloqalarining asosiy yo'nalishlarini ochib berish muhim hisoblanadi.

14.4. Uy xo'jaliklarining iqtisodiy va moliyaviy funksiyalari

Uy xo'jaliklarida yuz beradigan barcha iqtisodiy munosabatlarning mohiyati ularning funksiyalari orqali tavsiflanadi. Uy xo'jaligi a'zolari tomonidan iqtisodiy faoliyatning amalga oshirilishi jarayonida u iqtisodiy birlik (tashkilot) sifatida ishlab chiqarish va iqtisodiy noishlab chiqarish funksiyalarini, moliyaviy tizim

sub'ekti sifatida esa qayta taqsimlash, tartibga soluvchi va nazorat funksiyalarini bajaradi (14.4-rasm).

14.4-rasm. Uy xo'jaliklari daromadlari shakllanishi va ularni taqsimlash funksiyalari

Uy xo'jaligining ishlab chiqarish funksiyalari dehqon xo'jaligini yuritish, yakka tartibdagi mehnat faoliyati, oilaviy tadbirkorlik bilan bog'liq.

Uy xo'jaligining ishlab chiqarish funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- dehqon xo'jaligini yuritish. Bunda barcha turdagi yer uchastkalaridan qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish uchun foydalaniladi. Yetishtirilgan mahsulotni o'zi iste'mol qilishi ham, bozorda sotishi ham mumkin. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida va iqtisodiy inqiroz sharoitida dehqon xo'jaligi aholi turmushini to'kin bo'lishidagi ahamiyati yanada ortdi hamda oila daromadlarining muhim manbaiga aylandi.

Dehqon xo'jaligida yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ko'payishi nafaqat mahalliy aholini meva va sabzavotlar bilan ta'minlash, balki ularni boshqa mintaqalar bozorlarida sotish imkonini ham kengaytirdi. Bu qishloq joylari uchun chetdan pul mablag'lari tushumining muhim manbaiga ham aylandi.

- yakka tartibdagi uy mehnati va tadbirkorlik faoliyati. U bilan asosan uy sharoitida yirik korxonalar bilan kooperatsiya (kasanachilik) negizida aholi uchun kundalik ehtiyoj mollarini ishlab chiqarish va turli ishlar bajariladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyati jarayonida quyidagi ishlar bajariladi:

- kiyim-kechak tikish, poyabzal tayyorlash;
- xonadonlarni ta'mirlashda, dala hovllilarini qurishda foydalaniladigan materiallarni tayyorlash va sotish;
- hunarmandchilik mahsulotlarini tayyorlash va sotish;
- mahalliy doimiy va mavsumiy hunarmandchilik;
- oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlash;
- oshxona mahsulotlari tayyorlash;
- oilaviy korxonalar (do'konlar, qahvaxonalar, ustaxonalar va h.k.)ni tashkil etish va saqlab turish.

- oilaviy tadbirkorlik. Bu uy sharoitida yoki alohida kichik korxonalarda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish; ular bilan savdo – sotiq qilish; to'planib qolgan keraksiz mayda mulklarni sotish; chetdan olib kelingan tovar va mahsulotlar bilan savdo qilish kabi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi.

Uy xo'jaliklarining dehqon xo'jaligidagi ishlab chiqarish va oilaviy tadbirkorlik faoliyatidan 2005 yilda qariyb 4,5, 2016 yilda esa 55,8 trln. so'm daromad olingan. Yoki shu davrda uy xo'jaliklari tadbirkorlik daromadlari 12,5 martaga ko'paygan. Uy xo'jaliklarining tadbirkorlik daromadlari aholi umumiy daromadining 39,4 foizini tashkil etadi (14.4-jadval).

Uy xo'jaligining iqtisodiy noishlab chiqarish funksiyalari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- turar joy maydoni, dala hovllilari, uzoq muddatti foydalaniladigan buyumlar, avtomobillar, garajlar, saroylar va boshqa mulklarni ijaraga berish;

- qimmatli qog'ozlarni xarid qilish va ulardan foydalanish, bankdagi omonatlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish.

Uy xo'jaliklari noishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromadlar ham keyingi yillarda tez o'sish tendensiyasiga ega. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, uy xo'jaliklari mulkidan olingan daromad 2005 yilda 35,1 mlrd. so'mdan,

2016 yilda 3681,6 mlrd. so'mga oshgan. Yoki shu davrda o'sishi qariyb 105 martaga teng bo'lgan (14.4-jadval).

Shu bilan birga bozor munosabatlari va raqobatni shakllantirish uchun uy xo'jaliklari muayyan hajmdagi moliyaviy va mulkiy salohiyatga ega bo'lishi lozim. Bu:

- ko'chmas mulk (er uchastkasi, kvartira, boshqa binolar);
- kapital aktivlar (uskunalar, asbob-anjomlar, ish hayvoni);
- moliyaviy aktivlar (pul, qimmatli qog'ozlar va b.);
- mol-mulk (uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar).

14.4-jadval

Uy xo'jaliklari daromadlarining o'zgarish dinamikasi (mlrd. so'm)

Ko'rsatkichlar	2005 y.	2007 y.	2009 y.	2010 y.	2016 y.	2016 yilda 2005 yilga nisbatan o'sish, marta
Aholining yalpi daromadi	11674	20906	36430	47760	141601	12,1
YalMga nisbatan %da	73,3	74,2	73,8	76,6	77,0	3,7 ф.п.
Tadbirkorlik faoliyati daromadi	4476,4	8123,1	12317	17656	55811	12,5
Mulkdan olingan daromad	35,1	57,7	135,6	191,1	3681	105
Maosh ko'rinishidagi daromad	3771	6929	12969	16886	57804	15,3
YalMga nisbatan %da	23,7	24,6	26,3	27,1	29,0	5,3 ф.п.
Natural shakldagi daromad	1035	1635	2468	2870	5979	5,8
YalMga nisbatan %da	6,5	5,8	5,0	4,6	3,0	-3,5 ф.п.
Pensiya va boshqa ijtimoiy transfertlar	1508	2666	4938	6239	18138	12
YalMga nisbatan %da	9,5	9,5	10,0	10,0	9,1	-0,4
Boshqa daromadlar	849,4	1553	3738	4110	3867	4,6

Manba: O'ZR Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Uy xo'jaliklarida bunday aktivlarning mavjudligi ularga mustaqillik beradi va bozorda raqobat kurashini olib borish imkoniyatini yaratadi. Umuman olganda mamlakatda bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Uy xo'jaligining daromadlari, odatda, maqsadli yo'nalishga ega bo'lgan alohida

ajratilgan pul jamg'armalari ko'rinishida shakllanadi. Uy xo'jaligida oilaning ikkita asosiy pul jamg'armasi tashkil etiladi:

- oilaning shaxsiy ehtiyojlarini qondirish (oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat ishlab chiqarishi tovarlarini xarid qilish, turli pulli xizmatlar haqini to'lash) uchun mo'ljallangan iste'mol jamg'armasi;

- kelgusida qimmatbaho tovarlarni xarid qilish yoki foyda olish uchun kapital sifatida foydalaniladigan omonatlar jamg'armasi.

Daromadlarni jamg'arma shakli uy xo'jaligining ehtiyojini xo'jalik a'zolarining imkoniyati bilan bog'lash hamda oiladagi har bir kishining ehtiyoji qanday qondirilayotganligini nazorat qilish imkonini beradi. Shularni inobatga olganda uy xo'jaliklarida moliyaviy resurslarni shakllanish va ularni taqsimlash funksiyalari amal qilishi muhim hisoblanadi. Uy xo'jaligi moliyasi — oila a'zolarining yakka tartibdagi mehnat faoliyati natijasida yaratiladigan pul mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy pul munosabatlari yig'indisi hisoblanadi. Uy xo'jaliklari moliyaviy resurslarni taqsimlash funksiyasini bajargan holda ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida ishchi kuchini qayta tiklash jaryonining uzluksizligini moddiy resurslar bilan ta'minlaydi. Uy xo'jaligi moliyasining aynan ushbu funksiyasi orqali har bir insonni unga hayot kechirish uchun zarur bo'lgan resurslar bilan ta'minlash amalga oshiriladi. Uy xo'jaligining moliyaviy munosabatlari ikkita guruhni o'z ichiga oladi:

1) ish haqi, pensiyalar, nafaqalar va h.k. ko'rinishida boshlang'ich daromadlarni yaratgan holda ushbu xo'jalik birligi bilan moliya tizimining boshqa bo'g'inlari (davlat moliyasi – byudjetlar va byudjetdan tashqari fondlar hamda tijorat tashkilotlari va korxonalarining moliyasi) o'rtasidagi munosabatlar;

2) mablag'lar alohida ajratilgan pul jamg'armalarini hosil qilgan holda taqsimlanadigan va alohida ajratiladigan hollarda uy xo'jaligining a'zolari o'rtasidagi munosabatlar.

Uy xo'jaligining sof daromadi – umumiy daromadning soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin uy xo'jaligining ixtiyorida qoladigan qismi taqsimlash funksiyasi amal qilishining ob'ekti hisoblanadi. Taqsimlashning sub'ektlari jumlasiga uy xo'jaligining barcha ishtirokchilari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaligi mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt hisoblanadi, ya'ni uy xo'jaligi a'zolarining turmush darajasi uning ulushiga to'g'ri keladigan daromadning miqdoriga bog'liq. Ushbu miqdorga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillar ta'siri ostida u ham oshib, ham kamayib turishi mumkin.

Shuning uchun iste'molning odatiy darajasini saqlab turish maqsadini ko'zlagan holda uy xo'jaligi turli jamg'armalar bo'yicha olingan daromadning taqsimlanishi, ushbu jamg'armalar mablag'laridan maqsadli foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirishi zarur. Bu uy xo'jaligi moliyasining nazorat funksiyasi hisoblanadi. Uy xo'jaliklari moliyasining yana muhim bir funksiyasi – investisiyalash funksiyasi hisoblanadi. U shundan iboratki, uy xo'jaliklari iqtisodiyot uchun asosiy moliyaviy resurslar ta'minotchilaridan biri hisoblanadi. Uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi mazkur funksiyani bajarish uchun moddiy asos hisoblanadi. Ko'pincha uy xo'jaliklarining investisiyalash funksiyasi faqat kapitallashtiriladigan daromadlar ulushi bilan bog'lanadi. Lekin bu bir tomonlama yondashuv hisoblanadi. Aslida esa iste'mol ulushining ortishi iqtisodiyotda investisiyalarning o'sishiga xizmat qiluvchi omil hisoblanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2005 yilda asosiy kapitalga uy xo'jaliklari 3165,2 mlrd. so'm investisiya kiritgan, bu ko'rsatkich 2016 yilda 2005 yilga nisbatan 15,6 martaga oshgan yoki 46310,8 mlrd. so'mga teng bo'lgan. Bu mamlakat YalM nisbatan 4,9 foizni, jami investisiyalarga nisbatan esa 24,5 foizni tashkil etadi (14.5-jadval).

14.5-jadval

O'zbekistonda uy xo'jaliklarining asosiy kapitalga investisiyalar kiritish dinamikasi (mlrd. so'm)

Ko'rsatkichlar	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.	2010 y.	2016 y.	2016 y.da 2005 y.ga nisbatan o'sish, %
Asosiy kapitalga investisiyalar	3165,2	4041,0	5903,5	9555,9	12531,9	15338,7	49476	15
YalMga nisbatan %da	19,9	19,1	20,9	24,5	25,4	24,6	24,8	4,9 f.n.
Aholi mablag'i	361,1	477,9	643,8	834,6	1325	2448,9	12108	33,5
YalMga nisbatan %da	2,3	2,3	2,3	2,1	2,7	3,9	6,1	3,8 f.n.
Umumiy investisiyaga nisbatan %	11,4	11,8	10,9	8,7	10,6	16,0	24,5	10,1 f.n.

Manba: O'ZR Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslari quyidagi manbalardan kelib tushadigan mablag'lar hisobiga shakllanadi:

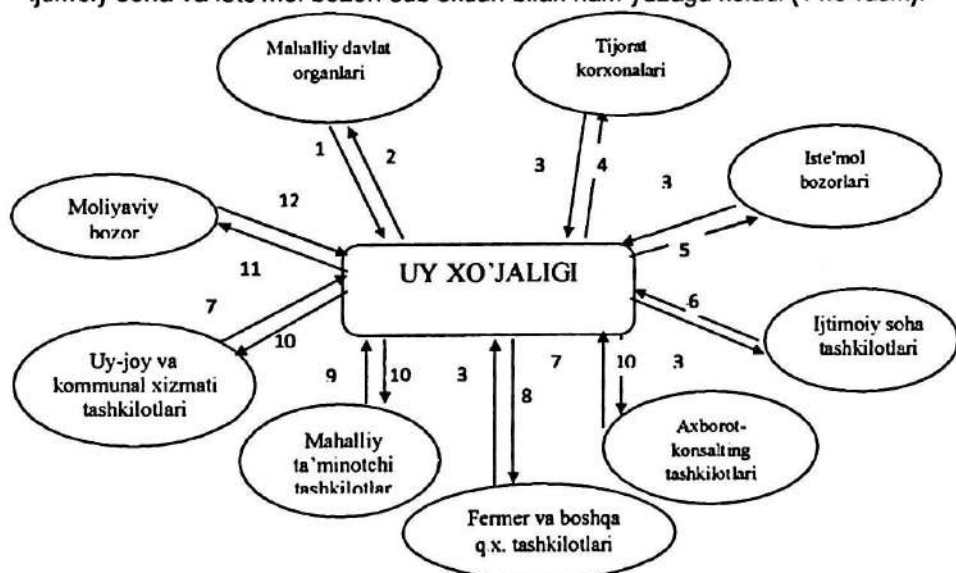
- o'z mablag'lari, ya'ni oilaning har bir a'zosi tomonidan ishlab topilgan mablag'lar – ish haqi, dehqon xo'jaligidan keladigan daromad, tijorat faoliyatidan ko'riladigan foyda;

- kredit tashkilotlaridan olingan kredit shaklida bozorga safarbar etilgan mablag'lar, dividendlar, foizlar;

- qayta taqsimlash tartibida kelib tushgan mablag'lar – pensiyalar, nafaqalar, byudjetlardan va byudjetdan tashqari fondlardan olingan ssudalar.

Uy xo'jaligi pul mablag'lari markazlashtirilgan moliya (davlat va mahalliy byudjetlar hamda byudjetdan tashqari ijtimoiy fondlar), mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalarining markazlashmagan moliyasi va moliyaviy bozor bilan o'zaro hamkorlik qiladi. Ular o'rtasida uzluksiz pul oqimlari yuzaga keladi.

Pul oqimlari uy xo'jaliklarida tijorat korxonalari, fermer xo'jaliklari, turli tashkilotlar, ijtimoiy soha va iste'mol bozori sub'ektlari bilan ham yuzaga keladi (14.5-rasm).

1-transfertlar;

2-soliq va boshqa to'lovlar;

3-pul daromadi (ish haqi va b.);

4-ishchi kuchi, mahsulot,

xomashyo;

5- mahsulot va xizmatlar;

6-mutaxassislar;

7-xizmatlar;

8-ishchi kuchi;

9-resurslar va xizmatlar;

10-to'lovlar;

11-jamg'arma puli;

12-kredit.

14.5-rasm. Uy xo'jaliklarining boshqa iqtisodiyot sub'ektlari bilan o'zaro aloqalari

Ulardan tovar va xizmatlarni qo'lga kiritib, uy xo'jaliklari ularga pul shaklida olingan turli ne'matlar qiymatini qaytaradi. Shu bilan birga yuridik shaxslar uy xo'jaliklarini mazkur jamoa a'zolarida tegishli mulk mavjud bo'lgan hollarda kredit resurslari, foyda, dividendlar, foizlar, ijara to'lovi bilan ham ta'minlashlari mumkin.

Uy xo'jaliklarining iqtisodiyotdagi roli yana shunda namoyon bo'ladiki, ular, bir tomondan, korxonalarining birlamchi egalari bo'lgani holda ularga ishlab chiqarish omillarini taqdim etadi, ikkinchi tomondan, to'lovga qodir talabni shakllantirgan holda bozorda korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlarning xaridorlari sifatida ishtirok etadi. Uy xo'jaliklari iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishining asosiy motivi – uning a'zolarining moddiy ehtiyojlarini imkon qadar to'liq qondirishdan iborat.

14.5. O'zbekiston iqtisodiyotida uy xo'jaliklarining o'rni va rivojlanish tendensiyalari

O'zbekistonda davlat mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab amalga oshirilgan institutsional islohotlar jarayonida shahar va qishloq aholisi uy xo'jaliklari rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish tizimi shakllandi. Unga muvofiq uy xo'jaliklariga qo'shimcha yer uchastkalari ajratish, kam ta'minlangan oilalar uchun qoramollar, pul mablag'lari hamda yosh oilalarga uy – joy berish yo'lga qo'yilgan. Natijada mamlakat bo'yicha uy xo'jaliklari soni hamda daromadlari keskin ko'paydi, ayniqsa, ularning tadbirkorlik faoliyati rivojlanishi tezlashdi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mamlakat iqtisodiyotida yalpi ichki mahsulot (YalM) ishlab chiqarishning o'sish sur'ati 2000 – 2004 yillarda o'rtacha 4,1 foizga, 2005 – 2007 yillarda 8 foizga, 2008 yilda 9 foizga teng bo'lgan bo'lsa, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida ko'plab xorijiy davlatlarda (masalan, AQSh, Yaponiya, Germaniya va b.) iqtisodiy o'sish sezilarli darajada pasaygan bir paytda, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 2009 yilda 8,1, 2010 yilda 8,5, 2011 yilda esa 8,3 foizga teng bo'ldi. Umuman olganda, 2000–2011 yillar davomida O'zbekistonda YalM 2 martadan ko'proqqa oshdi [21].

Mamlakatimiz aholisi sonining muntazam o'sib borishiga qaramay, YalM o'sish sur'atlari aholi jon boshiga uni ishlab chiqarishni oshishini ta'minlab berdi. Agar aholi soni 2011 yilda 2005 yilga nisbatan 11,7 foizga ko'paygan bo'lsa, shu

davrda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YalM 4,4 marta oshgani buning isboti hisoblanadi. Shu bilan bir vaqtda aholi umumiy daromadi shu davrda 11674 mlrd. so'mdan 63282 mlrd. so'mni tashkil etdi. Yoki ushbu ko'rsatkichning o'sishi 2011 yilda 2005 yilga nisbatan 5,4 martaga oshgan.

Bunday ijobiy o'zgarishlarda respublika uy xo'jaligi sektori ham o'ziga xos o'rin tutadi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, respublikada 2010 yilda 5389,1 mingta va 2011 yilda 5752,8 mingta uy xo'jaliklari mavjud bo'lib, ular soni 2005 yilga solishtirganda 12,1 foizga oshgan. Ekspert baholarga qaraganda respublikada shulardan 3,7 mln. dan oshig'i qishloq aholisi uy xo'jaliklari hisoblanadi.

Respublika shahar va qishloq tumanlarini ham qo'shib olganda, uy xo'jaliklari soni (2011 y.) Samarqand (646,8 ming), Farg'ona (644,6 ming), Toshkent (536,9 ming), Qashqadaryo (518,9 ming), Andijon (472,5 ming), Namangan (448,6 ming) viloyatlari hamda Toshkent shahrida (606 ming) eng ko'p hisoblanadi. Bunday yuqori ko'rsatkichlar ushbu mintaqalarda aholi soni ko'pligi bilan tavsiflanadi.

O'zbekistonda uy xo'jaliklari sonining oshishi ularga yakka tartibda uy-joy qurish hamda dehqon xo'jaligi yuritish uchun ajratib berilayotgan tomorqa yerlarining ko'payishiga olib kelmoqda.

O'zbekistonda uy xo'jaliklari ixtiyoridagi umumiy yer maydoni 2000 yilda 579,3 mingga gektarni tashkil etgan va bu ko'rsatkich 2011 yilda 617,2 mingga teng bo'lgan. Shundan qishloq xo'jaligi yerlari 500 ming gektardan oshiq bo'lib, 2000 yilga solishtirganda 6,9 foizga ko'paygan. Uy xo'jaliklariga berilgan haydaladigan yerlar 2011 yilda 421,7 ming gektarni tashkil etgan va bu respublikadagi butun haydaladigan yerlarning 10 foizidan ko'prog'ini tashkil etadi. Uy xo'jaliklariga ajratilgan yerlarning 474,2 gektarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiradi (dehqon xo'jaliklari shaklida) va bu yer maydoni 2011 yilda 2000 yilga nisbatan takror ekinlarni ham qo'shib hisoblaganda 18 foizga ko'paygan.

Umuman olganda uy xo'jaliklari ulushiga respublikadagi jami yer maydonlarining 3 foizi, qishloq xo'jalik yerlarining 3,2; haydaladigan yerlarning 10,4 foizi to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligidagi qora mollar sonining 90 foizidan ko'prog'i, qo'y va echkilarning qariyb 80 foizi, parrandalarning 60 foizdan ortig'i uy xo'jaliklarida joylashgan. Respublikada o'rtacha bitta uy xo'jaligiga (qishloq joylarida) 2,3 bosh

qoramol (shundan bir boshi sog'in sigir), 3,3 bosh qo'y va echki, 6 bosh parranda to'g'ri keladi.

Ekinlar hosildorligi hamda 1 gektar yerdan olingan mahsulot qiymatlarini taqqoslash shundan dalolat beradiki, respublika uy xo'jaliklari, mamlakatimizda tobora rivojlanib borayotgan fermer xo'jaliklariga nisbatan yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega. Buni birinchi navbatda ekinlar hosildorligining o'sish tezligi hamda ularning jismoniy hajmining o'zgarishida kuzatish mumkin.

Xuddi shunday nisbatlar kartoshka, sabzavot, poliz va boshqa mahsulotlar hosildorligining o'zgarish dinamikasida ham kuzatiladi. Bunday ijobiy o'zgarishlarni fermer hamda dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari qiymatining o'zgarishida ham ko'rish mumkin.

Shunday qilib, ta'kidlash mumkinki, uy xo'jaliklarida yerdan foydalanish hamda dehqon xo'jaligini yuritish iqtisodiy jihatdan boshqa toifadagi xo'jaliklarga nisbatan samarali hisoblanadi. Shularni hisobga olganda uy xo'jaliklarini mamlakatimiz va uning hududlari rivojidagi roli va ahamiyatini yanada oshirish, ular salohiyatidan to'liq foydalanish imkoniyatlarini baholash muhim hisoblanadi.

Qisqacha xulosa

Institutsional yondashuv asosida uy xo'jaligini barcha xususiyatlarga ega bo'lgan o'ziga xos tashkilot (iqtisodiyot sub'ekti) sifatida ta'riflash mumkin.

Uy xo'jaligining asosiy funksiyasi inson kapitalini asrash hisoblanadi. Ushbu funksiyani samarali bajarilishi o'zaro bog'liq hamda boshqa iqtisodiy funksiyalarning ajratilishi bilan belgilanadi.

Hozirgi bozor munosabati sharoitida uy xo'jaligi boshqa iqtisodiy sub'ektlar bilan doimiy o'zaro hamkorlikka kirishadi. Shuning uchun uy xo'jaligini institutsional rivojlantirish jarayoni doirasida ularning davlat bilan o'zaro munosabatlari muammosi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Uy xo'jaliklari rivojlanishining hozirgi bosqichida, ularning umumiy daromadi asosan uchta manba hisobiga shakllanmoqda, ya'ni mehnat haqi, tadbirkorlik va mulkdan olingan daromadlar hamda ijtimoiy to'lovlar. Barcha manbalar ichida uy xo'jaliklari daromadlarining oila tadbirkorligi faoliyatidan olingan qismi hisobiga ular ko'payishi kuzatilmoqda.

Tayanch so'z va iboralar

Uy xo'jaligi, oila, inson kapitali, himoya vazifalari, buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi, bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi, o'tish iqtisodiyoti davrida uy xo'jaligi, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish, moliyaviy resurslar, jamg'armalar.

Takrorlash uchun savollar

1. Uy xo'jaligi ta'rifini keltiring va uning tashkilot sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iboratligini ayting.
2. Oila bilan uy xo'jaligi o'rtasidagi farq nimada?
3. Uy xo'jaligini yuritish va inson kapitalini shakllantirishda qanday vazifalar amalga oshiriladi?
4. Uy xo'jaligining qanday shakllari mavjud va ularning o'zaro farqi nimada?
5. Uy xo'jaliklari qanday iqtisodiy funksiyalarini bajaradi?
6. Uy xo'jaliklarining moliyaviy funksiyalariga nimalar kiradi?
7. O'zbekistonda uy xo'jaliklarining rivojlanish tendensiyalarini izohlab bering.

XV bob. RIVOJLANISHNING INSTITUTSIONAL NAZARIYASI VA TASHKILIY INNOVASIYALAR SUB'EKTALARI

15.1. Rivojlanishning institutsional nazariyasi

Tashkilotning uchta asosiy turi – firma, davlat va uy xo'jaligining yuqoridagi tahlili (IX, XII, XIV – boblar) bizni uzoq muddatli rivojlanishning institutsional nazariyasini ifodalashga imkoniyat beradi. Birinchi o'rinda eslatib o'tish zarurki bitimlar bo'yicha kafil sifatida davlatning unga aralashuvi ikkita iqtisodiy o'zgarishga zamin yaratdi. Ikkinchi tomondan, demokratik davlat o'z fuqarolarining ishlab chiqarish faoliyatiga bo'lgan qiziqishini doimo qo'llab – quvvatlashi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirgan holda mulk huquqlarining samarali taqsimlanishini mustahkamlashi lozim. Firma va uy xo'jaligi haqida gapirganda ular faoliyatdagi tez o'zgaruvchanlik jihatlari ta'kidlash lozim. Shu nuqtai nazardan rivojlanishni nazariyasini institutsional talqin etishda davlat, firma, uy-xo'jaligini ana shu va boshqa unsurlarini tizimga solish zarur.

Shularni hisobga olib birinchi galda rivojlanish nazariyasining asosiy variantlari va ularda institutsional omillar tutgan o'rin haqida to'xtalib o'tamiz. Birinchidan, rivojlanish nazariyasining neoklassik variantida (R.Solou, R.Barro, R.Lukas) kapitalni to'plash, omonotlar normasining o'zgarishi, aholining o'sishi, inson kapitalini to'plash va texnik taraqqiyot kabi uzoq muddatli o'sish omillariga urg'u beriladi. Institutsional omillar jumlasiga ushbu holatda faqat inson kapitalini kiritish lozim, chunki uni takror barpo etish uy xo'jaligi, firma (learning-by-doing orqali) va davlatning (ta'lim sohasidagi siyosat orqali) birgalikdagi sa'y-harakatlari yordamida amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanishning Keyns yondashuvini statiklik uchun tanqid qiluvchi neokeynsian nazariyalari (R.Xarrod, E.Xansen). Neokeynsian nazariyasi vakillari omonatga bo'lgan o'ta moyillikka, davlat xarajatlarining miqdorlariga, kapitalning eng yuqori samaradorligi miqdoriga e'tibor qaratadi. Rivojlanishning neokeynsian nazariyasi vakillari ko'rsatgan omillardan har birini institutsional nuqtai nazardan talqin etish mumkin bo'lsa-da (masalan, omonatga bo'lgan o'ta moyillikka – uy xo'jaligi mutaassibliigi orqali), kapitalning eng yuqori samaradorligi talqini katta qiziqish uyg'otadi. Bunday qiziqishning sababi kapitalning eng yuqori samaradorligi bilan iqtisodiy agentlar kutishlarining shakllanishi jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikda hisoblanadi.

«Aynan ushbu kapital fondi eng yuqori samaradorligining kutishlardagi o'zgarishlarga bog'liqligi kapital eng yuqori samaradorligining keskin o'zgarishlarga moyilligini belgilab beradi». Kutishlar esa iqtisodiy agent tomonidan fond bozorida bitimlarning boshqa ishtirokchilarini kuzatish asosida shakllanadi. Bundan ko'plab muvazanatli yakuniy holatlar ehtimoli paydo bo'ladi va ularning har biriga erishish uchun ushbu yakunning haqiqiylikiga bozor ishtirokchilari yetarlicha sonining ishonishi kifoya qiladi. «Kutilayotgan voqea bir vaqtning o'zida kutishlarning natijasi hisoblanadi» (self-fulfilling prophecies, etats autorealiseurs) . Boshqacha aytganda, iqtisodiy o'sish sur'atlari bozorda optimistik holatlarning hukumronligini aks ettiradi. O'sish istiqbollari davlatning yuqori optimistik ruhga ishonch hissini uyg'otishga qodirligi bilan belgilanadi. Shuningdek, agar davlatga ishonch bo'lmasa, uning kutishlarni shakllantirish borasidagi har qanday siyosati muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

O'zbekistonda qabul qilingan Harakatlar strategiyasi rivojlanish istiqbollarini belgilash bilan uni qo'llab – quvvatlash chora – tadbirlarini hamda xalq manfaatlarini hisobga oladi. Strategiyaning ushbu jihatlari kutishning yuqori natijaviyligini ta'minlaydi.

Uchinchidan, Y.Shumpeterning iqtisodiy rivojlanish nazariyasi, uning markazida ishlab chiqarish omillari, yangi mahsulotlar, yangi bozorlar va yangi texnologiyalarning yangi kombinatsiyalari muallifi sifatida innovator-tadbirkor siyosati turadi . Bu yerda sanab o'tilgan omillar iqtisodiy tizimni vaqtincha muvazanatdan chiqaradi («shumpeter shoki holati») va Shumpeter shoki holatga moslashish sifatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Institutsional nuqtai nazardan tadbirkor siyosining o'zi emas, balki tashqi muhit, u harakat qilayotgan bozorning institutsional tuzilmasi qiziqish uyg'otadi. Yangi ne'matlar bozorda taklif etilayotgan ne'matlarga nisbatan to'liq subinstitutlar hisoblanmaydi, bu esa innovatorga monopol mavqeni va narxlarni belgilashda erkinlikni ta'minlaydi. Takomillashmagan raqobat sharoitida narxni shakllantirish bilan birga yangi ne'matlar ishlab chiqaruvchilari va ularning iste'molchilariga axborot bilan almashish hamda manfaatlarni muvofiqlashtirish imkonini beruvchi alohida institutsional doiralardagina yangi darajada muvazanatga erishish mumkin. «Agar iqtisodiy tizim muvazanatdan chiqarilgan bo'lib chiqsa, u holda birinchi galda transaksiyalar va bozorning institutsional tuzilmasiga e'tibor qaratish zarur» .

O'sishning institutsional nazariyalarida institutlar va tashkilotlarga beriladigan rolni ko'rib chiqib, biz rivojlanishning institutsional nazariyasi javob berishi lozim bo'lgan talablarni quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

- harakatlari uzoq muddatli o'sishga olib kelishi mumkin bo'lgan barcha sub'ektlarni hisobga olish. Tadbirkor siyмосi – davlat, firma va uy xo'jaligi kabi bir qator rivojlanish sub'ektlari ichida yagona;

- uzoq muddatli rivojlanish sub'ektlari harakat qiladigan institutsional sharoitlarni hisobga olish. Institutsional sharoitlar novatorlarning faoliyatini cheklamaydigan, balki, aksincha, rag'batlantiradigan holatlarni tahlil qilish. Masalan, qanaqa institutsional sharoitlarda investisiyalar bozorida optimistik holatlar hukmronlik qiladi.

Boshqacha aytganda, uzoq muddatli iqtisodiy o'sish iqtisodiy sub'ektlarning innovasion faoliyati uchun rag'batlantiruvchi omillarini yaratuvchi alohida institutsional va tashkiliy sharoitlardan, zaruriy funksiyaga aylanadi.

Rivojlanishning institutsional nazariyasining yakuniy variantini tuzishga da'vogarlik qilmagan holda, uning istiqbolini belgilash yo'lidagi dastlabki qadamni qo'yishga urinib ko'rish mumkin. Buning uchun biz innovasiyalarning turli xillarini va ularni amalga oshirishi mumkin bo'lgan sub'ektlarni tavsiflashimiz kerak bo'ladi.

15.2. Innovasiyalar tasnifi

Innovasiyalarni amalga oshirishga rag'batlantiruvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga ega. Bunday omillarni ijtimoiy tanlov nazariyasi yordamida, ya'ni xususiy va ijtimoiy ne'matlarni bir – biriga taqqoslash orqali tasniflash mantiqan to'g'ri bo'ladi. Masalan, faoliyatning institutsional doiralarini o'zgartirish, uning barcha ishtirokchilarga nisbatan ijtimoiy ne'mat hisoblanadi va, o'z navbatida, barcha ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqarilishida kuzatiladigan boshqa shaxslar hisobiga tekinga yurish muammosi bilan bog'liq. «Yakka, oqilona maqsadli xatti-harakatning neoklassik modeli doirasidan chetga chiqmaydigan institutsional o'zgarishlarning dinamik nazariyasi hech qachon jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning aksariyatini tushuntirish imkonini bermagan bo'lar edi» .

Ikkinchi tomondan, tashkilotlar darajasidagi o'zgarishlar klub ne'matlari xususiyatiga ega. Ulardan foydalanuvchilar soni tashkilot a'zolari, yoki

«insayderlar» bilan cheklangan. Bunday innovasiyalar tashkilot doiralari bilan cheklangan. Chunki taqlid (immitasiya) qilish va innovasiyalarni tashkiliy doiralari tashqarisiga tarqatishga uni alohida tilda va mutaassiblikda «kodlash» fakti to'sqinlik qiladi. Biroq, «insayderlar» tomonidan innovasiyalardan foydalanilishini nazorat qilish ham qiyin. Shuning uchun tashkiliy innovasiyalarni klub ne'matlari sifatida belgilash mumkin.

Va nihoyat, yangi mahsulotni yaratish, o'z mohiyatiga ko'ra, ayniqsa ixtiro huquqlarini himoya qiluvchi patentlar mavjud bo'lgan hollarda, shaxsiy ne'matni ishlab chiqarishga yaqin. Biroq, hatto agar patentlar bo'lmagan taqdirda ham, bozorda paydo bo'lganidan so'ng dastlabki davrda yangi mahsulot monopoli holatda bo'ladi. Yangi mahsulotga taqlid qilish boshlangunga qadar uning ixtirochisi «innovator rentasini» - monopoli qo'shimcha foydani oladi, aynan ushbu holat yangi mahsulotlarni ishlab chiqishga undaydi. Demak, innovasiyalar ijtimoiy, klub va shaxsiy ne'matlar xususiyatiga ega bo'lishi mumkin

15.3. Innovasiya sub'ektlarning tasnifi

Bundan avval o'tkazilgan tahlil bizga innovasiyaning to'rtta ehtimol kutilgan sub'ekti, ya'ni yakka tadbirkor, firma, davlat va uy xo'jaligining xatti-harakatini ko'rib chiqish imkonini berdi. Ushbu ro'yxatni innovasiyalarning yana ikkita sub'ekti – guruhlar (networks) va ijtimoiy harakat bilan kengaytirishdan avval, dastlabki uchta sub'ekt haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz. Agar ularning har biriga motivatsiyani ta'riflashga urinib ko'radigan bo'lsak, u holda ushbu maqsadda kelishuvlar nazariyasidan foydalangan ma'qul. Innovasiya sub'ektlarining har biri turli kelishuvlar tomonidan berilgan alohida qoidalarga muvofiq amal qiladi. Shuning uchun innovasiyalarga undovchi turli omillarni nazarda tutish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Yakka tadbirkor foydani ko'paytirishni ko'zlaydi va uning maqsadli funksiyasi quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin :

$$\max V = -C_0 + (R_1 - Cr_1)/(1+r) + (R_2 - Cr_2)/(1+r)^2 + \dots + (R_p - Cr_p)/(1+r)^p,$$

bu yerda V – innovasiyadan kutilayotgan foydaning miqdori; C_0 – boshlang'ich xarajatlar; R_p – p davrda innovasiyadan olingan foyda; Cr_p – p

davrdan innovatsiyani amalga oshirish xarajatlari; r – bo'lajak daromadlar va xarajatlarni diskontlash miqdori.

Foydani ko'paytirish ustuvorligi yakka tadbirkor harakat qiladigan bozor kelishuviga xosdir. Davlatga kelsak, o'z fuqarolarining umumiy daromadini ko'paytirishga yo'naltirilgan demokratik davlatning faoliyati fuqarolik kelishuvining ko'rsatmasiga javob beradi. Unda mutaassiblik hukmronlik qiladigan uy xo'jaligining faoliyati esa an'anaviy kelishuvlar normalari bilan tartibga solinadi.

15.3.1. Guruh. Guruh (network, reseau) deganda biz umumiy maqsad bilan birlashgan insonlarni tushunamiz, bunda ular o'rtasida xukumronlik munosabatlarining paydo bo'lishi istisno etiladi. Guruhga berilgan bunday ta'rif uning, bir tomondan, tashkilotdan, ikkinchi tomondan esa, uy xo'jaligidan farqini bildiradi. Guruhlar shaxslarning o'z sa'y-harakatlarini o'z oldiga shunga o'xshash maqsadlarni qo'ygan kishilar bilan birlashtirishga intilishi natijasida hosil bo'ladi. Guruhlarni shakllantirishning uchta usuli mavjud. Birinchidan, oila-qarindoshlik munosabatlarini davom ettirish sifatida. Masalan, do'stona munosabatlar ko'proq individuallashtirilgan va lokallashtirilgan. Lekin oila-qarindoshlik munosabatlaridan farqli o'laroq, ular tomonlardan birining o'z harakatlarini nazorat qilishni boshqa tomonga berishini nazarda tutmaydi. Ikkinchidan, biznes, siyosat, bo'sh vaqt sohasidagi manfaatlarining umumiyligi asosida. Shu ma'noda guruh tashkilotga muqobil insonlar birlashuvi hisoblanadi, chunki o'zining faoliyat ko'rsatishida u asosan ijtimoiy sanksiyalarga asoslanadi. Bu yerda misol tariqasida manfaatlariga ko'ra turlicha bo'lgan klublarni ko'rsatish mumkin. Uchinchidan, guruh zamonaviy aloqa vositalari, birinchi navbatda Internet yordamida munosabatlarini ushlab turuvchi shaxsan notanish bo'lgan insonlarni ham birlashtirishi mumkin. U holda guruh a'zolarining soni hech narsa bilan cheklanmagan va ijtimoiy sanksiyalar amal qilmay qo'yadi. Ularni faqat umumiy qiziqish bir-biri bilan bog'laydigan shaxsan notanish bo'lgan insonlarni birlashtirish sifatida guruhni davlatga muqobil variant sifatida ko'rib chiqish lozim. Demak, guruh uy xo'jaligidan ham, firmadan ham, davlatdan ham farq qiladi, bu esa guruhda uchta kelishuv – an'anaviy, bozor va fuqarolik kelishuvlari o'rtasidagi murosa variantini ko'rish imkonini beradi. Shuning uchun intensivlikning turli darajalaridagi ijtimoiy aloqalardan foydalanish asosida o'z

a'zolarining umumiy foydaliligini ko'paytirish guruh innovasiya faoliyatining ustuvorligi bo'ladi.

15.3.2. Ijtimoiy harakat. Ijtimoiy nazariyaga taalluqli bo'lgan ushbu atama turli xildagi innovasiyalarni amalga oshirishda kasaba uyushmalari, ekologik, ayollar, iste'molchilar harakatlarining faol ishtirok etishi munosabati bilan qiziqish uyg'otadi. Ijtimoiy harakatning eng mashhur tadqiqotchilaridan biri Alen Turenga tegishli bo'lgan ta'rifni keltiramiz. "Ijtimoiy harakatning asosida "aktor" va uning raqibi o'rtasida madaniy resurslarni, ayniqsa ishlab chiqarish kuchlarini boshqarish yuzasidan kelib chiqadigan nizo yotadi. Ushbu nizo mazkur uchta asosiy unsurga institutsional shaklni beruvchi siyosiy doiralarda rivojlanadi". Ijtimoiy harakat u mahalliy hamjamiyatning safarbar etuvchi salohiyatiga tayanganda an'anaviy kelishuv unsurlarini o'z ichiga oladi. Masalan, ishchilar harakati hamma vaqt hunarmandlar hamjamiyatlarining kuchli an'alariga tayangan.

An'anaviy kelishuv unsurlari bilan bir qatorda ijtimoiy harakatlar industrial kelishuv unsurlarini ham o'z ichiga oladi. Ijtimoiy harakatni shakllantirish bazasi bo'lib odatda ijtimoiy-kasbiy guruh hisoblanadi. Xususan, A.Turen ayrim kasb xodimlari o'z talablarini asoslash sifatida ishlab chiqarish jarayonidagi asosiy mavqedan foydalanishganda ishchilar harakatining "kasbiy determinizmi" haqida gapiradi .

U yoki bu ijtimoiy-kasbiy guruhning texnologik jarayondagi roli qanchalik muhim bo'lsa, ushbu guruhning o'z manfaatlarini himoyalash borasidagi harakatlari shunchalik faol bo'ladi. Va nihoyat, ijtimoiy harakat fuqarolik kelishuvi normalariga muvofiq ham harakat qiladi, chunki uning maqsadi umuman ijtimoiy-kasbiy guruhlarning manfaatlarini himoyalashdan iborat. "Jamoaviy harakat mingta yakka harakat va qaror yig'indisiga yo'yilmaydi. U – o'zaro harakatlar, o'zaro baholar va kutishlar mahsuli". Demak, ijtimoiy harakat nafaqat o'zining bevosita ishtirokchilarining (guruhdagi kabi), balki o'xshash manfaatlarga ega bo'lgan barcha insonlarning ham manfaatlarini himoya qiladi. Kasbiy (ayollar va h.k.) birdamlik tamoyili ijtimoiy harakatning aniq tashkiliy chegaralari mavjud emasligiga misol bo'lib xizmat qiladi.

15.4. Innovasiya sub'ektlarining qiyosiy tahlili

Shunday qilib, biz innovasiyalar tasnifiga hamda innovatorlar turlariga egamiz, endi esa ularni taqqoslab, innovasiyalar turli sub'ektlarining o'zgarishlarni amalga oshirishdagi qiyosiy ustunliklarini aniqlashimiz lozim. Aniqroq aytadigan bo'lsak, vazifa innovasiyalarning u yoki bu sub'ekti shaxsiy, klub yoki ijtimoiy ne'mat xususiyatiga ega bo'lgan o'zgarishlarni amalga oshirishdan qanchalik manfaatdorligini aniqlashdan iborat. U holda quyidagi tahliliy chizma namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimning uzoq muddatli o'sishiga transaksiya xarajatlarni kamaytiruvchi, shuningdek yangi tovarlar va xizmatlarni yaratish uchun rag'batlantiruvchi omillarni hosil qiluvchi institutsional va tashkiliy innovasiyalar hisobidan erishiladi. Biz innovasiyalar xususiyatini aks ettiradigan kordinata o'qi chizmada vertikal holatda bo'lsin.

U holda gorizontaal kordinata o'qi yordamida biz innovasiyalar sub'ektlarini ularning yakka foydalilik ustuvorligidan uzoqlashishi va jamiyat manfaatlarini ko'paytirish ustuvorligiga yaqinlashishiga qarab joylashtirishimiz mumkin. Innovasiyaning xilini turli sub'ektlarni uni amalga oshirishdan manfaatdorligi baholash bilan bog'lash imkonini beruvchi quyidagi matrisa hosil bo'ladi. Masalan, B4 o'rin guruhning klub ne'mati xususiyatiga ega bo'lgan innovasiyani amalga oshirishdan manfaatdorligini, V6 o'rin davlatning ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqarishdan manfaatdorligini tahlil qilishni nazarda tutadi va h.k. (15.1-jadval).

15.1-jadval

Innovasiyalar manfaatdorligini bog'lash matrisasi

Innovatsiya xili	Tadbirkor	Uy xo'jaligi	Firma	Guruh	Ijtimoiy harakat	Davlat
Shaxsiy ne'mat	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅	A ₆
Klub ne'mati	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	B ₅	B ₆
Ijtimoiy ne'mat	V ₁	V ₂	V ₃	V ₄	V ₅	V ₆

Manba: [70] asosida tuzilgan.

Innovasiyadan manfaatdorlik kuchini yoki, aksincha, har bir sub'ekt mavjud holatining to'xtatib qo'yilishini taqqoslashga urinib ko'ramiz. Shaxsiy ne'mat xususiyatiga ega bo'lgan innovasiyadan boshlaymiz. Bu yerda tadbirkorning salohiyati to'liq safarbar etilgan – u innovatorming foydasini to'liq hajmda o'ziga olishga umid qilishi mumkin. Guruh foydani taqsimlash borasida nizoning kelib chiqishi tufayli shaxsiy ne'matni ishlab chiqarishdan kamroq manfaatdorlikka ega. Lekin, ushbu nizoni ijtimoiy sanksiyalar va nufuz samarasidan foydalanish asosida osongina hal etish mumkin. Firma va uy xo'jaligi «shaxsiy» innovasiyalarni ishlab chiqarish borasida betaraf. Foyda olish istiqbollari mutaassibliklarga tuzatishlar kiritish xarajatlarining ortishi bilan muvofiqlashadi, bu uy xo'jaligi nuqtai nazaridan o'ta muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy harakat va davlat innovasiyaning ko'rib chiqilayotgan xiliga nisbatan o'zgarmas rol' o'ynaydi, chunki uning shaxsiy xususiyati umumiy manfaatlar nuqtai nazaridan tanqidga uchraydi.

Klub ne'mati xususiyatiga ega bo'lgan innovasiyani amalga oshirishdan eng katta manfaatdorlikka guruhlar ega. Guruhlarning tashkiliy tuzilishi ko'proq innovasiya natijalaridan foydalanishni cheklash va ulardan ushbu foydalanishga ruxsat olganlar tomonidan cheksiz foydalanilishi ehtiyojlariga mos keladi. Tadbirkor bunday innovasiyalarning amalga oshirilishidan eng kam darajada manfaatdorlikka ega, chunki innovasiyani inkor qiluvchi monopolist siyosatini izchil amalga oshira olmaydi. Lekin, tadbirkor innovasiya natijalaridan foydalanishni nazorat qilish bo'yicha vakolatlarining bir qismini o'z agentlariga topshirgan holda tashkiliy tuzilmaga (firmaga) tayanishi mumkin. Bunday vaziyatga mayda ulgurji va chakana bozorlarni tashkil etish borasidagi foydali biznes misol bo'ladi. Firma – bozor tashkilotchisi muhofazani, nisbiy tartib va tozalikni, tovarlar sifatining minimal nazorat qilinishini ta'minlaydi. Evaziga u bozorda savdo qilish huquqi uchun haq to'lanishini talab qiladi. Keyingi o'rinlarda ijtimoiy harakat va davlat turadi, chunki klub ne'matining alohida xususiyati umumiy qulaylik universallikning ustuvorligi bo'lgan nuqtai nazaridan tanqid qilinadi.

Davlat va uni ortidan ijtimoiy harakat ijtimoiy ne'matni ishlab chiqarishdan eng ko'p manfaatdorlikka ega. Davlat esa o'zgarishlarni moliyalash uchun majburlashni qo'llashga ham tayanishi mumkin. Keyingi o'rinda innovasiyani moliyalash uchun majburlashni cheklangan ko'lamlarda qo'llovchi firma va guruh turadi. Tadbirkor bunday xildagi innovasiyalarning amalga oshirilishidan umuman

manfaatdor emas. Va nihoyat, uy xo'jaligi o'ta o'zgarmas rol' o'ynaydi, chunki ko'rib chiqilayotgan o'zgarishlar nafaqat mutaassiblikni, balki uy xo'jaligining himoyalash funksiyasini ham tahdid ostiga qo'yadi. Institutsional innovasiyalar hayotning shaxsiy va ommaviy sohalarini o'rtasidagi chegarani o'zgartirishga qodir.

Turli sub'ektlarning uzoq muddatli o'sishni ta'minlashdagi rolini evristik taqqoslash vazifasiga qaytamiz. 5-balli shkaladan foydalanamiz, bu yerda +2 ushbu xildagi innovasiyaning amalga oshirilishidan eng ko'p manfaatdorlikni, -2 – o'zgarmaslikga yo'naltirilganlikni, 0 – qo'shilmaslik munosabatini anglatadi. U holda matrisaning kataklarida biz innovasiya/o'zgarmaslikning ko'rib chiqilayotgan sub'ektlar ega bo'lgan qidirilayotgan salohiyatlarini aks ettirishimiz mumkin (15.2-jadval).

15.2-jadval

Innovasiya xillari bo'yicha sub'ektlar salohiyati

Innovatsiya xili	Tadbirkor	Uy xo'jaligi	Firma	Guruh	Ijtimoiy harakat	Davlat
Shaxsiy ne'mat	+2	0	0	+1	-1	-2
Klub ne'mati	+1	0	0	+2	+1	-2
Ijtimoiy ne'mat	0	-2	+1	-1	+1	+2

Manba: [70] asosida tuzilgan.

Qisqacha xulosalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimning uzoq muddatli o'sishiga transaksiya xarajatlarini pasaytiruvchi hamda yangi tovarlar va xizmatlarni tashkil etishga undovchi institutsional va tashkiliy innovasiyalar hisobidan erishiladi. Rivojlanishning institutsional nazariyasining asosiy qoidasi ana shunday. Innovasiyalarning sub'ektlari sifatida tadbirkor, guruh, firma, uy xo'jaligi, ijtimoiy harakat va davlat ishtirok etadi. Ushbu sub'ektlarning har biri shaxsiy, klub yoki ijtimoiy ne'mat xususiyatiga ega bo'lgan innovasiyalarning bir turini amalga oshirishda qiyosiy ustunlikka ega. Shu boisdan, uzoq muddatli o'sish uchun zamin yaratish vazifasini hal etishda innovasiya/o'zgarmas holda qolishning ijtimoiy-iqtisodiy

rivojlanishning asosiy sub'ektlari ega bo'lgan turli salohiyatlarini hisobga olish lozim.

Tayanch so'z va iboralar

Rivojlanish, institutsional nazariya, innovasiyalar, tadbirkor, guruh, firma, uy xo'jaligi, davlat, klub, ijtimoiy ne'mat.

Takrororlash uchun savollar

1. Rivojlanish nazariyasi variantlarining bir – biridan farqi nimada?
2. Rivojlanish nazariyasi variantlarda qaysi omillarga ko'proq urg'u berilgan?
3. Rivojlanish nazariyalarida qaysi omillar institutsional omillar hisoblanadi?
4. Shaxsiy klub hamda ijtimoiy ne'matlar tavsifini tushuntirib bering.
5. Innovasiyadan kutilayotgan foyda miqdori qanday hisoblanadi?
6. Ijtimoiy harakat hamda guruh tushunchalariga ta'rif bering.
7. Innovasiyalar sub'ektlarining o'ziga xos xususiyatlarini tafsiflab bering.

XVI bob. INSTITUTLARNING VAQTGA KO'RA O'ZGARISHI

16.1. Institutsional o'zgarishlar nazariyasining asosiy qoidalari

Institutlar rivojlanishining evolyusion varianti norasmiy institutlarni ochiqligini ta'minlash, ya'ni ularning asosida yotuvchi normalarga qonun kuchini berish va ushbu institutlarni rasmiy doiralarga aylantirishdan iborat. Bunday o'zgarishlar evolyusion yoki genetik rivojlanish deb ataladi. U shuni nazarda tutadiki, yangi rasmiy institutlar bo'sh joyda emas, balki mavjud norasmiy institutlar shaklini o'zgartirish jarayonida paydo bo'ladi. Rasmiy institutlarning rivojlanishi norasmiy doiralar darajasida yuzaga kelgan tendensiyalarni qaytadan tiklaydi. Institutsional rivojlanishning evolyusion variantiga misol tariqasida O'zbekistonda mustaqillik yillarida qayta tiklangan navro'z bayrami institutini ko'rsatish mumkin.

Institutlar insonlar xatti-harakatini tartibga soladi, ular faoliyatining barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Lekin insonlar faoliyati va umuman iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlash uchun institutlarning o'zlari o'zgarishi kerak. O'zgarishlar uncha katta bo'lmagan miqdorda ko'paytirish yo'li bilan asta-sekin va tub o'zgartirishlar orqali bir lahzada yuz berishi mumkin.

T.Veblenning fikriga ko'ra, institutlardagi o'zgarishlarga insonning hayotga mos ijodiy faoliyat yuritishga moyilligi, eskiga tafakkurni o'zgartiruvchi ilmiy, texnologik, ijtimoiy o'zgarishlarga olib keluvchi turlicha qarashlar sabab bo'ladi. O'zgarishning yana bir sababi – bu institutlar o'rtasida turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan va turli madaniy ildizlarga ega bo'lgan nizolar bo'lishi mumkin. Y.Shumpeterning fikricha, tadbirkorlarning innovasion faoliyati, amal qilib turgan institutlarni o'zgartirishning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

Yangi institutsional iqtisodiyotda Duglas Nort institutsional o'zgarishlar nazariyasining asoschisi hisoblanadi.

Evolyusion institutsional o'zgarishlar nazariyasini R.M.Nureev, R.I.Kapelyushnikov, A.N.Nesterenko, A.N.Oleynik, A.E.Shastitko, Ya.I.Kuz'minov kabi rossiyalik olimlar tadqiq etishgan.

Duglas Nort institutsional o'zgarishlar nazariyasining asosiy qoidalarini quyidagicha ifodaladi:

1. Institutlar va tashkilotlarning raqobat asosidagi o'zaro hamkorligi institutsional o'zgarishlar generatori bo'lib xizmat qiladi.

2. Raqobat kurashida omon qolish va g'olib chiqish uchun tashkilot, firma bilimlarga investisiya kiritishi kerak. Ushbu bilimlarning xususiyati va yo'nalishi ishtirokchilarning aqliy salohiyatiga bog'liq. Iqtisodiy agentlar tomonidan tanlangan bilimlar mavjud institutlarning asta-sekin o'zgarishiga olib keladi.

3. Individ bilimlarning u mazkur institutsional sharoitlarda kutayotgan foydalilikning oshishiga olib keluvchi turini va yo'nalishini egallashdan manfaatdor.

4. Institutlar o'zgarishlarining katta qismi asta-sekin yuz beradi va «rivojlanishning avvalgi harakat yo'nalishi samarasi» ta'siriga duchor bo'ladi. Ushbu samara yuzaga kelishining asosiy sabablari – mavjud institutlarning yaqin o'zaro hamkorligini nazarda tutuvchi tashqi ta'sirlarning mavjudligi, institutlarning o'zaro bog'liqligi, ko'lamning ijobiy ta'siri deb hisoblash mumkin.

D.Nortning fikriga ko'ra, institutsional o'zgarishlarga nisbiy narxlardagi o'zgarishlar va mafkuraviy qarashlardagi o'zgarishlar sabab bo'ladi :

1. Nisbiy narxlardagi o'zgarishlar (ya'ni narxlar nisbatidagi o'zgarishlar). Texnik taraqqiyot, demografik vaziyat, sotish bozorlarining ochilishi/yopilishi tufayli ishlab chiqarish omillarining narxlari (mehnat va kapital, yer va mehnat, yer va kapital narxlarining) yoki yakuniy mahsulot narxlari bilan resurs narxlari o'rtasidagi nisbat o'zgaradi. Bunday o'zgarishlar natijasida iqtisodiy agentlar tashkiliy va institutsional o'zaro hamkorlikning amaldagi shakllarini ularning samaradorligini oshirish nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqishadi.

2. Mafkuraviy qarashlardagi o'zgarishlar.

Mafkura – bu insonlarning bir-biriga va atrofda olamga bo'lgan munosabatlarini anglab yetish va baholashning asosida yotuvchi tizimli tartibga solingan qarashlar yig'indisi. Amaliy tajriba bilan avvalgi mafkura o'rtasidagi nomuvofiqlik mafkuraviy qarashlarning o'zgarishiga olib keladi.

Institutlardagi o'zgarishlar, agar bir ijtimoiy guruh naf ko'rsa, butun jamiyat ham foyda ko'rishiga olib keladi, bu iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi oshishini anglatadi. Boshqa holatlarda bir guruhning naf ko'rish boshqa guruhning foydani boy berishiga olib keladi, ya'ni institut ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni qayta taqsimlaydi. Institutsional o'zgarishlar iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini psaytiradigan variantlar ham bo'lishi mumkin.

Amal qilib turgan institutlarning o'zgartirilmasligi mavjud institutlar barcha iqtisodiy agentlarni qoniqtirishini anglatmaydi. Ushbu holat institutlarni

o'zgartirishdan ko'rilgan xarajatlar va foyda taqqoslanganda iqtisodiy agentlarda "o'yinlar qoidalari"ni qayta ko'rib chiqishdan manfaatdorlik yuzaga kelmasligini anglatadi.

16.2. Institutlar rivojlanishining avvalgi harakat yo'nalishiga bog'liqligi

Evolyusion tarzda yuzaga kelgan institutlar kam xarajatlar bilan bitimlar tuzilishini ta'minlashda hamisha ham samarali bo'lavermaydi. Evolyusion variantni belgilashdagi muhim jihat qonunda yozilgan huquqda urf-odatlar va an'analar darajasida yuzaga kelgan tendentsiyalarni qayta tiklashdan iborat. Lekin kecha yuzaga kelgan tendentsiyalar bugun bitimlarni amalga oshirishda o'rinni bo'lishiga hech qanday kafolat mavjud emas. Bu yerda institutlarga Veblen tomonidan berilgan ta'rifni yodga olish o'rinni: institutlar – «bu o'zining mavjud bo'lishini noma'lum uzoq muddatga cho'zuvchi insonlarning odatiy turmush tarzi». Evolyusiyaning qayd etilgan inersion xususiyati rivojlanishning avvalgi harakat yo'nalishiga bog'liqlik yoki rivojlanishning tarixiy belgilanganligi samarasi (path-dependency) nomini olgan. Bunday bog'liqlik haqida "kechagi institutsional doiralar ahamiyatini yo'qotmasdan qolib, bugun va kelgusida tanlash variantlarini chegaralagan" hollarda so'z yuritiladi. Qisqacha aytganda, tarix muhim ahamiyatga ega.

Institutlarning tabiiy evolyusiya natijalarining turli ahamiyatga egaligiga ishonch hosil qilish imkonini beruvchi misollar ko'p. Bir tomondan, an'analarni yoki kenroq ma'noda o'tgan holatni formallashtirish tamoyili umumiy huquqning asosida yotadi. Aynan Angliya va unga qaram bo'lgan mamlakatlar (yagona bitim hisobida) eng kam transaksiya xarajatlari bilan iqtisodiy o'zaro hamkorlik qilishni ta'minlashda eng samarali huquqiy tizimni yaratgan.

Ikkinchi tomondan, Ispaniya, Portugaliya va Lotin Amerikasi mamlakatlarning tarixiy tajribasidan ko'rish mumkinki (ularning huquqiy tizimi merkantilizm an'analarni aks ettirgan), institutsional rivojlanishning boshi berk variantlari ham cheksiz uzoq vaqt mobaynida o'zini o'zi qayta tiklashi mumkin. Huquqda qayd etilgan merkantilizm normalari faqat qisqa muddatli davrda samarali emas, balki qayta taqsimlashga yo'naltirilgan faoliyat yordamida foyda olishga yo'naltirilishga yordam beradi (oddiy utilitarizm normasi va rentani izlash). E. de Sotoning ta'kidlashlaricha, «Peru jamiyati qayta taqsimlash bitimlariga asoslangan huquqiy tizimning oqibatlaridan aziyat chekishadi...

Bizning hozirgi kunimiz Ispaʼniyadan kelgan davomli merkantilistik anʼananing natijasidir» .

Shunday qilib, norasmiy norma butun jamiyat miqyosida individuallashtirilgan munosabatlar doirasidan tashqarida samarali ishlashi uchun oddiy ochiqligini taʼminlashning oʻzi kifoya qilmaydi.

Masalan, qonunchilik bilan mustahkamlangan «oʻziniki oʻzinikiga noiloj doʻst» normasi insonlar oʻrtasidagi individuallashtirilmagan oʻzaro hamkorlikning asosida yotishi mumkin emas.

Norasmiy norma ikkinchi tomonning "oʻziniki" yoki "begonalar" qatoriga kirishiga qarab ikki xil xatti-harakat standartining mavjud boʻlishini nazarda tutuvchi oʻzining ikki tomonlama tabiatidan qutilishi kerak. Shu oʻrinda, «oddiy utilitarizm va oportuʼnizm» kabi normalarning ustunlik qilishi aynan ikkinchi tomonning "oʻziniki" yoki "begonalar"ga ajratilishi bilan bogʻliq. Chunki xarajatlarni uning zimmasiga yuklash mumkin boʻlgan boshqa individ mavjud boʻlgan taqdirdagina qoʻlga kiritiladigan foydalilik bilan individning shaxsiy samarali faoliyati oʻrtasidagi bogʻliqlik mavjud boʻlmaydi.

Faqatgina bir qarashda normaning tarkibida ijtimoiy sanksiyalarni legal sanksiyalarga almashtirish uning ikki tomonlama xususiyatidan mahrum etish imkonini beradigandek tuyulishi mumkin: ijtimoiy sanksiyalarning taʼsiri ijtimoiy jihatdan bir xil guruhlar doiralari yoki shaxsan tanish insonlar doirasi bilan chegaralangan.

Biroq, oʻzgarishlar nafaqat sanksiyalarga, balki norma tuzilmasining boshqa qismlari – atribut va maqsadga ham taʼsir qilishi mumkin. Maqsadlarga toʻxtaladigan boʻlsak, maqsadlarning oddiy hozirgi davrdan keyingi davrga oʻtkazish doirasidan tashqariga chiqishi – ularning butun jamiyat darajasidagi oʻzaro hamkorlikning oʻziga xos jihatiga muvofiq talqin etilishi lokal normalarning umuman jamiyat doirasida amal qiluvchi normalarga oʻtishining muhim sharti hisoblanadi . Barter almashuvining asosida yotuvchi "sen – menga, men – senga" normasi qiymatning umumiy yoki pul shakli mavjudligi nuqtai nazaridan talqin etilishi natijasida empatiyaning muayyan ishtirokchilari bilan bogʻliq boʻlmagan normaga aylanishi lozim.

Qiymatning umumiy shakli barter bitimlari summasi bilan aynan bir xil boʻlmaganidek, umumiy norma ham, hatto qonun kuchiga ega boʻlsa-da, lokal normalar boʻla olmaydi.

16.3. Institutlar o'zgarishini mafkura nazariyasi asosida izohlash

Mafkura nazariyasi yangi iqtisodiy tarixning bir tarmog'i hisoblanadi. Mafkura deyilganda har kuni yuzaga keladigan muammolarni qabul qilishning ularni hal etish uchun talab etiladigan axborot miqdorini kamaytirish imkonini beruvchi usuli (ijobiy ta'rif), va individ harakat qilayotgan institutsional doiralarning adolatiligi yoki qonuniyligi haqidagi fikr tushuniladi (normativ ta'rif). Birinchi ta'rif mafkuraning tashqi muhitni va o'zaro hamkorlik ishtirokchilarining xatti-harakatini talqin etishdan iborat bo'lgan yangicha ifodalash funksiyasi bilan bog'liq. Boshqacha aytganda, mafkura yordamida individ o'zining xatti-harakati to'liq maqbul bo'lmagan hollarda qarorlar qabul qilishda hisobga olinadigan omillar doirasini belgilab oladi. Bundan tashqari, muammoning o'zaro hamkorlik ishtirokchilari tomonidan umumiy mafkuraviy e'tiqodlar asosida bir xil qabul qilinishi ular o'rtasida aloqa va axborot almashuvini osonlashtiradi hamda ularga yangicha ifodalashning oqilona normalari asosida harakat qilish imkonini beradi. Ikkinchi ta'rif o'zaro hamkorlik qanaqa asosiy qadriyatlar va normalar asosida yo'lga qo'yilishi kerakligi to'g'risidagi normativ fikrni mafkura bilan bog'laydi. Institutlarning rivojlanishning avvalgi harakat yo'nalishiga bog'liqligi asosan institutlarning yangicha ifodalash funksiyasi bilan shartlangan. «Individlarning amaliy tajribasi avvalgi mafkura asosida talqin etilmasa, ular o'zlarining mafkuraviy qarashlarini o'zgartirishadi». Biroq, tajribaning mafkuraga mos kelmasligi darhol mafkuraviy qarashlarning tubdan o'zgarishiga olib kelmaydi – o'zgarishlar tuzatishlar kiritish va kichik o'sishlar xususiyatiga ega bo'ladi. Mafkuraga asoslangan qabul qilish tozalovchi orqali o'tuvchi tubdan yangi tajriba salgina tuzatishlar kiritilgan eski tajribaga aylanadi.

Mafkuradagi sekin, qisman o'zgarishlar yuz beradigan uzoq davrlar unda talqin etish mexanizmining almashuvi yuz beradigan tub o'zgarishlarning nisbatan qisqa davrlari bilan almashadi. Yangi tajriba yuzaga kelishining tezligi bilan mafkuraning tubdan almashishi extimoli o'rtasida bog'liqlik kuzatiladi.

Endi shuni ta'kidlash mumkinki, mafkurani yuqorida ta'riflangan «uzuq-uzuq muvazanab» (punctuated equilibrium) usuli bilan o'zgartirish avtomatik xususiyatga ega emas, balki mafkuraning o'zida unga joriy tuzatishlar kiritilishi uchun mas'ul bo'lgan unsurlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan mafkuralar ikki xilda bo'ladi. Birinchi turdagi mafkuralar doirasida yangi hayotiy tajribaning yuzaga kelgan talqin etish mexanizmlariga

zidligi yangi tajribani qabul qilishdan yoki uni talqin etishdan va umuman mafkuradan voz kechish ko'rinishiga ega bo'ladi. Aksincha, ikkinchi turdagi mafkuralar yangi tajribani sintez qilish hamda mafkura doimiy tuzatishlar kiritish orqali yangi tajriba va avvalgi dunyoqarashni integratsiyalash imkonini beradi. Masalan, umuman jamiyatga ko'chirilgan norasmiy normalar amalda bo'lish va qo'llashning mutlaqo yangi sharoitlariga tushib qoladi. Normaning tarkibi bilan norma bajarishi lozim bo'lgan maqsadlar o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Ushbu qarama-qarshilik inversiya mantig'i asosida (norasmiy normani o'zgartirmagan holda uni legallashtirish yoki norasmiy normani taqiqlash), yoki mediasiya mantig'i asosida (norasmiy normani umuman jamiyat doirasidagi o'zaro hamkorlikning o'ziga xos jihatiga muvofiq talqin etish) hal etilishi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Yana bir bor institutsional o'zgarishlarning evolyusion varianti bilan bog'liq asosiy muammoni ta'kidlab o'tish mumkin.

Evolyusion o'zgarishlar normalarning faqat ularga tub tuzatishlar kiritish hamda o'zgargan shart-sharoitlar va/yoki insonlarning ehtiyojlariga muvofiq talqin etilishini istisno etgan holda faqat o'xshashi bo'yicha rivojlanishiga yo'l qo'yadi. Amalda bir normaning o'zi turli vaziyatlarda va turli (qonuniy va noqonuniy) shakllarda cheksiz ravishda qayta tiklanishi mumkin. Agar norma boshdan o'zaro hamkorlikni ta'minlashda samarali va universal bo'lsa, muammolar yuzaga kelmaydi. Bunday mos kelish esa, yuqorida keltirilgan misollardan ko'rib turganimizdek qoida emas, balki undan istisno hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Evolyusion o'zgarishlar, evolyusion variantlar, merakntilizm, mafkura.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar rivojlanishining evolyusion variantining mohiyati nimadan iborat?
2. Institutlarni evolyusion o'zgarishida nimalar sabab bo'ladi?
3. Institutlar o'zgarishini avvalgi xarakterlar yo'nalishlariga bog'liqligi nimalarga asoslanadi?
4. Mafkura tushunchasiga ta'rif bering.
5. Institutlar o'zgarishida mafkura qanday rol o'ynaydi?

XVII bob. INSTITUTLARNI IMPORT QILISH

17.1. Institutlar rivojlanishining inqilobiy varianti

Institutlar o'zgarishining muqobil variantini qidirish institutsional rivojlanishning uchinchi – inqilobiy variantiga olib keladi. U birinchi galda ma'lum namunalarga institutlar yo'naltirilgan holda rasmiy doiralarni (institutlarni) o'zgartirishga urinishlardan iborat. Bu yerda gap o'zaro hamkorlikni va shu asosda institutsional rivojlanishning boshi berk harakat yo'nalishidan chetga chiqishini ta'minlashda o'zining samaradorligini isbotlagan rasmiy institutlarni import qilish haqida borayapti. Boshqacha aytganda, o'zgarishlar muayyan natijaga erishishga yo'naltiriladi, dastlabki shart-sharoitlar – jamiyatdagi mavjud norasmiy institutlar esa oxirgi navbatda hisobga olinadi.

Rivojlanishning evolyusion variantidan yana bir farq inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun siyosiy intilishning zarurligida. Davlat norasmiy normalarni qonuniy qayd etishdan iborat oddiy rol ni emas, balki davlat bosh islohotchi rolini bajaradi.

Inqilobiy o'zgarishlar birinchi navbatda rasmiy doiralarga taalluqli bo'ladi, chunki norasmiy doiralarga bevosita ta'sir ko'rsatib bo'lmaydi, ular faqat yangi rasmiy doiralar ta'siriga javob sifatida induktiv tarzda o'zgartirilishi mumkin. Rasmiy doiralar o'zgarishlari qaysi namunalarga yo'naltirilgan? Birinchidan, institutlar qandaydir ideal modelga muvofiq tuzilishi mumkin. Ammo institutlar o'sha modeldan amaliyotga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirilmaydi, ya'ni foydalanilmaydi.

O'zbekiston tarixida 1991 yil rasmiy doiralarga kiruvchi institutlar o'zgarishida muhim burilishni boshlab berdi. Davlat mustaqilligiga erishish O'zbekiston uchun taraqqiyot yo'lini o'zi tanlashiga imkon berdi. Jahon amaliyotida keng tarqalgan institutlarni o'rganish asosida O'zbekiston ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish hamda demokratik tamoillarga asoslangan fuqarolik jamiyatini barpo etish maqsadida chuqur institutsional va iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirdi. Bu jarayonlarda kommunistik g'oyalarga asoslangan va rejali iqtisodiyotning rasmiy normalari batamom tugatilib, yangi rasmiy normalar yaratildi va ular amaliyotga joriy qilindi. Shu tariqa O'zbekistonda institutlarning inqilobiy o'zgarishi yuz berdi. Natijada yangi davlat boshqaruv tizimi, fuqarolik jamiyati tamoillari, xususiy mulkchilik shakllari, huquqlari hamda munosabatlari paydo etildi. Hozirgi davrgacha ular

takomillashtirilib va rivojlantirilib kelinmoqda. Harakatlar strategiyasi doirasida jamiyat va iqtisodiy faoliyatda mutlaqo yangi institutlar va institutsional normalar paydo bo'lmoqda.

Institutlar mamlakat tarixida mavjud bo'lgan, ammo jamiyatning keyingi evolyusion rivojlanishi jarayonida yo'qolib ketgan urf-odatlarining ijobiy namunalarini qayta tiklashi mumkin. Masalan, O'zbekistonda bozor islohotlari bosqichlarida o'zbek xalqining o'zini yaxshi tomondan ko'rsatgan xunarmandchilik va boshqa kasb institutini qayta tiklanishi oila xususiy mulkchiligi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan bir vaqtda mamlakatda "Navro'z" umumxalq bayrami sifatida nishonlash tiklandi. Bu jamiyatda madaniyat rivojiga, birgalikda tinch-totuv yashashga, yangilanish sari intilishga asos yaratdi.

Rasmiy institutlar boshqa mamlakatlardagi mavjud bo'lgan namunalar bo'yicha yangilanishi ham mumkin. Shu o'rinda turli mamlakatlarga import qilingan institutlarga misol keltirish mumkin. Bunga Afrika, Lotin Amerikasi, Sharqiy Yevropa mamlakatlarida Yevropa va Shimoliy Amerika institutlari namunalari bo'yicha qayta tiklanayotgan siyosiy (demokratiya institutlari) va iqtisodiy (bozor institutlari) institutlar misol bo'la oladi. Ushbu holat siyosiy institutlarning, birinchi galda, yevropacha davlat modelining sobiq mustamlaka mamlakatlarga import qilinishini ifoda etadi. Bu yerda hududiy birlik, liberal qoidalar, millat va davlatning mos kelishi tamoyillari asosida quriladigan yevropacha davlat modelining universal model' sifatida majburan joriy etilishi ham eksport qiluvchi, ham import qiluvchi mamlakatlarning manfaatlari bilan izohlanadi. Eksport qiluvchi mamlakatlar uchun o'z davlat modelini universallashtirish, ya'ni mijoz munosabatini sobiq koloniyalardagi o'z ta'sirini qayta tiklash imkonini beradi. Institutlarning import qilinishidan asosiy manfaatdor bo'lgan ijtimoiy guruhlar sifatida o'z hokimiyatini saqlab qolish va mustahkamlashga intiluvchi yangi siyosiy rahbarlar elitalar hamda jamiyatning an'anavozligiga barham berishga intiluvchi ziyolilar ham ishtirok etadi.

Shu tariqa fikr yuritib iqtisodiy institutlarning import qilinishini ham izohlash mumkin. Institutlarni eksport qiluvchi mamlakat uning institutlarini qayta tiklovchi mamlakat bilan savdo qilishda ustunlikka ega bo'ladi. Darhaqiqat, institutsional tizimlarni birlashtirish tovarlar va kapitalni eksport qilish bilan bog'liq transaksiya xarajatlarini, xususan, axborotni izlash, o'lchash, shartnoma tuzish,

mulk huquqlarini turkumlash va muhofaza qilish hamda uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi.

Ikkinchi tomondan, iqtisodiy o'zaro hamkorlikni ta'minlashda o'zining samaradorligini isbotlagan institutlarga ega bo'lib, sinovlar va hatolar usuli bilan optimal institutsional tuzilmani izlash zarurligidan xalos bo'ladi. Institutlar bozorida (dunyo bo'yicha) hamma vaqt institutlarni tanlash imkoniyati mavjud. Masalan, agar amerika bank huquqi (banklarning aksiyadorlik jamiyatlari kapitalidagi ishtirokini cheklovchi) tamoyili bo'yicha tuzilgan bank tizimi ishonchni oqlamasa, istalgan vaqtda korporativ boshqaruvning nemis modeliga o'tish mumkin. Bundan tashqari, institutsional modellar uchun turkumlangan mulk huquqlarining mavjud emasligi tufayli ularni qayta tiklash xarajatlari kam. Xalqaro huquqda ham, alohida mamlakatlar huquqida ham institut namunasi muallifi hisoblangan mamlakatga qoplama haqi to'lamasdan turib u yoki bu rasmiy institutdan nusxa olishga to'sqinlik qiluvchi qoidalarni topib bo'lmaydi.

O'zbekiston islohotlari tarixidan institutlarni import qilishga ham, eksport qilishga ham ko'plab misollarni keltirish mumkin. Birinchi bunday tajriba xususiyashtirish, fond bozorini tashkil etish, mulk huquqlari, iqtisodda yangi mulk shakllariga ega bo'lgan yuridik shaxslarini tashkil etish sohalarida mavjud. Keyinchalik ushbu sohalardagi tajribalar Harakatlar strategiyasida yangi institutlar va ular normalarini shakllanishiga, ayniqsa rivojlanishni amalga oshirishning mutlaqo ustuvor xususiyatga ega bo'lgan institutsional muhit yaratishiga olib keldi.

Islohotlar davrida institutlarni import qilish xorij davlatlariga ham xos bo'lgan. Masalan, 90-yillarda Rossiyadagi bozor islohotlari ham ko'p jihatdan institutlarni import qilish strategiyasiga asoslangan. Birinchi navbatda, bu rejali iqtisodiyot davrida mavjud bo'lgan xufyona bozor normalarining lokal xususiyati bilan chuqur inqirozda qolgan buyruqbozlik iqtisodiyoti institutlari o'rniga tezroq boshqa institutlarni topishga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi ziddiyat bilan bog'liq bo'lgan.

17.2. Institutlarning kongruentligi

Institutlarni import qiluvchi mamlakatda ustunlik qiluvchi, import qilinayotgan institut amal qiladigan norasmiy normalar va rasmiy normalar kongruentligining darajasi va xususiyati institutlarni muvaffaqiyatli import qilishga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar hisoblanadi. Kongruentlik bu geometrik atama hisoblanadi va

jamiyatda ustunlik qiluvchi norasmiy normalar va import qilinayotgan rasmiy normalar rivojlanishining umumiy tendensiyalari mavjudligini nazarda tutadi.

Institutlarning kongruentligi $\emptyset$ institutlar umumiy rivojlanish tendensiyalarining yaqinligi.

Normalarning kongruentligi ko'pincha ularning konvergentsiyasiga $\emptyset$ turli mamlakatlar iqtisodiy tizimlari institutsional rivojlanishi yo'llarining mos kelishiga olib keladi.

Institutlar konvergentsiyasi turlari:

1) ijobiy samarali, jamiyat uchun optimal bo'lgan institutlarning shakllanishiga olib keladi;

2) salbiy samarasiz institutlarning tashkil etilishiga yordam beradi;

3) evolyusion (Y.Shumpeter, J.Gelbreyt) dinamik jarayon sifatida normalarning yaqinlashishini tahlil qiladi;

4) statik (F.Peru) rasmiy va norasmiy normalar bir-birini to'ldirishini nazarda tutadi;

5) gibrid (Ya.Tinbergen) rasmiy va norasmiy normalarning o'zaro ta'sirini o'zida namoyon etadi, buning natijasida institutsional rivojlanishning rasmiy va norasmiy normalar rivojlanishining harakat yo'nalishiga mos kelmaydigan yangi yakuniy harakat yo'nalishi paydo bo'ladi.

Mavjud norasmiy institutlar bilan joriy etilayotgan rasmiy institutlar o'rtasida ijobiy konvergentsiya (harakat yo'nalishlari o'xshashligi) mavjud bo'lishi mumkinligining tahlili institutlarning xususiyati va kongruentligini o'lchash metodikalari yordamida o'tkaziladi.

Normalar o'rtasida kongruentlikning mavjudli ularning yaqinlashishiga ega bo'lish, institutsional rivojlanish trendi, harakat yo'nalishini yaqinlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, biz rasmiy va norasmiy normalar kongruentligining xususiyatini va darajasini qanday qilib baholashimiz yoki hatto o'lchashimiz mumkin degan savol tug'iladi.

Amalda institutlarni import qilishning muayyan holatlarini tahlil qilishga yo'naltirilganligi va, o'z navbatida ularni qo'llash sohalarining cheklanganligi bilan bog'liq kamchiliklariga ega bo'lgan bir necha metodikalar ma'lum. Ularning har birini o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Birinchidan, huquq majmuasiga boshqa huquqiy tizimlar unsurlarini joriy etish istiqbollarini baholash yuridik metodikasi. U quyidagi ehtimolga asoslanadi: «implantasiya qilinayotgan norma faqat

donoming yuridik tizimi va reseptoring yuridik tizimi ekvivalentlikning bir sinfiga tegishli bo'lgan taqdirdagina ishlaydi» .

Ya'ni import qilinayotgan va mavjud normalar reflektivlik (xRx va yRy), simmetriklik (xRy i yRx) va tranzitivlik (xRy va $yRz \Rightarrow xRz$), nisbatlari yordamida yoritilishi kerak, bu yerda

- x – import qilinayotgan norma,
- u – jamiyatda ustunlik qiluvchi norma,
- R – ular o'rtasidagi nisbat.

Ikkinchidan, mehnatga oid munosabatlarni tashkil etishning turli an'analariga ega bo'lgan mamlakatlarda bir xil boshqaruv usullaridan foydalanish istiqbollari baholash maqsadida turli mamlakatlardagi boshqaruv madaniyatlarini taqqoslash uchun ishlab chiqilgan J.Xovsted metodikasi . Ushbu metodika rasmiy va norasmiy normalar o'rtasidagi masofani quyidagi parametrlar bo'yicha o'lchash imkonini beradi.

- hokimiyat sulolasi – ungacha institutlarning kam huquqli a'zolari hokimiyatning kerakli tengsiz taqsimot sifatida qabul qiladigan daraja.

- individual va jamlovchi madaniyat – unda insonlar o'zini ularning o'xshashligi o'zining ishlab chiqarish yoki ijtimoiy guruhga mansubligidan alohida ajratilgan yoki, aksincha, ularning o'xshashligi guruhga mansublik faktidan hosil bo'lgan individlar sifatida qabul qiladigan daraja. Xususan, individual va jamoaviy madaniyatlar 17.1-jadvalda qayd etilgan normalarning ustunlik qilishi bilan farq qiladi.

17.1-jadval

Individual va jamoaviy madaniyatlar normalari

Individual madaniyat	Jamoaviy madaniyat
Ijtimoiy holat individual muvaffaqiyat bilan belgilanadi	Ijtimoiy holat jins, millat, oilaga mansublik asosida belgilanadi
Huquq individual huquqlarni muhofaza qilishga yo'naltirilgan	Huquq guruh manfaatlarini himoyalashga yo'naltirilgan
Insonlar tavakkaliga (mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan hoda) erkin harakat qiladi	Insonlar guruh manfaatlarini o'z manfaatlaridan ustun qo'yishlari kerak
Noommaviy fikri ifodalashga yo'l qo'yiladi	Noommaviy fikri ifodalash ma'qullanmaydi
Qarorlar qabul qilishning individual jarayoni ustunlik qiladi	Qarorlarni konsensus orqali qabul qilish ustunlik qiladi
Loyallik (firmaga, davlatga) ma'qullanmaydi	Munosabatlar loyallik asosida quriladi

Manba: [86].

- noaniqlikka yo'l qo'ymaslik – tavakkalchilikka nisbatan munosabat: betaraflik, moyillik yoki inkor etish .

- hayotda uzoq muddatli yoki qisqa muddatli maqsadlarni nazarda tutib harakat qilish – jamg'armalarga moyillikning mavjudligi va uning intensivligi. Uchinchidan, huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi rasmiy huquq institutlari va norasmiy normalarning bir-biriga mos kelishi darajasini aniqlash uchun taklif etilgan S.Kornel va J.Kolt metodikasi .

Tahlilning hokimiyat institutlariga yo'naltirilganligini hisobga olgan holda, metodikada quyidagi parametrlar qo'llaniladi:

- hokimiyat tarkibi – qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyatlarini bo'lish uchun (rasmiy va norasmiy normalar darajasida) asoslar mavjudmi;

- hokimiyat vakolatlari – qaysi huquqlardan hokimiyat institutlari foydasiga voz kechilishi mumkin va qaysilaridan umuman voz kechilmaydi;

- hokimiyat institutlarining ijtimoiy tuzilmadagi o'rni – hokimiyat instituti tayanadigan ijtimoiy tuzilma: oila, lokal hamjamiyat, avlod, millat;

- hokimiyat manbai – hokimiyat meros qilinadiganmi, saylanadiganmi, xarizmatikmi yoki ekspert qilinadiganmi. To'rtinchidan, jamiyatda hukumronlik qilayotgan norasmiy institutning ideal xilini va import qilinayotgan rasmiy institutning ideal xilini hosil qiluvchi normalarni taqqoslashga asoslangan metodika . Jamiyat asosiy institutlarining (bozor, firma, uy xo'jaligi, davlatning) ideal xillarini yaratish sharoitida ushbu yondashuv in-stitutsional o'zgarish dinamikasining keng doirasini tadqiq etish imkonini beradi. Masalan, biz yuqorida ishonch hosil qilganimizdek, quyidagi normalar yig'indisi bozorning ideal xili hisoblanadi:

- murakkab utilitarizm;
- maqsadni ko'zlab oqilona harakat qilish;
- individuallashtirilgan ishonch;
- ochiqlik;
- ijobiy ma'nodagi erkinlik;
- legalizm.

Aynan ushbu normalar mazkur jamiyatda ustunlik qilayotgan norasmiy normalarni tahlil qilish uchun parametrlarni belgilab beradi. Natijada jamiyatda individuallashtirilgan ishonch darajasini ta'riflovchi shkalalarni aniqlash mumkin.

Shunday qilib, institut import qilingan holatda voqealar rivojlanishining ikkita ssenariysini ko'rish mumkin. Birinchidan, rasmiy va norasmiy normalarning

kongruentligi holatida institutsional rivojlanishning jadallashuvi yuz beradi. Lekin bunda institutsional rivojlanish harakat yo'nalishining tubdan o'zgarishi ro'y bermaydi, chunki rasmiy va norasmiy normalar azaldan bir-biriga zid bo'lmagan. Institut faqatgina o'zi vujudga kelishining bir qator bosqichlaridan tezroq o'tadi (ular evolyusion rivojlanish holatida ancha ko'p vaqtni olgan). Ikkinchidan, rasmiy va norasmiy normalarning nokongruentligi holatida rasmiy va norasmiy normalar o'rtasidagi nomuvofiqlik tufayli institutsional rivojlanishning susayishi yuz beradi.

Ikkinchi ssenariy institutsional rivojlanish harakat yo'nalishining tubdan o'zgarishi ro'y berishini umuman nazarda tutmaydi.

17.3. O'zbekiston iqtisodiyotini institutsional rivojlantirish yo'nalishlari

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilgan iqtisodiy va institutsional islohotlar jarayonida mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida mutlaqo yangi institutlar yaratildi. Shu bilan bir vaqtda jamiyat va xo'jalik faoliyatini yuritish hamda rivojlanishini belgilab beruvchi rasmiy qoidalarni o'z ichiga oluvchi institutsional muhit shakllandi. Shakllangan institutsional muhit O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishini belgilovchi umumiy institutsional model sifatida mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlariga hamda yangicha boshqarish tizimini barpo etilishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishi bosqichma-bosqich barqarorlashdi va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlanmoqda.

Shu bilan bir qatorda, ushbu yo'nalishda hal etilishi lozim bo'lgan, o'z yechimlarini kutayotgan muammolar, vazifalar ham mavjud. Gap shundaki, har qanday davlat va uning iqtisodiyoti ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi. Vaqt o'tishi bilan o'sha institutlar ichki rivojlanish talablari va tashqi omillar ta'siri ostida "eskiradi", ular taraqqiyotga to'siq bo'lib qoladi. Shunday holatlarda mavjud institutlar va institutsional normalarni takomillashtirish yoki ular o'rniga yangilarini kiritish lozim bo'ladi. Misol tariqasida aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda o'tgan 2016 yildan boshlab O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoev Farmonlari, Qarorlari orqali Xususiy mulkchilik, kichik biznes, korporativ boshqarish va boshqa bir qancha yo'nalishlarda institutsional normalar hamda mexanizmlar takomillashtirildi va yangi institutlar joriy qilindi.

Institutsional normalar va mexanizmlar iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar samaradorligini oshirishga asos yaratishi bilan birga, uzoq istiqbolda

iqtisodiy o'sishga sharoit ochib beradi. Institutsional muhitni shakllanishi bilan bog'liq muammolar hamda institutsional cheklolarni yuzaga kelishi iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarini pasaytiradi. Shulami hisobga olganda mamlakatda shakllangan institutsional muhit sifatini iqtisodiy rivojlanishga hamda institutsional o'zgarishlarni iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi institutlar tarkibini va mexanizmlarni takomillashtirish zarur hisoblanadi.

"Harakatlar strategiyasi"da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirish bo'yicha 7 ta yangi qonun qabul qilish, 15 ta amaldagi qonunlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish orqali davlat va jamiyat boshqaruviga yangi institutsional – huquqiy normalar kiritiladi ham mavjudlari takomillashtiriladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda shakllangan, kundalik hayotda foydalanilayotgan, ayrim noqulay, takomiliga yetmagan institutlar mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada barqaror rivojlanishiga halaqit berayotgan to'siqlardan hisoblanadi. Qaysikim ular orqasida yashirinib turgan aniq tarkibga ega, mutanosib, qarama–qarshiliklarsiz institutlar mavjud, ana shunday institutlar iqtisodiy o'sishga yangi turtki beradi hamda o'zaro iqtisodiy munosabatlarni tezlashtiradi va soddalashtiradi, xalqaro maydonda O'zbekiston obro'sini oshiradi.

Har qanday yangi institut yoki institutsional normalar, qoidalar tezda paydo bo'lmaydi, yoki ularni amalga kiritish birdan yuz bermaydi. Aksincha, ayrim institutlar qanchalik jozibali bo'lmasin, ularni qonunchilikka kiritish hamisha ham maqsadga muvofiq hisoblanmaydi, yoki bunday harakat rivojlanishga to'siq bo'lib, mavjud institutsional mutanosiblikni buzishi mumkin. Shularni hisobga olganda, O'zbekistonda "Harakatlar strategiyasi"ni bosqichma–bosqich amalga oshirish tamoillariga amal qilgan holda, o'zini oqlagan institutsional mexanizmlarni rivojlantirishning strategik maqsadlarga muvofiq takomillashtirish talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev Farmonlari, ma'ruzalari va chiqishlarida belgilab berilgan barqaror iqtisodiy rivojlanishni qo'llab–quvvatlashning ustuvor vazifalarini amalda ijrosini ta'minlash bilan bog'liq yo'nalishlarda tadqiqotlar bajarilishi lozim.

Institutsional nuqtai nazardan, davlatning asosiy funksiyalaridan biri – bu mulkchilik huquqini himoya qilishdir. Xususiy mulk – iqtisodiy raqobatni harakatga keltiruvchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan xususiy mulk

huquqini himoya qilish va shartnomalar bajarilishiga davlat kafolatining institutsional mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Chet el investisiyalari va investorlarini himoya qilish, turli tadbirkorlik shakllari rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularni rag'batlantirish institutlari, institutsional normalari hamda mexanizmlari shular jumlasiga kiradi.

Raqobat sharoitida iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan transaksiyalar bajarilishiga va ular uchun sarflanayotgan xarajatlarga bog'liq hisoblanadi. Ushbu muammo yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar nazariy tasnifga ega bo'lib, ular iqtisodiy rivojlanishning transaksiya xarajatlarining amaliy jihatlarini hisobga olmagan. Shu nuqtai nazardan makro va mikro darajada davlat va bozor tuzilmalarida transaksiya xarajatlarini optimallashtirishning institutsional omillarini baholash va tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Iqtisodiy o'sishni barqaror sur'atlarini ta'minlashning o'tgan yillarda to'plangan tajribalaridan kelib chiqib, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish uchun boshqarish usullarini takomillashtirish zarur.

Mamlakatimizda YalM hajmini oshirishning prognoz variatlari tashqi sharoitlarga bog'lanmasligi, inersion xususiyatga emas, balkim innovasion - investision tavsifga ega bo'lish hamda tegishli davlat va nodavlat idoralari ishi samaradorligining asosiy mezoniga aylanishi kerak.

Iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari, ayniqsa sanoat va qishloq xo'jaligida iqtisodiy o'sishni resurslardan foydalanishni kengaytirish hisobiga emas, balkim sifat jihatda takomillashtirish hisobiga erishish lozim.

O'zbekistonda YalM hajmini 2030 yilga borib 2 martaga oshirish siyosatining muhim yo'nalishi sifatida xususiy mulkchilik, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ustuvor rivojlantirishni ajratish lozim. Shuni hisobga olib, "Harakatlar strategiyasi"da belgilanganidek, kichik biznesning yangi sub'ektlarining paydo bo'lishi va rivojlanishini har tomonlama rag'batlantirish, kichik biznes nufuzini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashni faollashtirish hamda himoya qilishning institutsional normalarini yanada takomillashtirish zarur.

Qisqacha xulosa.

Rasmiy institutlarning import qilinishi bilan bog'liq inqilobiy variant ham institutsional rivojlanishning harakat yo'nalishini tubdan o'zgartirishga qodir emas. U mazkur yo'nalish bo'yicha harakatni tezlashtirishi ham, susayirishi ham

mumkin. Voqealar ikkinchi ssenariy bo'yicha rivojlangan taqdirda masalani import qilinayotgan institutlar namunalari almashtirish orqali hal etish mumkin. Bunday yondashuv rasmiy institutlarni import qiluvchi mamlakatning norasmiy institutlari bilan kongruent bo'lgan eksport qiluvchi mamlakatni topish imkonini bergan bo'lardi. Bundan keyin esa rasmiy va norasmiy normalar o'zaro hamkorligining uzoq davom etadigan jarayoni boshlanadi: yangi rasmiy institutning joriy qilinishidan dastlabki turtki norasmiy normalarning reaktiv o'zgarishini keltirib chiqaradi, norasmiy normalarning o'zgarishi esa rasmiy institutning tashkiliy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi va hokazo.

Tayanch so'z va iboralar

Institutlar importi, inqilobiy variant, institutsional rivojlanish, kongruentlik, individual madaniyat, jamoaviy madaniyat, ishonch.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar o'zgarishi inqilobiy varianti nima?
2. O'zbekistonda institutlar o'zgarishini tavsiflab bering.
3. Jamiyatda yo'qolib ketgan institutlarni tiklashga misollar keltiring.
4. Davlatlar o'rtasida institutlarni bixillashtirish qanday samara beradi.
5. Institutlar kongruentligi nimani bildiradi?
6. O'zbekiston iqtisodiyoti institutlarini takomillashtirish zaruriyati nimalarga bog'liq?

ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. *Расмий манбалар*

1. Ўзбекистон Республикаси "Мулк тўғрисида"ги Қонуни. 1990 й. 31 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонуни. 1991 й. 19 ноябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 1992 й. 8 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикаси "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуни. 1996 й. 26 апрель.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. 1996 й. 29 август.
6. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. 1997 й. 24 апрель.
7. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодекси. 1998 й. 30 апрель.
8. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой Кодекси. 1998 й. 24 декабрь.
9. Ўзбекистон Республикаси "Деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги Қонуни. 1998 й. 20 апрель.
10. Ўзбекистон Республикаси "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни. 1999 й. 14 апрель.
11. Ўзбекистон Республикаси "Хусусий тадбиркорлик кафолатлари ва эркинликлари тўғрисида"ги Қонуни. 2000 й. 25 май.
12. Ўзбекистон Республикаси "Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида"ги Қонуни. 2001 й. 6 декабрь.
13. Ўзбекистон Республикаси "Хусусий корхоналар тўғрисида"ги Қонуни. 2003 й. 11 декабрь.
14. Ўзбекистон Республикаси "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги Қонуни. 2004 й. 26 август.
15. Ўзбекистон Республикаси "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Қонуни. 2006 й. 20 июль.
16. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли Фармониغا 1-илова. ЎзР қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
17. Указ Президента Республики Узбекистан "О дополнительных мерах по обеспечению ускоренного развития предпринимательской деятельности,

всемерной защите частной собственности и качественному улучшению делового климата». 5.10.2016 г.

18. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному реформированию национальной системы оказания государственных услуг населению» от 12.12.2017 г. <https://www.norma.uz/ukaz prezidenta respublikii uzbekistan> 43.

19. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы защиты прав и законных интересов фермерских, дехканских хозяйств и владельцев приусадебных земель, эффективного использования полевых площадей сельского хозяйства» от 9.10.2017 г. № УП-5199.

20. Постановление Президента Республики Узбекистан «О внедрении нового порядка формирования и финансирования государственных программ развития Республики Узбекистан». 18.12.2017. <https://www.norma.uz/chastnoe/postanovlenie prezidenta respublikii uzbekistan> 37.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари ва маърузалари

21. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. ЎзР Президентининг Конституция кунига бағишланган мажлисда сўзлаган нутқи. 7.12.2016 й.

22. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 29-декабрь 2020 йилдаги Мурожаатномаси. Электрон манба: <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

III. Махсус китоблар ва шмий тўпламлардаги мақолалар

23. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. - 269 б.

24. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, уни Ўзбекистон шароитида бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009.

25. Агабекян Р.А., Баядурян Г.А. Институциональная экономика: бизнес и занятость: Учебное пособие. – М.: Магистр, 2008.

26. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и

культуры. - М., 1991.

27. Беркинов Б.Б., Неделькина Н.И. Мулк ҳуқуқлари алмашиши жараёнида трансформация ва трансакция харажатлари. Монография. Тошкент: Фан ва технология, 2015 й. 132 б.

28. Беркинов Б.Б., Умаров И.Ю., Суннатов М.Н. Институционал иқтисодиёт. Амалий машғулотлар учун ўқув қўлланма. – Т.: “Фан ва технология”, 2014 й. 252 б.

29. Беркинов Б.Б., Эргашхўжаева. Ш.Дж., Трансакция харажатларини бошқаришнинг илмий – услубий асослари. Монография. – Т.: “Fan va technology”, 2017 й., 236 б.

30. Беркинов Б.Б., Ахмедов У.Қ. Уй хўжаликлари ривожланиши ва оила даромадларини ошириш истиқболлари. Монография. – Т.: “Fan va technology”, 2013 й. 144 б.

31. Вольчик В.В. Институциональная и эволюционная экономика: учебное пособие // В.В.Вольчик. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2011. – 228 с.

32. Введение в институциональную экономику: Учебное пособие. /Под.ред. Д.С.Львова. – М.: Из-во “Экономика”, 2005.

33. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1987.

34. Гребенников В.Г. Эволюция институциональных систем. - М.: Наука, 2004.

35. Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг. – М.: РИОР, 2008.

36. Гэлбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976.

37. Дементьев В.В. Институты, поведение, власть. Донецкий национальный технический университет. – Дон НТУ, 2012. 310 с.

38. Данилов С.Ю. Конституционная экономика в зарубежных странах: Учеб. пособие. /С.Ю.Данилов; Гос.ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008.

39. Институциональные основы формирования многоукладной экономики. Монография. /Под общ. ред. И.Л.Бутикова. – Т.: Консаудитинформ, 2002.

40. Институциональная экономика: Учебник. /Под общ. ред. А. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2009.

41. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник. /Под общей ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006.

42. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело, 1993.

43. В. Мау., К. Яновский, С. Жаверенков, Д. Маслов. Институциональные предпосылки современного экономического роста. – М.: ИЭПП, 2007. – 133 с. (Научные труды Института переходного периода. № 106 P). www.iet.ru, E-mail: inxo@iet.ru

44. Неделькина Н.И. Институты права собственности в Республики Узбекистан. //Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами. – Т.: Иқтисодиёт, 2009.

45. Нуреев Р.М. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. Предисловие к учебному пособию А.Оленика. "Институциональная экономика"/Р.М.Нурьев. – М.: ИНФРА – М, 2000. -70 с.

46. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начало», 1997.

47. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009.

48. Ортиқов А.А., Исохўжаев А.Т., Шестаков А.В. Хуфиёна иқтисодиёт: Ўқув қўлланма. /Масъул муҳаррир – ю. ф. д., проф. У.Тожихонов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002.

49. Рабочая тетрадь по дисциплине «Институциональная экономика». Ташкентский государственный экономический университет. Кафедра «Макроэкономика». Изд. «Иқтисодиёт», 2017, 104 с.

50. Сухарев О.С. Институты и экономическое развитие. – М.: ООО ИКП «ДеКА», 2005.

51. Сухарев О.С. Институциональная экономика: теория и практика. /О.С.Сухарев; Ин-т экономики РАН. – М.: Наука, 2008.

52. Тарушкин А.Б. Институциональная экономика. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004.

53. Ташматов Р.Х. Фермер хўжалиқларининг институционал асосларини такомиллаштириш. // Иқтисодий ислохотлар амалда:

эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодийнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами. – Т.: Иқтисодийёт, 2009.

54. Ташматов Р.Х., Хашимов У. Особенности земельно-имущественных отношений в фермерских хозяйствах Узбекистана: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. – Пенза: Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009.

55. Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. /Пер. с англ. – М.: Дело, 2003.

56. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория, 3-е изд., перераб. и доп. – М.: МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

57. New institutional economics. <http://ebooks.cambridge.org/book.jsf?bid=CBO9780511754043>. Cambridge books Online Cambridge University Press, 2016.

58. Dayglass North. Institutions, institutional change and economic performange. First published, 1990. Reprinted, 1991 (twice), 1995, 1996. Cambridge University Press.

59. Эгертсон Т. Экономическое поведение и институты. – М.: ДЕЛО, 2001. 18-19 б.

60. On Economic Institutions: Theory and Applications. Alder-shot: Edrdward Elgar, 1995.

61. www.agro.uz – Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги расмий сайти.

62. www.gki.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат рақобат қўмитаси расмий сайти.

63. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат портали.

64. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

65. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти.

66. www.femmers.uz – Информационный фермерский портал Узбекистана.

67. Статистический сборник "Статистическое обозрение Узбекистана" за 2010 -2015 гг. (электронная версия: источник www.stat.uz)

68. Ўзбекистон саноати. ЎзР Давлат статистика қўмитаси. Тошкент,

2016. – 149 б.

69. Ўзбекистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами. ЎзР Давлат статистика қўмитаси. Тошкент, 2016. – 244 б.

GLOSSARIY

Bozor konstitusiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi.

Byurokratik renta – o'z lavozim mavqeidan noqonuniy tarzda daromad olish uchun foydalanuvchi davlat amaldori tomonidan olingan daromad (masalan, pora, sovg'alar va h.k.).

Byurokratiyaning iqtisodiy nazariyasi – ijtimoiy tanlov nazariyasining yo'nalishlaridan biri bo'lib, u qimmatbaho ne'matlarni ishlab chiqarmaydigan va daromadlari o'z faoliyati natijalarini sotish bilan bog'liq bo'lmagan tashkilotlarning faoliyatini o'rganadi.

Davlat – chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug'rofiy hududga joylashgan, hukmini amalga oshirishda qiyosiy ustunlikka ega tashkilot.

Disvazifa – biror-bir organ, tizim, iqtisodiy institut vazifalarining asosan sifat jihatdan buzilishi.

Jamoaviy xatti-harakat xarajatlari – J.Kommans metodologiyasidan kelib chiqqan holda, institutlarni tashkil qilish va ular faoliyatini ta'minlash xarajatlari.

Ijtimoiy tanlov nazariyasi – ular yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanuvchi turli usullarni o'rganuvchi nazariya.

Institut – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yor va qoidalar.

Institut – jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi.

Institutoprovyayder – neoinstitutsional nazariya doirasida – ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi rolini, institutlar inkubatori rolini (tegishli institutsional muhitda yangi institutlarni yetishtirish), yakka tartibdagi institutsional integrator rolini (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb etish) bajargan holda neoinstitutsional tarkibga ta'sir etuvchi tashkilot.

Institutsionallashtirish – individlar o'rtasidagi munosabatlarda jamiyat a'zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.

Institutsional vakuum – ilgari xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmining tugatilishi va yangi mexanizmning mavjud emasligi tufayli institutsional tizimda eng kam transaksiya xarajatlari ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashga qodir rasmiy institutlarning mavjud emasligi yoki yetishmasligi.

Institutsional matrisa – tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishi va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi asosiy ijtimoiy institutlar tizimi.

Institutsional nizo – rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasi. Bir holatda, institutsional nizo istiqbolsiz institutlarning paydo bo'lishi, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Institutsional texnologiya – institutlarni joriy etish (import qilish), shuningdek, iqtisodiy tizim faoliyati transaksiya xarajatlarning pasayishiga olib kelish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qodir yangi institutlarni ishlab chiqish (etishtirish) bilan bog'liq texnologiya.

Institutsional tuzoq – o'zini-o'zi qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega samarasiz barqaror norma (samarasiz institut).

Ishtirokchi – mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent.

Iqtisodiyotdagi ma'muriy to'siqlar – davlat organlarining qarorlari bilan belgilangan, ularga amal qilish bozorda faoliyat yuritishning majburiy sharti hisoblangan, byurokratik tartibotlarni o'tash uchun odatda byudjetga tushmaydigan to'lovlarni joriy etuvchi qoidalar.

Iqtisodiy imperializm – neoklassik yondashuv asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning butun tarqoq oilasini unifikatsiyalash.

Kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari mavjud:

Murosa – unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi sintetik normalar namoyon bo'luvchi kelishuvlar nisbati.

Urinish – unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati.

Ekspansiya – unda o'zaro hamkorlikni tashkil etish ilgari boshqa kelishuvlar hukmronlik qilgan sohalardagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.

Kooperatsiya – insonlar guruhining hamkorligi turi bo'lib, uning natijasida biror-bir resursdan birgalikda foydalanish yakka tartibda foydalanishdagiga nisbatan yaxshiroq natijalarga erishishga yordam beradi.

Korrupsiyani institutsionallashtirish – qarorlar korrupsiyalangan siyosatchilar tomonidan xususiy kompaniyalar manfaatlari yo'lida emas, balki korrupsiyalangan byurokratik tuzilmalar manfaatlari yo'lida qabul qilinadigan ma'muriy va siyosiy korrupsiyani sintez qilish.

Kouz teoremasi: agar mulk huquqi aniq tafsirlangan bo'lsa, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar huquqlarining chegaralari aniq belgilangan bo'lsa va ijro etilsa, u holda tomonlar o'rtasidagi ushbu mulkdan foydalanishdan yetkazilgan zararlardan bo'yicha ixtilofli masalani uchinchi tomon (davlat)ni jalb etmagan holda hal etish mumkin, chunki mazkur holatda transaksiya xarajatlari kam bo'ladi.

Kouz teoremasi (J. Stigler tomonidan ifodalangan): mukammal raqobat sharoitida xususiy va ijtimoiy xarajatlar teng bo'ladi.

Kouz teoremasi (T. Eggertsson tomonidan ifodalangan): agar transaksiya xarajatlari katta bo'lmasa, u holda iqtisodiyot, undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'i nazar, optimal traektoriya bo'yicha rivojlanadi.

Kreditor – tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kechgan sarmoyador.

Lobbizm – davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga maqsadli ta'sir etish yo'li bilan alohida tashkilotlar va turli jamoatchilik guruhlari manfaatlarini amalga oshirishning alohida tizimi va amaliyoti.

Muvozanatlarning quyidagi turlari mavjud:

Pareto bo'yicha muvozanat – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Shtakel'berg bo'yicha muvozanat – hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.

Nesh bo'yicha muvozanat – o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.

Ustun strategiyali muvozanat – boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga maksimum foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini.

Murakkab utilitarizm – individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishi.

Mutassiblik (rutina) – (fransuzcha "routine" – o'rganilgan yo'l ma'nosini anglatadi) odatga kirgan usul, biror-bir faoliyat turi uchun odatdagi ish usuli, o'zgarishdan cho'chish, turg'unlik.

Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.

Oddiy utilitarizm – individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishi.

Oliy mulk – davlat mulkining dastlabki shakli hisoblanadi.

Opportunistik xatti-harakatlar – o'z manfaatiga erishish uchun aldash, yolg'on, o'g'irlik va boshqa qabihliklarni amalga oshirish.

«Prinsipal-agent» muammosi – «agent»ning «prinsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishdagi hiylasi (nayrang). Hiyla ishlatish (nayrang) axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan yuqori darajadagi nazoratning tufayli mumkin bo'ladi.

Rasmiy qoidalar – konstitusiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida ma'lumotlar berish usuli.

Sarmoyador – tadbirkorlik rovidan voz kechgan kapitalist.

Soliq bo'shlig'i – nazarda tutilayotgan soliq tushumlarining summasi bilan real yig'ilgan daromad o'rtasidagi farq.

Tabaqali mulk – oldingi davrda asosiy mehnat sharoiti bo'lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalar shakllanishi bilan tavsiflanadi, mulkdorlarning o'zlariga «biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqi borgan sayin kengayishi bilan izohlanadi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me'yorlar, qoida va an'analar yig'indisi.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarning ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «prinsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashqi ta'sirlar (eksternaliyalar) – narxda o'z aksini topmagan qo'shimcha xarajatlar yoki foydalar. Ijobiy tashqi ta'sirlar bir iqtisodiy sub'ekt faoliyati boshqa sub'ektlar uchun qo'shimcha foydalarning paydo bo'lishiga olib kelgan hollarda yuzaga keladi, bunda u ishlab chiqarilayotgan ne'matning narxlarida o'z aksini

topmaydi. Salbiy tashqi ta'sirlar bir iqtisodiy sub'ekt faoliyati boshqa sub'ektlar uchun qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqargan hollarda yuzaga keladi.

Transaksiya – shartnoma shakliga ega bo'lgan bitim.

Transaksiya xarajatlari – ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar, xususan, axborotni to'plash va qayta ishlash xarajatlari, munozaralarni o'tkazish va qarorlar qabul qilish xarajatlari, shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va huquqiy himoyalash xarajatlari.

Transaksiya xarajatlari – mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlar.

Transformasiya xarajatlari – iqtisodiy tizimdagi eski institutlarni tugatish, yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar.

Uy xo'jaligi – inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhi.

Firma ichki tuzilishining variantlari

Aralash tuzilma, agar bo'linmalardan biri unitar korxonadagi singari firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operasion mustaqillikka ega bo'lib, mul'tidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat yuritgan taqdirda, yuzaga keladi.

Mul'tidivizional tuzilma – mahsulot turi, savdo markasiga ko'ra yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini-o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat yurituvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Xolding tuzilmasi – qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni namoyon etadi.

Unitar tuzilma – hukmronlik munosabatlarining maksimal darajada markazlashuvini nazarda tutadi.

Xususiy mulkchilik – individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi.

Xufiyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmana qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufiyona iqtisodiyot quyidagi uch unsurdan tarkib topadi:

Norasmiy iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o'rin tutadi (ta'kidlash lozimki, davlatdan yashiriladigan barcha faoliyat turlari huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinishi mumkin emas va mulkchilik huquqlarini himoyalashning muqobil mexanizmlari qo'llanilishini talab etadi).

Soxta iqtisodiyot – qo'shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo'rlik va pulni olish hamda berish bilan bog'liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.

Kriminal iqtisodiyot – qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik kodekslarining) to'g'ridan-to'g'ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat.

Xufiyona iqtisodiyot – birinchi navbatda iqtisodiy holat, chunki ushbu sektor ishtirokchilarining xatti-harakatlari oqilonalik motivi va iqtisodiy foyda bilan izohlanadi. Bu yerda faoliyat yurituvchi iqtisodiy sub'ektlar o'ziga xos "homo economicus" modeli bilan yoritiladi.

Xufiyona iqtisodiyot – u uchun odatiy xo'jalik faoliyatini yuritishda mavjud qonunlarga amal qilish xarajatlari (transaksiya xarajatlari) o'z maqsadlariga erishishdan ko'riladigan foydadan yuqori bo'lgan insonlar uchun panoj (E. de Soto).

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlovi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

Sotish to'g'risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Yollash to'g'risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo'lgan shaxsga o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Shartnomaviy davlat – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatleri yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan burch sifatida qaraydi.

Ekspluatatorlik davlati o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi.

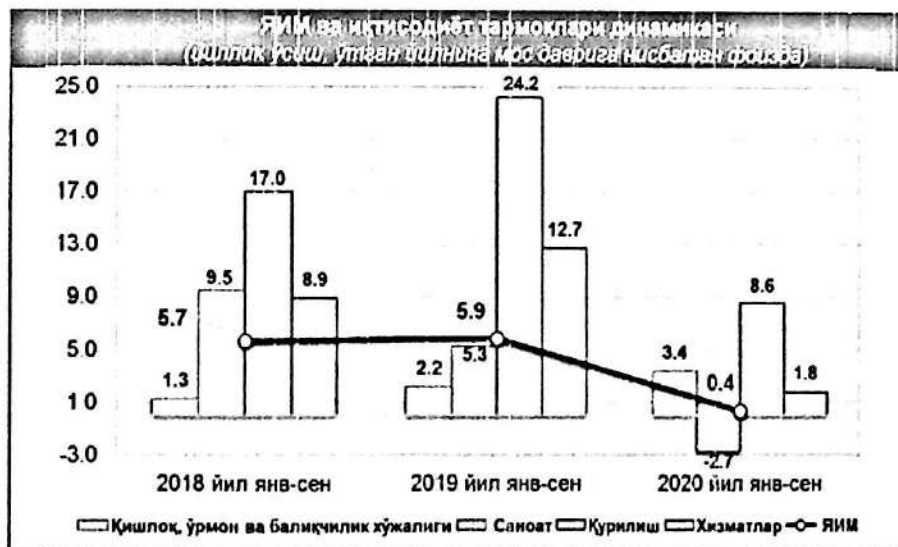
Ekstremal vaziyatlar – mulk huquqini qayta taqsimlashni qonunning qabul qilinishi natijasida zarar ko'rgan tomonlarni xufiyona harakat qilishga undaydigan holat.

Qarindosh-urug'chilik kapitalizmi – siyosiy va iqtisodiy ierarxiyada rollarning qarindoshchilik yoki oshnachilik belgisi bo'yicha, ya'ni biror-bir oilaviy qavmga yoki "qalin do'stlar" jumlasiga kirishiga ko'ra taqsimlanishi.

Hisob-kitoblarning pulsiz shakli – barter almashuvi, o'zaro hisob-kitob (kliring) sxemalari, shuningdek, notijorat yo'li bilan barcha kreditlash turlari (shu jumladan, to'lamasliklar).

“Институционал иқтисодийот” дarslikka ilovalar

1-ilova

O'zbekiston Respublikasi Yalpi ichki mahsulotining o'sish sur'atlari (o'tgan yilning mos davriga nisbatan %da)

Iqtisodiy faoliyat turlari	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 yanvar-sentyabr
YalM	104,5	105,4	105,6	100,4
shu jumladan:				
Yalpi qo'shilgan qiymat	104,3	105,4	105,6	100,5
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	101,2	100,3	102,5	103,4
Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	117,6	126,5	99,0	73,9
Ishlab chiqaradigan sanoat	104,2	107,9	109,4	102,7
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	95,5	103,1	100,3	113,7
Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish	108,0	111,3	106,3	92,7
Qurilish	106,0	114,3	119,0	108,6
Ulgurji va chakana savdo; motorli transport vositalari va mototsikllarni ta'mirlash	101,0	105,1	104,9	100,4
Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	112,7	107,7	105,9	83,0
Tashish va saqlash	108,8	104,4	104,9	93,5
Axborot va aloqa	121,1	115,5	108,0	116,9
Moliyaviy va sug'urta faoliyati	134,3	114,7	127,2	119,8
Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar	104,5	104,2	102,8	99,0
Professional, ilmiy va texnik faoliyat	114,1	118,7	109,5	100,9
Boshqarish bo'yicha faoliyat va yordamchi xizmatlar ko'rsatish	106,4	111,7	114,5	92,1
Davlat boshqaruvi va mudofaa; majburiy ijtimoiy ta'minot	100,3	110,6	107,6	103,5
Ta'lim	103,3	102,1	103,5	92,1
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish	103,4	108,1	107,7	122,6
San'at, ko'ngil ochish va dam olish	105,9	124,7	116,3	91,0
Boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatish	102,1	107,9	103,6	92,8
Bilvosita hisoblanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari (-)	127,8	153,7	150,1	129,1
Mahsulotlarga sof soliqlar	105,7	105,9	105,6	99,4

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

**O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha YaHM ko'rsatkichlari
(2019 yil yanvar-dekabr oylari, jamiga nisbatan foizda)**

Hududlar	YaHM mlrd. so'm			Aholi jon boshiga, ming so'm		
	2018 y.	2019 y. yanvar-dekabr	%	2018 y.	2019 y. yanvar-dekabr	%
O'zbekiston Respublikasi	406648,5	511838,1	105,6	12339,1	15242,0	103,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	15009,4	18735,7	106,8	8086,9	9944,1	105,2
Andijon	26503,0	32897,2	106,5	8720,1	10621,6	104,5
Buxoro	21158,3	26695,0	106,1	11254,4	13980,1	104,4
Jizzax	12074,7	15211,9	105,9	9019,7	11126,3	103,7
Qashqadaryo	27962,2	36470,1	101,4	8791,2	11233,3	99,4
Navoiy	22132,2	36685,2	105,2	22786,2	37119,5	103,4
Namangan	18046,0	23239,0	107,0	6619,5	8353,6	104,8
Samarqand	31233,5	37593,9	104,1	8307,9	9793,9	101,9
Surxondaryo	17802,0	22349,3	106,3	7002,9	8597,2	104,0
Sirdaryo	8066,3	10477,7	103,6	9802,3	12500,3	101,7
Toshkent,	38774,3	50117,8	104,1	13463,8	17164,2	102,7
Farg'ona	26611,5	32943,3	105,4	7287,2	8861,5	103,6
Xorazm	15242,5	19136,5	107,7	8373,6	10337,4	105,9
Toshkent shahri	54694,3	74527,6	110,5	21988,6	29331,2	108,1

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari. 2020 yil.

O'zbekistonda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan asosiy kapitalga investitsiyalar,
2019 yil

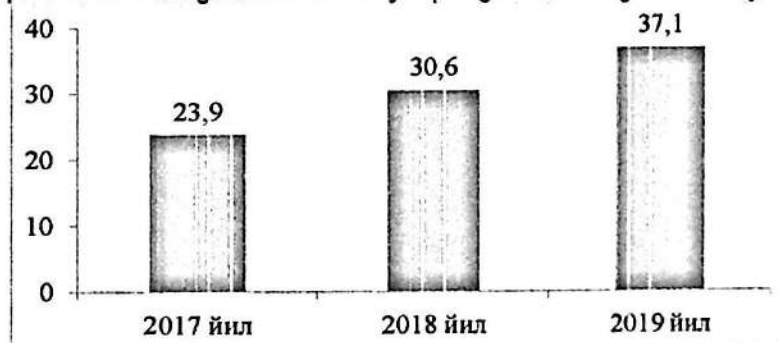
хазми, млн сўм		ўснш суръати, %
5655,8	Ўзбекистон Республикаси	131,4
4476,7	Қорақалпоғистон Республикаси	95,2
2642,3	Амликон вилояти	139,6
5167,3	Бухоро вилояти	89,9
5792,3	Жиззах вилояти	191,1
7246,1	Кашкдарё вилояти	123,6
17985,7	Навоий вилояти	143,2
4380,8	Наманган вилояти	129,3
2552,7	Самарканд вилояти	125,6
4705,5	Сурхондарё вилояти	145,6
7312,4	Сирдарё вилояти	190,7
5799,9	Тошкент вилояти	130,4
2465,1	Фарғона вилояти	137,6
3607,2	Хоразм вилояти	164,2
16332,0	Тошкент ш.	139,6

O'zbekiston hududlarida asosiy kapitalga investisiyalarning mulkchilik shakllari bo'yicha tarkibi, %da

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan

Yalpi ichki mahsulotga nisbatan asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investisiyalar, %

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan

**Barcha toifadagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soni va ularning hududiy joylashuvi
2020 yil 1 yanvar holati**

O'zbekiston Respublikasi va uning hududlari	Jami		Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar		Kichik tadbirkorlik sub'ektlari	
	ming birlikda	% da	ming birlikda	% da	ming birlikda	% da
O'zbekiston Respublikasi	398,1	100,0	10382	100,0	262,9	100,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	18,4	4,6	155	1,5	11,9	4,6
Andijon	30,7	7,7	299	2,9	22,6	8,6
Buxoro	23,5	5,9	274	2,6	14,8	5,6
Jizzax	17,2	4,3	181	1,7	11,2	4,2
Qashqadaryo	25,9	6,5	192	1,8	16,2	6,2
Navoiy	17,1	4,2	209	2,0	9,1	3,5
Namangan	25,9	6,5	220	2,1	17,0	6,4
Samarqand	31,3	7,7	508	4,9	19,6	7,5
Surxondaryo	19,9	5,0	350	3,4	11,6	4,4
Sirdaryo	13,2	3,3	157	1,5	8,3	3,2
Toshkent,	38,5	9,7	1153	11,1	25,4	9,6
Farg'ona	35,4	8,9	415	4,0	23,3	8,9
Xorazm	18,6	4,7	140	1,9	11,8	4,5
Toshkent shahri	83,8	21,0	6129	59,0	60,0	22,8

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi, 2019 y.

8-ilova

**Yangi tashkil etilgan va tugatilgan korxonalar va tashkilotlar dinamikasi, birlikda
(fermer va dehqon xo'jaliklaridan tashqari)**

9-ilova

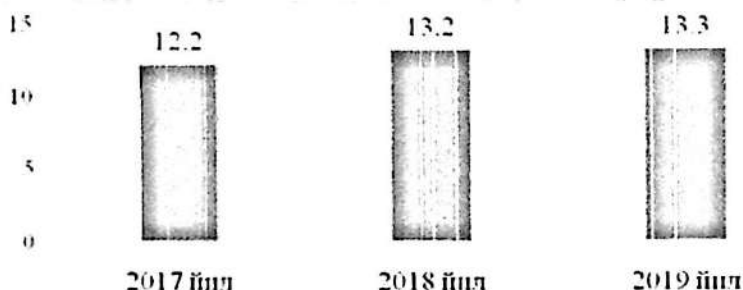
**O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha bandlarning
taqsimlanishi, ming kishi**

Ko'rsatkichlar	Yillar					2019 yilda 2009 yilga nisbatan o'zgarishi, %
	2010	2015	2016	2017	2019	
Jami	11628,4	13058,3	13298,4	13520,3	13273,1	114,1
shu jumladan						
faoliyat turlari:						
qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	3118,1	3601,7	3646,7	3671,3	3537,2	113,4
sanoat	1605,7	1768,7	1802,4	1826,8	1802,9	112,2
qurilish	1033,7	1222,3	1263,6	1290,0	1205,5	116,6
savdo	1235,6	1413,8	1452,4	1480,2	1401,8	103,5
tashish va saqlash	509,9	614,7	638,2	654,9	645,2	126,5
yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	49,2	297,3	308,0	313,3	301,9	121,1
axborot va aloqa	53,1	61,7	63,6	64,3	62,7	118,1
molliaviy va sug'urta faoliyati	69,9	69,8	66,5	72,0	73,5	106,8
ta'lim	1102,0	1105,3	1105,6	1106,6	1111,7	100,9
san'at, ko'ngil ochish va dam olish	596,2	601,5	601,6	602,6	604,0	101,3
boshqa faoliyat turlari	64,4	65,0	65,1	65,3	65,6	101,8
	1990,6	2236,5	2284,7	2373,0	2451,7	123,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

2019 yilning yanvar-dekabrda O'zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik sub'ektlarining soni, (har 1000 aholiga, birlikda)

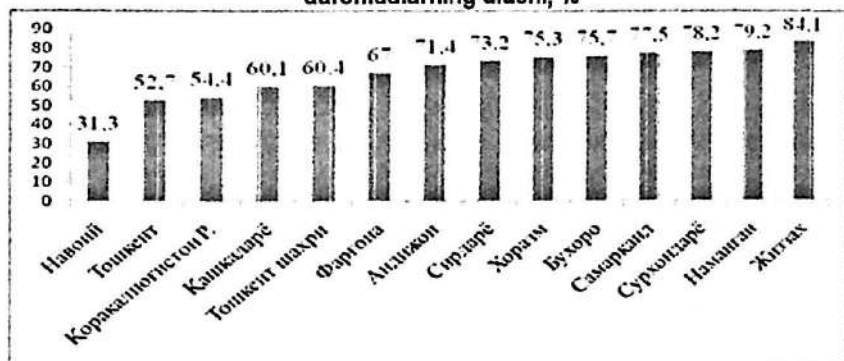

O'zbekistonda kichik biznes rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari dinamikasi

No	Ko'rsatkichlar	2010 y.	2015y.	2016y.	2017y.	2018y.	2019 y.
1.	Kichik biznesning YalMdagi ulushi, % da	52,5	56,5	56,9	63,6	59,4	56,5
2.	Kichik biznesning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishdagi ulushi, %:						
	sanoat	19,6	40,6	45,0	41,2	37,4	34,9
	qishloq xo'jaligi	97,8	98,2	98,2	98,1	98,1	98,4
	qurilish	52,3	68,4	70,7	66,2	66,6	75,4
3.	Kichik biznesning eksportdagi ulushi, %	13,6	27,0	28,5	22,0	26,5	28,7
4.	Bandlikda kichik biznesning ulushi, %	74,3	77,9	78,1	78,0	76,3	

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumollari.

Hududlar bo'yicha aholi umumiy daromadlari tarkibida kichik tadbirkorlikdan olingan daromadlarning ulushi, %

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

O'zbekistonda kichik biznes sub'ektlari va kichik korxonalar sonining o'zgarishi dinamikasi (mingta)

Ko'rsalkich	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.
	Kichik biznes sub'ektlarining jami soni	213,7	221,1	226,0	233,3	242,3	262,9
Yangidan tashkil etilgan kichik biznes sub'ektlari	26,3	26,0	26,9	31,3	38,2	48,9	92,9
Ishlamayotgan kichik biznes sub'ektlari	23,8	25,1	18,9	15,0	12,7	13,3	12,5
Tugatilgan kichik biznes sub'ektlari	20,3	18,7	22,6	25,2	21,9	15,6	11,3
Ishlab turgan kichik korxonalar	23,3	22,6	22,7	18,1	19,2	20,2	21,0
Kichik biznes sub'ektlariga nisbatan % hisobida	10,9	10,2	10,0	7,7	7,9	7,7	6,3
Yangidan tashkil etilgan kichik korxonalar	0,9	0,7	0,7	0,6	1,0	1,1	1,3

* Dehqon va fermer xo'jaliklarisiz Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2019 yil uchun ma'lumotlari asosida tuzilgan

O'zbekistonda mulk huquqining asosiy manbalari

I. O'zR Konstitusiyasi; O'zR Fuqarolik kodeksi; O'zR Yer kodeksi.

II. "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Mulk to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Xususiy tadbirkorlik kafolatlari va erkinliklari to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi O'zR Qonuni.

III. "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi O'zR Qonuni va boshqalar.

Mulk huquqi institutining asosiy tamoyillari

1) xususiy mulkning davlat mulki bilan bir qatorda konstitusiyaviy tan olinishi va davlat mulkining ham, xususiy mulkning ham yuridik jihatdan teng himoyalaniishi;

2) har qanday ob'ektning xususiy mulk sifatida tan olinishi, qonunda ko'rsatib o'tilganlar bundan mustasno;

3) yakka tartibdagi shaxsning xususiy mulkida bo'lgan ob'ektlar sifati yoki qiymatiga cheklovlarning mavjud emasligi;

4) xususiy mulk uning mulkdori tomonidan istalgan vaqtda uchinchi tomonga mulkni topshirish usullarini tartibga soluvchi tegishli qoidalarga amal qilingan holda topshirilishi mumkinligi;

5) xususiy mulk ob'ekti ashyolarni ham, mulkiy huquqlarni ham o'z ichiga olishi;

6) xususiy mulk egasi bunday mulkni boshqa shaxsga mulkni, ishonchli mulkchilik asosida tasarruf etuvchi shaxsga mulkchilik huquqini o'tkazmagan holda, ishonchli boshqarishga topshirishi mumkinligi;

7) davlat mulkni, o'ziga tegishli korxonani xo'jalik yuritish yoki tezkor boshqarish huquqlarida topshirishi mumkinligi;

8) barcha yer va tabiiy resurslar mutlaq davlat mulki hisoblanishi;

9) davlat yer va mineral resurslardan foydalanish, ularga egalik qilish va ularni tasarruf etish huquqini xususiy (jismoniy yoki yuridik) shaxsga topshirishi mumkinligi;

10) jamiyat ehtiyojlari uchun xususiy mulk rekvizisiya qilinishiga faqat qonunda ko'rsatilgan alohida holatlarda ruxsat etilishi va mulkdor uchun Fuqarolik kodeksining 203-moddasidagi rekvizisiyalash to'g'risidagi qoidada aks etgan himoyalash choralarini nazarda tutadi.

16-ilova

O'zbekistonda xususiy mulk shaklidagi korxonalar:

1. Aksiyadorlik jamiyatlari (AJ)
2. Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MChJ)
3. Qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat (QMJ)
4. Qo'shma korxonalar
5. Xususiy korxonalar
6. Oila tadbirkorligi
7. Fermer xo'jaliklari
8. Dehqon xo'jaliklari
9. Shirkat xo'jaliklari (yaylov chorvachiligida)

17-ilova

Xususiy mulk huquqi

(“Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi O'zR Qonuni, 2012 y. 24 sentyabr, № 366)

Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tarsarruf etish huquqidir.

Xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi.

Xususiy mulk daxlsiz va davlat himoyasidadir.

Davlat xususiy mulkning but saqlanishini ta'minlash va uning ko'paytirilishi uchun barcha zarur sharoitlarni yaratadi.

Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina o'z mol-mulkidan mahrum etilishi mumkin.

MUNDARIJA

Kirish	3
I bob. "INSTITUSIONAL IQTISODIYOT" FANI PAYDO BO'LISHI, PREDMETI VA RIVOJLANISHI	7
1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi	7
1.2. Institutsional iqtisodiyotning metodologik asoslari va vazifalari	13
1.3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari	18
1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari va yo'llari	22
II bob. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI	31
2.1. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati	31
2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi	35
2.3. Institutsional matrisa	38
2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi	39
III bob. O'YINLAR NAZARIYASI VA O'ZARO HAMKORLIKLARNI MODELASH TIRISH	45
3.1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari	45
3.2. Muvozanat turlari va ularni izlash yo'llari	46
3.3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi	49
IV bob. REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI	54
4.1. Iqtisodiyot faoliyat yuritishining normalar tizimining shakllanishi	54
4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari	55
4.3. Bozor iqtisodiyoti normalari tizimi	57
4.4. Mulkhilik huquqlarini iqtisodiy asoslash	59
V bob. TRANSAKSIYA VA TRANSFORMASIYA XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA YONDASHUVLAR	63
5.1. Transaksiya va uning turlari	63
5.2. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga Kouz – Uil'yamson yondashuvi	68
5.3. Transformasiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi	72
5.4. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi	77
VI bob. XUFIYONA IQTISODIYOT	82
6.1. Xufiyona iqtisodiyotning kelib chiqish cabablari	83
6.2. Xufiyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga yondashuvlar	85
6.3. Xufiyona bozor institutsional tizim sifatida	91
6.4. Jahondagi xufiyona iqtisodiyot	94
VII bob. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHI-LIK	

SHAKLLARINING RIVOJLANISH EVOLYUSIYASI	98
7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari	98
7.2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili	101
7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari	103
7.4. Mulkiy huquqlar	108
7.5. Mulkiy huquqlar taqsimoti tahlili	112
VIII bob. SHARTNOMALAR NAZARIYASI	124
8.1. Shartnoma tushunchasi	124
8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma	126
8.3. Shartnoma turlari	128
8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara	131
8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari	136
IX bob. FIRMA NAZARIYASI	142
9.1. «Prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi	142
9.2. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari	144
9.3. Firmaning ichki tuzilmasi	147
9.4. Firmalar tipologiyasi va ulami rivojlantirish traektoriyasi	149
9.5. Firmalarning asosiy turlari	150
X bob. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI	162
10.1. Transaksiya xarajatlari nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish	162
10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida	166
10.3. Firmadagi nizolarni tahlil qilish va kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish	172
XI bob. FIRMANING TASHKILY - HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH	176
11.1. Mulkiy huquqlarning tavsiflanishi	176
11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari	177
11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbai sifatida	181
XII bob. DAVLAT INSTITUTIONAL TASHKILOT SIFATIDA	187
12.1. Davlatning vazifalari	187
12.2. Davlatning institutsional tabiati	189
12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rif	190
12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsepsiyasi	191
12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»	192
XIII bob. DAVLAT TURLARI	196

13.1.	Davlat va «prinsipal-agent» muammosi	196
13.2.	«Shartnomaviy» davlat tushunchasi	197
13.3.	«Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi	199
13.4.	Davlat xususiyatini baholash usul va mezonlari	200
13.5.	Korrupsiya muammosi	202
XIV bob.	UY XO'JALIGI FAOLIYATI VA RIVOJLANISHI-NING NAZARIY ASOSLARI	207
14.1.	Uy xo'jaligi turlari va uning oila bilan bog'liqligi	207
14.2.	Uy xo'jaligining inson kapitalini rivojlantirishdagi funksiyalari	215
14.3.	Turli iqtisodiyotlardagi uy xo'jaligi shakllari	217
14.4.	Uy xo'jaliklarining iqtisodiy va moliyaviy funksiyalari	221
14.5.	O'zbekiston iqtisodiyotida uy xo'jaliklarining o'rni va rivojlanish tendensiyalari	228
XV bob.	RIVOJLANISHNING INSTITUTSIONAL NAZARIYASI VA TASHKILY INNOVASIYALAR SUB'EKTALARI	232
15.1.	Rivojlanishning institutsional nazariyasi	232
15.2.	Innovasiyalar tasnifi	234
15.3.	Innovasiya sub'ektlarning tasnifi	235
15.4.	Innovasiya sub'ektlarining qiyosiy tahlili	238
XVI bob.	INSTITUTLARNING VAQTGA KO'RA O'ZGARISHI	242
16.1.	Institutsional o'zgarishlar nazariyasining asosiy qoidalari	242
16.2.	Institutlar rivojlanishining avvalgi harakat yo'nalishiga bog'liqligi	244
16.3.	Institutlar o'zgarishini mafkura nazariyasi asosida izohlash	246
XVII -bob.	INSTITUTLARNI IMPORT QILISH	248
17.1.	Institutlar rivojlanishining inqilobiy varianti	248
17.2.	Institutlarning kongruentligi	250
17.3.	O'zbekiston iqtisodiyotini institutsional rivojlantirish yunalishlari	254
	ADABIYOTLAR RO'YXATI	258
	GLOSSARIY	264
	ILOVALAR	271

Bozorboy Berkinovich Berkinov

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

Darslik

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2022

Muharrir: Xolsaidov F. B.

Nashriyot litsenzyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 14.04.2022. da ruxsat etildi. Bichimi 60x90.
"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 18. Nashr bosma tabog'i 17,8.
Adadi 50 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.